

MEHMED SAİD HATİBOĞLU

İslam'ın Aktüel Değeri
Üzerine 1

OTTO

MEHMED SAİD HATİBOĞLU

25.09.1933'te Burdur'da doğdu. Burdur'un "Hatib Hoca" lakabıyla mâruf âlimi olan babasının 1945'te vefatı üzerine, onun yolunda yetişmek gayesiyle okul değiştirdi. Lise eğitiminin ardından, 1958'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1958 sonunda Prof. Tayyib Okıç'ın hadîs asistanlığına tayin edildi. 1962'de *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadîs Tenkidinin Doğuşu* isimli teziyle ilahiyat doktoru; 1967'de Hz. Peygamber'in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Mûnasebetleri isimli teziyle doçent; 1978'de ise *Hilafetin Kureyşliliği* isimli teziyle profesör oldu. 2000 yılında aynı fakülteden emekliye ayrıldı. Akademik dünyamıza birçok ilim adamı kazandıran Hatiboğlu, ilahiyat alanında klasik hâle gelen çalışmalara da imza attı. Bazı çalışmaları şunlardır: Telif Kitapları: Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy (Gaybi Hadisler Meselesi), Hadis Tedkikleri, İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 1-2, "Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti, Hilafetin Kureyşliliği, Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Mûnasebetleri, İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadîs Tenkidinin Doğuşu, İslam'ın Doğru Anlaşılması ve Yaşanması... Çevirileri: Ignaz Goldziher'den İslami Rivayetler Üzerine İncelemeler ve İslam'ın Akide ve Fıkhi; Le Comte Henry de Castries'den İslam; Henri Massé'den İslam; Gerlof Van Vloten'den Araştırmalar; Ma'rûf Devâlibî'den İslam'da Devlet ve İktidar...

OTTO 04

© TN İletişim

MEHMED SAİD HATİBOĞLU KİTAPLIĞI 03

Mehmed Said Hatiboğlu

İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 1

Yayına Hazırlayan: Veli Aknar

Düzeltili: Ahmet Dursun Karaca

Dizgi: Mehmet Çalışkan

Grafik Tasarım: Nurullah Özbay

Uygulama: Tavoos

Baskı: Ankamat Matbaacılık / İvedik Ankara

ISBN 978-605-5932-20-6

1. Baskı: Nisan 2009

2. Baskı: Kasım 2009

3. Baskı: Kasım 2012

İletişim Adresleri

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4

06420 Çankaya Ankara

tel.: 0312. 439 01 69

faks: 0312. 439 01 68

www.ottoyayin.com

otto@ottoyayin.com

www.facebook.com/otto yayinlari

İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 1

MEHMED SAİD
HATİBOĞLU

OTTO

Metinde takib edilen imlada:

1. Zaruret görülen yerlerde harflere uzatma işareti konulmuştur: Mesela “şûrâda aldığımız kararlar...” cümlesiyle “şurada aldığımız kararlar...” veya “kâdının kütübhanesi” ile “kadının kütübhanesi” cümlelerini başka türlü nasıl doğru okutabileceğiz?
2. Arabca asıllı kelimelerimizdeki mesela d’leri t’ye çevirmenin, b’leri p yapmanın lüzumu yoktur. İsmi “Hamit” şeklinde yazanlara büyük şâirimiz Abdülhak Hâmid: “Yahu”, demiş, “âhir ömrümde beni hem ham, hem it yaptınız!”
3. Soru edatı ‘mi’lerin ayrı yazılmasını Türkçemizin yapısı ve estetiği açısından yanlış buluyorum. 1928’e gelinceye kadarki Türkçe metinlerde bu ‘mi’ler hep bitişik yazılmıştır. Keza Atatürk’ün 1927 basımı *Nutuk*’unda da bitişiktir. Ne var ki bir sene sonra ondan bitiştirme emrini alan Dil Kurumu, bitişik yazma işini ‘gelenek’ diye geçiştirme yolunu seçmiştir. Ayrı yazılması yönündeki şahsi emri, 1997’de Türk Dil Kurumu Başkanı olan bir dil bilginimiz de mantıksız bulduğuna göre,¹ benim kırk küsur senelik tercihimin okurlarımca da kabul görüp uygulanacağını ümid ediyorum.

¹ Bkz. 12 Ocak 1997 tarihli *Sabah* Gazetesi.

ÖNSÖZ

9-12

İSLAM MÜKELLEFİYET ANLAYIŞI ve BUNA AYKIRI BİR MALİKÎ-HANEFÎ KIYASI

13-28

1. Uykuda Orucun Bozulması 16
2. Uyuyanın Fıkhi Mükellefiyeti 17
 - 2.1. Hanefîlerin Görüşü 18
 - 2.2. Mâlikîlerin Görüşü 23
 - 2.3. Şafiîlerin Görüşü 24
 - 2.4. Hanbelîlerin Görüşü 24
 - 2.5. Zâhirîlerin Görüşü 26

SÜNNİ İSLAM ÂLİMLERİNİN GÖZÜYLE İBN SÎNÂ

29-40

1. İbn Sînâ Tenkidcisi Âlimler 33
 - 1.1. Gazâlî 33
 - 1.2. Takıyyuddîn ibn Teymiyye 35
 - 1.2.1. İbn Sînâ'nın Yetiştirdiği Muhit 36
 - 1.2.2. Peygamberlik (Nübüvvet) 36
 - 1.2.3. Mûsiki 37
 - 1.2.4. Tarih 38
 - 1.3. Zehebî 38
 - 1.4. İbn Kayyım el-Cevziyye 39
 - 1.5. Tâcuddîn Subkî 39

İSLAM'IN AKTÜEL DEĞERİ ÜZERİNE

41-96

1. İslam ve Dünyevi Hayat 44
2. İslam'a Bakışta Yeni Durumlar 48

2.1. Ahmed Naîm (Baban)	50
2.2. Celâl Nûrî İleri	53
2.3. Hüseyin Kâzım Kadrî	64
2.4. Muallim Mehmed Cevdet İnançalp	75
2.4.1. Şimâl Müverrihi Zekî Velîdî ve Yarınki Hars	75

HOŞGÖRÜ AÇISINDAN MÜSLÜMANLAR ve EHL-İ KİTAB	97-106
1. İslam Tarihinin İlk Asrında, Müslüman, Ehl-i Kitab İlişkileri	98

75. CUMHURİYET YILI DOLAYISIYLA -CUMHURİYET'İN ARİFESİNDE MÜSLÜMANLARIN BEKLENTİLERİ-	107-126
--	---------

DİN-ŞERİAT FARKI ÜZERİNE	127-134
--------------------------	---------

İSLAM'IN DEMOKRASİYE AÇTIĞI KAPI	135-141
----------------------------------	---------

OSMANLI ANAYASASINA İSLAMİ DESTEK GAYRETİ	143-154
--	---------

DÜNYA-AHİRET	155-160
--------------	---------

KAYNAKLAR	161-166
-----------	---------

DİZİN	167-174
-------	---------

Önsöz

Aziz okuyucum,

Elinizdeki kitab ve devamı, talebeliğimle birlikte yarım asır kendimi mensubu saydığım Ankara İlahiyat Fakültesindeki akademik hayatımda yayımlanmış, makale çerçevesindeki incelemelerim ile editörlüğünü yaptığım dergilerde çıkmış yazılarımin gözden geçirilmiş metinlerini ihtiva etmektedir.

Bendeniz, İslam kültürüne hizmet kararımı, 1945'te babamın vefatı üzerine vermiş ve o sene okumakta olduğum Burdur Erkek Sanat Okulu'nu bırakıp orta okula yazılmışım. Hatib Hoca lakabıyla mâruf babamız odalar dolusu kitablar bırakarak vefat etmiş ve ailede o sıralar onlara sahip çıkma şerefi bana yönelmişti. Hedefimiz ileride Ezher'e gitmekti. Zira Türkiye'de 1933'te, benim doğduğum yılda kapatılmış İlahiyat Fakültesi henüz açılmamıştı. Liseye başladığımız sene Ankara bu imkâna kavuşunca, 1954-58 arasında mezkûr fakültede okuma imkânına kavuştum. Mezuniyet senesinin sonunda merhum Hocamız Tayyib Okiç beni asistanlığa kabul buyurdular. İki buçuk sene kadar kaldığım Paris haric, bütün

çalışmalarımı Türkiye'de yaptım ve hâlen de okumaya yazmaya devam ediyorum. Zira İslam kültürü kadar zevkli bir meşgüliyeti şahsen tanımadığım gibi, bu kültürün de sonunun geleceği yoktur.

Bu sahanın mütevazı bir hizmetkârı olarak kendime seçtiğim hedef, Peygamberimizi yakinen tanımaktı. Ve okudukça gördüm ki, on dört asrını dolduran İslam'ın bu eşsiz varlığının ismi geçmedik hiçbir eserimiz yoktu ama, bu asırlar boyunca kaleme alınmış sayısız denecek derecedeki yazılı kaynaklarımızı da toptan mûtemed saymamız pek mümkün değildi. İşte bu sebebden dolayı İslam Peygamberi'ni hakkıyla kavrayabilmenin ancak, kaynakları tenkidî bir yaklaşımla değerlendirmekle mümkün olabileceğini anladım.

Eldeki malzemenin azameti ve bunları değerlendirmede ihtiyac duyulacak ilimlerin beşer takati dışında oluşu karşısında, belirttiğim hedefe ulaşmanın bizim nesil için bir tatlı hayal olduğunu bugün daha iyi anlıyor olmakla beraber, ancak kudretimiz kadarıyla mesul olacağımızın şuurunda olarak çalışmak yazıfemizdi. Bu düşünceden hareketle, hiçbir iddia taşımadan doğru gördüklerimi söylemeye ve yazmaya çalıştım. 1962'de tamamladığım doktora tezimin ismi *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadîs Tenkîdinin Doğuşu*'dur. 1967'deki doçentlik tezimde de, *Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyâsî İctimâî Hâdiselerle Hadîs Münâsebetleri*'ni konu edindim. O zamanlar her iki tezimi de bastırmayı gerekli görmemiştim. Aradan geçen uzun seneler boyunca yaptığım eklemelerle her iki tezin cesameti hayli artmış bulunuyor. İnşallah onları da sizlerin takdirlerine sunmak yakın zamanda nasib olacaktır.

Profesörlük takdim tezi olarak *Hilafetin Kureyşliliği* meselesini ele almıştım. Bu tez bana, İslam Peygamberi'nin siyasette

nasıl istismar edilebileceğini daha açık bir şekilde anlatmış oldu. Hâlen kat kat genişlemiş durumda olan bu çalışmamın da ilgililerin değerlendirmelerine yeni şekliyle sunulduğunu görmek müyesser olur inşaallah diyorum.

Telif olarak ortaya koyabildiğim eserlerin dışında, sahamızla ilgileri olan, özellikle Fransızcadan çevirdiğim makale ve kitablar vardır.

Aziz okuyucum,

Hâlen seksenine yaklaşmış bir kimse olarak yine de okumayı yayın hizmetlerine tercih ediyor oluşumu lütfen fazla görmeyiniz. Benim inancım, devrimiz müslümanlarındaki kültürün İslam'la ne kadar kabîl-i telif olduğunu tesbit edebilmek için, on kûsur asırdır kitabla haşır neşir olmuş bir İslam dünyasını bütün mezheb ve fırkalarıyla tanıma zaruretinin bulunduğuudur. Devirler boyu müslüman âlimlerin yazıp bizlere bıraktıkları eserler, yok edilmişleri dışında, maalesef aydınlarımızı aydınlatmaktan uzak kalmış, bunlardan bâzıları daha yenilerde istifadeye sunulabilmiş hâldedir. Müslüman kültürü ile meşgul olanların bunları okuma vazifeleri vardır. Abd-i âcizleri de bu zaruretin şuurunda olarak, yazmaktan ziyade okumayı tercih etmişimdir. Ne var ki, insan ömrünün her düşünülene gerçekleştirmeye yetmeyeceği vâkıası karşısında, hiç olmazsa derleyebildiklerimin, ilgililere faydası olabileceği düşüncesiyle, neşrini kabullenecek duruma geldim. En azından, dedim, genç İlahiyatçılara tedkik ihtiyacı duydukları sahalardan birkaçında, teşvikçi olmam mümkün olabilir. Bu hâlisane düşüncemin gerçekleşmesinde, bilhassa Sema Yavuz Hanım ile Veli Aknar Bey'in pek sevimli târizleri müessir olmuştur. Kendilerine burada müteşekkir olduğumu ifade edeyim.

Cenab-ı Hak'tan bizim gibileri İslam kültürüne hizmette daim kılmasını, sayılarımızı artırmasını ve muhtacların hidayetinde katkıda bulunmuş kullarından eylemesini niyaz ediyor, bütün okurlarıma kalbî sevgi ve saygılarımı sunuyorum.

Mehmed Said HATİBOĞLU
Ankara, Nisan 2009

İslam Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Malikî- Hanefi Kıyası¹

Kur'an-ı Kerim'de insanlara emredilen bütün ibadetlerde görülen müşterek hususiyetlerden birisi, onların ifasındaki kolaylık cihetidir. Hasta olan ve seyahate çıkan bir mümine oruç tutmak zor gelirse, onun müsaid bir zamanda kazâ edilebileceğini bildiren ayet, bu ciheti şu şekilde beyan etmektedir:

يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ ...

“Allah size kolayı ister, size güç olanı istemez.”²

İnsanın gücünü aşan, zorun ötesine geçen imkânsız Cenan-ı Hakk'ın istemesi ise hiç düşünülemez. Allah kimseye, gücünün yetmeyeceği şeyi teklif etmemektedir.³

¹ AÜİFD, 21 (1976), s. 185-197.

² 2/Bakara, 185.

³ 2/Bakara, 286; Bu ayet hakkında Maliki İbnu'l-Arabî (468-543/1076-1148): “Bu, dinde büyük bir prensip ve Müslümanların şeriatındaki temel direklerden biridir” diyor. İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 264. Krş. 6/En'am, 152; 7/A'raf, 42; 23/Mu'minun, 62.

Kolaylığın esas alındığı ahkâmı tatbikte beşerî zaaf gösterenlere dahi, Cenab-ı Hakk'ın rahmeti eksik değildir:

... ربنا لا تؤاخذنا إن نسينا أو أخطأنا...

“Unutursak, yanlış yaparsak, bu yüzden bizleri cezalandırma Ey Rabbimiz.”⁴

duasını biz kullarına öğreten kendisidir.

İnsan, ancak kasden, bile bile yaptığı cürümlerden dolayı günahkâr olur:

وليس عليكم جناح فيما أخطأتم به ولكن ما تعمدت قلوبكم.

“Hataya düştüklerinizden değil, fakat kasden yaptıklarınızdan mesulsünüz.”⁵

Müminlerin mesuliyet hududunu çerçeveleyen bu İlahi hükümlerin ortaya koyduğu prensipleri ilk tatbik eden kimse, tabiatıyla Hz. Peygamber olmuştur. Son gerçek dinin tebliğcisi muhakkak ki onu en iyi anlıyordu. Gerek şifahi beyanlarında, gerekse fiillerinde, bu anlayışın ‘en güzel misal’liğini göstermişlerdir.⁶

Hz. Peygamber’in hayatını inceleme imkânı bulabilmişlerce mâlum olduğu üzere, Allah’ın son Peygamberi, hiçbir zaman meseleleri çıkmaza sürüklememişler, her işi daima kolay tarafıyla, yumuşaklıkla halletmeye çalışmışlardır. Hanımları Hz. Âişe, bu hususu şöyle ifade ederler:

ما خير رسول الله (ص) في أمرين قط إلا أخذ أيسرهما ما لم يكن إثماً. فإن كان إثماً كان أبعد الناس منه...

“Resulullah iki şeyden birisini seçecek olsalar, günah olmamak şartıyla, mutlaka onların en kolayını alırlardı. Şayed

⁴ 2/Bakara, 286.

⁵ 33/Ahzâb, 5; krş. 2/Bakara, 225; 5/Mâide, 89.

⁶ Bkz. 33/Ahzâb, 21.

bahis konusu günah ise, o zaman da ondan en uzak olan o olurdu...”⁷

Müslümanlar, farz ibadetlerde herhangi bir tertib hatasına düşseler, Hz. Peygamber derhâl onların endişelerini gidermişler, esas meselenin, niyetlerindeki ihlasta olduğunu kalblere yerleştirmeye çalışmışlardır.⁸

Hz. Peygamber’in bu Kur’ani zihniyetlerini ictimai hayatta nasıl misalleştirdiklerine İslam kaynaklarında sıkça rastlanmaktadır. Bir bedeviyi, cehaleti sebebiyle mescidde işlediği bir terbiyesizlik yüzünden cezalandırmaya kalkan Ashaba verdikleri şu öğüt, ebedi bir düstur hükmündedir:

... فَإِنَّمَا بَعَثْتُم مِيسِرِينَ وَلَمْ تَبْعَثُوا مَعْسِرِينَ.

“Siz, kolaylaştırıcılar olarak gönderildiniz, güçleştiriciler değil...”⁹

Kalbden geçirilen kötü düşüncelerin bile, bunlar fiiliyata inkılab etmedikçe, herhangi bir mesuliyeti gerektirmediği, şahsın ancak bilerek yaptığı işlerden dolayı mesul olacağı keyfiyetini, Hz. Peygamber’in şu hadîslerinde ifade edilmiş buluyoruz:

إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ [لِي] عَنْ أُمَّتِي مَا وَسَّوَسْتُ [حَدَّثْتُ] بِهِ صُدُورَهَا [أَنْفُسَهَا] مَا لَمْ تَعْمَلْ أَوْ تَكَلِّمْ.

“İşlemedikleri veya söylemedikleri müddetçe, ümmetimin kalblerinden geçirdikleri kötülükleri Allah bağışlamıştır.”¹⁰

* * *

⁷ Mâlik ibn Enes, *Muvatta’*, 47. *Husnu’l-Huluk*, s. 903; Abdurrezzâk, IX, 442, r. 17942; Buhârî, r. 3560, 6126, 6786; Muslim, r. 6045, 6048.

⁸ Mesela Menâsik-i Hacc’da yapılan tertib hataları dolayısıyla, Buhârî, r. 84, 1721. Pek fakir bir Müslümanın nikâh mehri olarak, ezberindeki birkaç süreyi yeterli bulması, Buhârî, r. 5030.

⁹ Buhârî, r. 220, 6128.

¹⁰ Buhârî, r. 2528, 5269, 6664; Muslim, r. 331, 332; Ebû Dâvûd, r. 2209; Tirmizî, r. 1183; İbn Mâce, r. 2040, 2043; Ahmed ibn Hanbel, *el-Musned*, II, 298, 425, 474, 481, 491; Tahâvî, *Şerhu Me’ânî’l-Âsâr*, II, 249-251; Serahsî, *Mebûsât*, III, 86.

Kur'an-ı Kerim'in ve onun örnek tatbikçisi Hz. Peygamber'in yukarıya hulasaten aldığımız beyanlarından açıkça anlaşılıyor ki, İslam dini müminlerden, her türlü işlerinde, meşruiyet çerçevesinde kalmak şartıyla, kolaylığı düstur edinmelerini istemekte, onların takatlerini aşan hususlarda, kendilerine mesuliyet terettüb etmeyeceğini ifade etmektedir.

Böyle olmakla beraber, bu iki temel kaynağa hizmet şerefini yüklenmiş bâzı fıkıh âlimlerini, sayıları nadir de olsa, sanki belirtmeye çalıştığımız temel zihniyetin aksini yapmaya memurlarmış gibi bir davranış içinde görmek, pek tabii şaşırtıcı olmaktadır. Bunun küçük bir misali olmak üzere, ilmihâl kitaplarının bâzısında mevcud¹¹ ve İslami zihniyete ters düştüğüne inandığımız bir fıkhi meseleyi, burada ilgililerin takdir ve tenkidlerine sunmak istiyoruz:

1. Uykuda Orucun Bozulması

Malikiler haric olmak üzere, diğer fıkıh mezhebleriince, oruçlu kimsenin, uyanıkken, oruçlu olduğunu unutarak bir şey yiyip içmesinin, orucuna zarar vermediği mâlumdur. Bu noktada, umumi mükellefiyet hükmünden ayrı olarak, âlimlerin dayandıkları hususi bir hadîs de vardır: Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

إِذَا نَسِيَ فَأَكَلَ وَشَرِبَ فَلَيْتُمْ صَوْمَهُ فَإِنَّمَا أَطْعَمَهُ اللَّهُ وَسَقَاهُ.

“(Oruçlu) unutup da yer içerse, orucunu (bozmayıp) tamamlasın, zira ona Allah yedirmiş ve içirmiştir.”¹²

¹¹ Mesela, Hacı Zihni Efendi, *Ni'met-i İslâm*, Kitâbu's-Savm, s. 46, İstanbul 1322/1906; A. Hamdi Akseki, *İslâm Dîni*, İstanbul 1935, s. 342, r. 22. Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, 4. kitab, 102. madde; Zeynelabidin Işık, *Seâdet-i Ebediyye*, İstanbul 1963, s. 125; 1994 baskısı, s. 309.

¹² Abdurrezzâk, *Musannef*, IV, 173, r. 7372; Ahmed ibn Hanbel, *el-Musned*, II,

Tirmizî (209-279/824-892), bu hadîs dolayısıyla şöyle diyor:

“Ekseri âlimlerce tatbikat bu yoldadır. Sufyân-ı Sevri (97-161/715-778), Şâfiî (150-204/767-820), Ahmed ibn Hanbel (164-241/780-855) ve İshâk ibn Râheveyh (161-238/777-852) bu görüştedir. Mâlik ibn Enes (95-179/713-795) ise; ramazanda unutarak bir şey yerse kazâ eder, demiştir. İlk görüş daha doğrudur.”¹³

2. Uyuyanın Fıkhi Mükellefiyeti

Kur'an-ı Kerim'de, başta belirttiğimiz umumi mesuliyet hükümleri dışında 'uyuyan'dan bahis geçmemektedir. Sadece, 7/A'râf, 97. ayetinde, uykudakilerin herhangi bir tehlikeye karşı kendilerini garantiye alamayacaklarından bahsedilirken, bu durumdakilerin tam gaflette olacaklarına işaret edilmek istenmiştir.¹⁴

Ancak, Hz. Peygamber'in hadîslerinde, şöyle bir hükümle karşılaşırız:

أَنَّ الْقَلَمَ رَفَعَ عَنْ ثَلَاثَةٍ: عَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى يَفِيقَ وَعَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَدْرِكَ وَعَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَمْتِيقَ.

“Şu üç kişiden kalem kaldırılmıştır (bunlar mükellef değildir): İyileşinceye kadar deli, olgunlaşınca kadar çocuk ve uyanınca kadar uyuyan.”¹⁵

395, 489, 491, 513-514; Buhârî, r. 1933, 6669; Muslim, r. 2716; Ebû Dâvûd, r. 2398; Tirmizî, r. 721-722; Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, III, 411-412; İbn Mâce, r. 1673; Beyhakî, *Sunen*, IV, 229; Hâkim-i Neysâbü'rî, *Mustedrek*, I, 430.

¹³ Tirmizî, r. 722

¹⁴ Kâsımî, s. 2825.

¹⁵ Abdurrezzâk, *Musannef*, IV, 173-174; VI, 412; Şâfiî, *Risâle*, r. 195; Ahmed ibn Hanbel, *el-Musned*, I, 116, 118, 140, 155, 158; VI, 100, 101, 144; Buhârî, 68. *Talak* 11, VI, 169; 86. *Hudûd* 22, VIII, 21; Ebû Dâvûd, r. 4398; Tirmizî, r. 1423; İbn Mâce, r. 2041; Nesâî, r. 3462; Dârimî, 13. *Hudûd* 1; Dârakutnî, III, 139, r. 173; Beyhakî, *Sunen*, VIII, 264-265; Hâkim-i Neysâbü'rî, *Mustedrek*, I, 258-259; II, 59, IV, 389;

Tirmizî, âlimlerin bu hadîse göre amel ettiklerini belirtirken, Buhârî şarihi Hanefi Aynî (762-855/1361-1451) susmayı tercih etmekte, diğer şarih, muasır Şafii İbn Hacer (773-852/1371-1448) ise şu değerlendirmesiyle Tirmizî'ye benzer değerlendirmede bulunmaktadır:

وقد أخذ الفقهاء بمقتضى هذه الأحاديث.

“Fakihler, bu hadisler gereğince hüküm vermişlerdir.”

Şimdi, başta zikrettiğimiz meselenin fıkhi mezheblerce nasıl ele alındığını kısaca arz etmeye çalışalım.

2.1. Hanefilerin Görüşü

Şemsu'l-Eimme (İmamların Güneşi) Serahsî (400-483/1009-1090), otuz cildlik *el-Mebsût*'unun ilgili yerinde,¹⁶ ‘mükreh’in yâni, zorla yedirilen içirilen bir kimsenin orucunun bozulacağını ve kazâ etmesi gerektiğini, Hanefi imamları adına belirttikten sonra, İmâm-ı Şâfiî'nin bu noktada aksi kanaatte olduğuna işaret ederek:

“Şâfiî bu mevzûda ferdin kendi fiiline îtibar etmiştir. Biz ise, oruçlu olduğunu bilen kimsenin içine, oruç bozan şeyin girmesine îtibar ediyoruz. Bunu ister kendisi yapsın, ister başkası, fark etmez.”

diyor ve mevzûumuzla ilgili olarak şu tafsilatla bulunuyor:

وكذلك النائم، إن صب في حلقه ماء فسد صومه عندنا، ولم يفسد عند زفر والشافعي (ر) لأنه أعذر من الناسي، إذا لا صنع له أصلاً. ولكننا نقول: الناسي معدول به عن القياس بالنص، وهذا ليس في معناه. لأن

Serahsî, *Mebsût*, III, 87; Zeylâî, *Nashû'r-Râye*, IV, 161-165; İbnu'l-Esir, *Câmi'u'l-Usûl*, III, 506-507; Aynî, IX, 560-561, XI, 151; XII, 98-99; İbn Hazm, *Ihkâm*, V, 119.

¹⁶ Serahsî, *Mebsût*, III, 98-99.

النسيان لا صنع فيه للعباد. فإذا كان العذر ممن له الحق منع فساد صومه، وإليه أشار رسول الله (ص) فقال: إن الله أطعمك وسقاك وهنا إنما / جاء العذر بسبب مضاف إلى العباد، وهو النوم منه، والصب من غيره وهذا غير مانع من فساد الصوم لوصل المفطر إلى باطنه.

“(Oruçlu iken) uyuyan da bu kabildendir. Şayed boğazına su dökülürse, bize göre orucu bozulur, Zufer¹⁷ ve Şâfi’î’ye göre bozulmaz, zira, su içmede uyuyanın bir dahli olmadığı için unutandan daha mazur durumdadır. Fakat biz deriz ki, hak-kında nass bulunduğu için, unutana kıyas tatbik edilmez. Bu nassta ise uyuyan zikredilmemiştir (veya uyuyan unutan gibi değildir). Çünkü unutmakta kulların bir dahli yoktur. Maze-ret, hüküm sahibinden (yâni Cenab-ı Hak’tan) geldiği içindir ki orucu bozulmamıştır. Bu noktaya Hz. Peygamber şöyle işaret-te bulunmuşlardır: (Unutanı kasederek) “Seni yediren içiren Allah’tır (dolayısıyla orucun bozulmaz)”. Uyuyanda ise özür, kullara izafe edilmiş bir sebepten gelmiştir: Uyku kendisinden, fakat dökme işi başkasından. Bu durumda oruç bozan şey onun karnına girdiği için, orucunun bozulmasına engel olamaz.”

Burada Serahsî’nin, Zufer dışındaki Hanefi imamlarını müda-faasının mantıki düşünceden ne kadar uzak olduğu açıkça görül-mektedir. Zira unutmada şahsın bir dahli yoksa, yâni onu Allah unutturmuş ise; uykuda haydi haydi yoktur. Dünyada istediği ân uyuyabilen, yâni uyumak kendi elinde olan insan var mıdır ki! Ya uyurgezer oruçluk suyunu bizzat kalkıp içmiş olsaydı, Serahsî bu kabahati Allah’tan başka kime yükleyebilecekti dersiniz?

Kaldı ki, aynı Serahsî, ramazan ayı boyunca deliliği de-vam eden bir kimseye kazâ lazım gelmeyeceğine delil olarak

¹⁷ İmam-ı Zufer (110-158/728-775), Ebû Hanîfe’nin fıkıh arkadaşlarından. Basra’da kadılık yapmış orada ölmüştür. Hanefi kitaplarını tedvin eden on kişi arasındadır. Muhaddistir, Hanefilerin kıyas üstadıdır. Hadîsi re’ye tercih ediyordu.

11. fıkrada geçen hadîsi göstermekte,¹⁸ [ve mesela bir başka eserin şerhinde¹⁹ uykuda olan kimse hakkında “*في حكم من لا يعقل شرعاً* = Şeran, akli çalışmayan kimse gibidir.” diyerek aynı hadîsi delil göstermesine rağmen,] bu hadîste uyuyana tanınan istisnayı on bir sahife sonra unutuvermiş olmakla, kendi kendine tenakuza düşmektedir. Belki de, İmâm-ı Zufer'den daha kıymetli tuttuğu isimlere muhalefet etmenin, İmamların Güneşi'ne gölge düşüreceğinden korkmuştur!

* * *

Fetâvây-ı Hindîyye'de meselenin illetine bir başka zaviyeden bakılmaktadır.²⁰ Uyuyan unutan gibi değildir. Niçin? Çünkü uyuyanın veya delinin kestiği hayvan yenmez, fakat unutanın kestiği, yâni Besmele çekerek kesmeyi unutanınki yenir.

İşte, bulunabilen illetin meseleyle ilgi derecesi! Anlaşıyor ki, ilk Hanefi imamlarının sonrakiler üzerindeki hakimiyetleri, bunları fıkhi tebahhurda gülünçleştirecek seviyeyi bulmuştur.

* * *

İmâm-ı Muhammed'e (132-189/750-805) aid olması muhtemel *el-Câmi'u's-Sağîr* isimli eserde Ebû Hanîfe'nin şöyle dediği nakledilir:

لولا قول الناس لقلت يقضي، أي لولا روايتهم الأثر، أو لو قول الناس:
إن أبا حنيفة (ر) خالف الأثر.

“Eğer halkın: Ebû Hanîfe hadîse muhalefet ediyor, şeklindeki dedikodu etmeyeceğini bilsem, [İmâm-ı Mâlik gibi, ben de] unutanın orucunu bozdururdum.”²¹

¹⁸ Serahsî, *Mebûsât*, III, 87.

¹⁹ Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*, r. 4062.

²⁰ 2. baskı, Bûlak 1310/1892, I, 202. Krş. Kâdihân, *Hindîyye*'nin kenarında, I, 209-210. Delinin kestiği hayvanın yeneceği hakkındaki mütenakız Hanefi hükmü için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, s. 420, r. 65.

²¹ Serahsî, *Mebûsât*, III, 65; *Usûl-i Serahsî*, II, 202.

Bu ifadeden çıkarılabilecek netice, Serahsî'nin 12. fıkrada mezkûr beyanında da gördüğümüz gibi, Ebû Hanîfe'nin orucu bozan şeyi, sadece şeklî vâkıya, maddi neticeye bağladığıdır. Cebir, takat, aciz, niyet gibi şer'i mefhumların bu mevzûda değeri olamaz. Mükrehin talakını nasıl caiz görüyorsa, orucun bozulmasını da bundan farklı görmemektedir. Unutana istisna tanıdıysa, bu, unutan lehine hadîs bulunduğu içindir.²²

* * *

Ne var ki, Ebû Hanîfe'nin bu noktadaki şekilciliğini devam ettiremediğine de şahid oluyoruz. Uykulunun şuursuz bir fiilini cezalandırmakta mahzur görmediği hâlde, bir başka şuursuz hâlini bu defa ceza dışı bırakmaktadır. Ona ve talebelerine göre, (bir çeşit dimağ hastalığı olan) 'birsâm' illetine mübtela olanın, uyuyanın... talakları caiz değildir.²³ Hanefi allame Aynî bunun sebebi olarak on birinci fıkra hadîsini gösterir.²⁴ Talakı geçersiz olan uyuyanın, bozduğu orucu geçerli saymak, her hâlde havsala dışı olsa gerektir.

Bu meselede karşılaştığımız bir başka acaib taraf, unutma hadîsini kıyasa aykırı gördüklerini söylemekten çekinmeyen Hanefilerin, diğer taraftan aynı hadîsin mantığı doğruluğunu isbat gayretine düşmeleri, fakat ileri sürdükleri doğru kaziye-leri, uyuyan hakkında da tatbik etmeye bir türlü yanaşmama-larıdır. Misal olarak şu ifadelerine bakalım:

وما لا يمكن التحرز عنه فهو عفو.

"Sakınılması mümkün olmayan şeyler affedilmiştir."²⁵

Unutarak yemekle oruç bozulmaz, çünkü:

²² Serahsî, *Mebisûl*, III, 66 son satır: "وهاكذا القياس في النائي ولكننا تركناه بالسنة"

²³ İmam-ı Muhammed, *Kitâbu'l-Âsâr*, s. 88.

²⁴ Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XI, 254.

²⁵ Serahsî, *Mebisûl*, III, 93.

لأن / التحرز عن النسيان غير ممكن...

“Unutmaktan korunmak imkânsızdır.”²⁶

Toz, toprak, duman, sinek vs. yutsan da aynıdır, zira:

... وأنه لا صنع له فيه.

“Onun bunda bir dahli yoktur.”

لأنه لا يستطيع الامتناع منه.

“Bunlardan kaçınmak insanın iktidarı dâhilinde değildir.”

والتكليف بحسب الوسع.

“Teklif (emir, hüküm) vüsat, iktidara göre yapılır.”²⁷

Görüldüğü üzere, Hanefi Serahsî'nin sıraladığı bu prensipler, başta belirtmeye çalıştığımız İslami prensiplerdir ve hiç şübhesiz uyuyan oruçlunun da bu hükümlerden ayrı tutulmamasını gerektirir. Zikrettiğimiz Hanefiler zaviyesinden durum, bu tabii neticenin zıddını gösterdiğine göre, demek oluyor ki onların nazarında uyuyan oruçlu, şuuruna sahip, muktedir bir mükelleftir!

* * *

Hanefi fıkıh tarihi bakımından teselli edici bulduğumuz bir taraf varsa, o da, bu gayr-i İslami neticeye iştirak etmeyen Hanefi imamlarının sadece Zufer'den ibaret kalmamış olmasıdır.

İslam fıkıh müctehidlerinin en büyüklerinden sayılan Ebû Ca'fer Tahâvî (229-321/843-933), *Ma'ânî'l-Âsâr*'ında,²⁸ orucu bozan şeylerden bahsederken,²⁹ uykudakinin durumuna

²⁶ Serahsî, *Mebûsât*, III, 66-67.

²⁷ Serahsî, *Mebûsât*, III, 93, 98.

²⁸ Tahâvî, *Ma'ânî'l-Âsâr*, II, 74.

²⁹ Tahâvî, *Ma'ânî'l-Âsâr*, II, 88-107.

hiç temas etmemekte, buna mukabil, küçük çocukların oruç tutmaya mecbur bırakılmalarının caiz olmadığını belirttikten sonra, 11. fıkrada kaydettiğimiz hadîsi delil olarak göstermektedir. Kendi kanaatini açıkça söylemek yerine hadîsi ko-
nuşturmayı kafi bulmuş olmasını, mezheb büyüklerine açıkça ters düşüyor görünmemek endişesine bağliyabiliriz.

2.2. Mâlikilerin Görüşü

İmâm-ı Mâlik'in (95-179/713-795) *Muvatta'*ının Şeybânî nüshasında bulunmamakla beraber, Yahyâ'nınkinde:

من أكل أو شرب في رمضان ساهيا أو ناسيا... أن عليه قضاء يوم مكانه.

“Ramazanda yanlışlıkla veya unutarak yiyen içenin orucu bozulur, kazâ etmesi gerekir.”³⁰

dediği yazılıdır. Uyku hâliyle ilgili görüşü ise, talebeleri tarafından şu şekilde nakledilmektedir:

قلت: أرايت إن أكره الصائم فصب في حلقه الماء أوشيء و كان نائما أ يكون عليه القضاء والكفارة؟ فقال: عليه القضاء، ولا كفارة عليه.

“Bir oruçluya cebren veya uykuda iken su veya bir şey içir-
ilse, orucunu kazâ etmesi gerekecektir; ayrıca keffarete lü-
zum yoktur.”³¹

Unutana dahi mazeret tanımayanlar arasında, Kufe Kadısı İbn Ebî Leylâ'nın (74-148/693-765),³² ve İmâm-ı Mâlik'in ho-
calarından Medineli müctehid Râbi'atu'r-Re'y'in (ö. 136/753)³³
isimleri geçmektedir.

³⁰ Mâlik ibn Enes, *Muvatta'*, s. 304, r. 48.

³¹ Sahnûn, *Mudevvene*, I, 310.

³² Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, IV, 219.

³³ Zurkânî, II, 113; İbn Abdilberr, *Temhîd*, VII, 179-.

Muahhar Malikî fakihlerinden Hafîd İbn Ruşd ise (ö. 595/1198), mezheb imamına muhalif kalmış, hadîsin hükümüne tâbi olmuştur.³⁴

San'a Kadılarından allame Şevkânî (1173-1250/1760-1834), bâzı Malikilerin: "Hadîs, haber-i vahiddir, kaideye aykırıdır." şeklindeki itizarlarına karşı şöyle diyor:

"Bu itizar batıldır, hadîs, oruç bahsinde müstakil bir kaidedir. Bu gibi sahih hadîsleri reddetme kapısı açılırsa, az bir mikdardan başka ortalıkta hadîs kalmaz, isteyen istediğini red cihetine gider."³⁵

2.3. Şafiilerin Görüşü

İmâm-ı Şâfi'î (150-204/767-819), Allah nazarında en ke-rim olan kimsenin en muttaki olan olduğunu bildiren 49/ Hucurât sûresinin 13. ayetini izah ederken: "Takva, ancak onu anlayanda, akledende bulunur; "دون المغلوبين على عقولهم" = Geçici de olsa, akıllarına sahip olmayanlarda aranmaz." diyor ve müteakiben: "Buna Kur'an-ı Kerim delil olduğu gibi, Sünnet de delalet etmektedir." hükmünden sonra, on birinci fıkradaki hadîsi kaydediyor.

Bu hadîsten sonra Şâfi'î, namaz ve oruçla mükellef olmayanlardan olarak: "ممن غلب على عقله" = aklına sahip olmayanlar"ı zikretmektedir.³⁶

2.4. Hanbelilerin Görüşü

Uyuyana muafiyet tanıyan hadîs, Ahmed ibn Hanbel'in (164-241/780-855) *Musned*'inin pek çok yerinde geçiyor ol-

³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I, 212.

³⁵ Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, IV, 219.

³⁶ Şâfi'î, *Risâle*, r. 193-196. Şâfi'î'nin unutma mevzûundaki görüşleri için bkz. *Umm*, II, 83.

ması hasebiyle, onun bu mevzûda Şâfiî'den farklı olduğu düşünülemez.

Hanbelilerin temel fıkıh kitaplarından *el-Muğnî*'de geçen ibareyi nakledelim:

... وإن فعل شيئاً عن ذلك وهو نائم لم يفسد صومه لأنه لا قصد له ولا علم بالصوم فهو أعذر من الناسي.

“Uykuda iken (orucu bozacak) şeyler yaparsa, orucu bozulmaz, zira onu bozmak niyeti olmadığı gibi, oruçlu olduğundan da haberi yoktur. Uyuyan unutandan daha mazurdur.”³⁷

Şeyhülislam İbn Teymiyye (661-728/1263-1328), mezkûr hadîs hakkında şöyle diyor:

واتفق أهل المعرفة على تلقيه بالقبول.

“İlim adamları bu hadîsi benimsemekte ittifak etmişlerdir.”³⁸

Keza Hanbeli âlimlerinden İbn Kayyım el-Cevziyye de (691-751/1292-1350), unutanın mesuliyetsizliğini ifade eden Peygamberî tâlimatı kaydettikten sonra şu fikrini ilave eder:

وهذا بمنزلة أكله وشربه في نومه إذ لا تكليف بفعل النائم ولا بفعل الناسي.

“Uykusunda yiyip içenin de durumu böyledir. Çünkü, gerek uyuyanın, gerekse unutanın işlediklerinde mesuliyet yoktur.”³⁹

³⁷ İbn Kudâme, *Muğnî*, III, 42.

³⁸ Mûsâ Kâzım Efendi, *Külliyât*, XI, 91; krş. XI, 75; XX, 571.

³⁹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdu'l-Me'âd*, I, 167.

2.5. Zâhirilerin Görüşü

Buraya kadar arz etmeye çalıştığımız görüşlerde dikkati çeken bir husus, muhalif görüş sahiblerinin, meselenin vaz'ında sadece kendi fikirlerini ifade etmekle yetinmeleri, ötekilere aleni ve şahsi suçlamalarda bulunmamaları idi. İbn Hazm ile bu tavır değişmekte, Kur'an ve Sünnet'e aykırı hareket ettiklerine inanılan kimseler, ağır bir şekilde yerilmektedir.

İbn Hazm'ın (384-456/994-1064), İmâm-ı Mâlik'le başladığı ilgili tenkidlerini kısaca aktaralım. Malikilerin, unutmaya bile özür saymayan kanaatleri mevzûunda şöyle diyor:

“Bunların, aslında bir delillerini bilmiyoruz. Sadece dedikleri şu: Yemek içmek ... orucu bozar. Bunu söyleyenlere şöyle denebilir: Öyle ise yemek içmek de namazı bozar. Hâlbuki siz, bunlar unutulurken yapılsa namazı bozmaz, diyorsunuz. Düşükleri tenakuz açıktır. Oruç mevzûundaki görüşleri de yanlıştır. Aslında bilerek yer içer... ise orucu bozulur, ne türlü yer içer... ise değil. Herkesin ittifak ettiği husus budur. Kur'an ve Sünnet metinleri de bunu böyle belirtir. Davaları batıldır, her türlü delilden mahrumdur...”

İbn Hazm daha sonra Ebû Hanîfe'yi ele alıyor: Bu noktada onun da tenakuza düştüğüne işaretle, şöyle devam ediyor:

“Çünkü o, unutarak yemek içmek ve konuşmanın namazı bozacağı görüşündedir. Bu noktada Sünnet'e muhaliftir. Bir taraftan, ister unutarak olsun, ister kasden, cimâin haccı ibtal ettiğini söylüyor, öte yandan (unutarak yapılan) bütün bu hareketlerin orucu bozmadığını ileri sürüyor. Oruç hususunda hadîse uyuyor, yemeğe kıyasla, unutarak cimâ etmenin orucu bozmadığını belirtiyor da, uyurken bir şey yiyen kimseyi, unutarak yiyene kıyas etmiyor, bilakis, uyurken yiyen kimse-

nin orucu bozulur, diyor. Hâlbuki uyuyan kimsenin unutan kimse gibi olduğunda şübhe yoktur. Ebû Hanîfe'nin bu görüşü (تخليط لا نظير له) benzeri görülmedik bir karıştırma"dır."⁴⁰

Daha sonra İbn Hazm, mevzûa tekrar dönmekte ve Cenab-ı Hakk'ın, yanılarak, unutarak ve zor koşularak yapılan işlerden kullarını mesul tutmadığını bildiren hadîsi zikrederek⁴¹ şu hükmü vermektedir:

والنائم والنائمة مكرهان بلا شك غير مختارين لما فعل بهما.

“Uyuyan erkek ve kadın hiç şübhesiz mükreh (kendilerine zorla bir şey yaptırılan) kişilerdir. Kendilerine yapılan hakkın da söz sahibi değillerdir.”

* * *

Ehl-i Sünnet, fıkıh mezheplerinden ayrı olarak, mevzûumuzla ilgili Şia kanaatine de işaret edelim. Şianın fıkıh kitaplarında, oruçta unutma keyfiyeti Malikiler dışındakilerden farklı olmadığı gibi, uyuyan oruçlunun da lehine düşündüklerini, 11. fıkrada mezkûr hadîsi, Hz. Ali'nin fetvası olarak nakletmelerinden çıkarmak mümkün olmaktadır.⁴²

* * *

Basit görünen bir fıkhi meselenin şu kısa tedkiki, bize gösteriyor ki:

a) Kur'an ve Sünnet'in ortaya koyduğu prensiplerin anlayış ve tatbikinde yanılan İslam âlimleri ilk asırlarda da mevcuttur,

b) Bu zâtlar, kendilerine bâzı hadîslerin ulaşamamış olması dolayısıyla, yanlıştan kurtulamama durumunda kalabilmektedirler,

⁴⁰ İbn Hazm, *Muhallâ*, VI, 221-225; krş. VI, 193.

⁴¹ İbn Mâce, r. 2043.

⁴² Kuleynî, IV, 101; Tûsî, IV, 277.

c) Müteakiben bu hadîsleri öğrenme imkânı doğduğu zaman, hâlâ mezheb imamına bağlı kalmakta direnenler bulunduğu gibi,⁴³ bu çemberi kıranlar da olabilmektedir.⁴⁴

Bu bakımdan, hiç olmazsa İslam'ın ibadet hükümlerinden bahseden eserleri, bu neticeleri dikkate alarak, ilmî tedkiklerden geçirdikten sonra okuyucuların hizmetine sunmak, mutlak zaruret hâlini almıştır. Zira mantıki düşünen kimselelerin zihnini karıştırmaktan hâli kalmayacak benzer meseleleri, ilmî tahkik ve açıklamalarda bulunmadan kitablara geçirmenin, bilhassa zamanımızda, küçümsenmeyecek mânevi zararlara sebep olacağında şübhe yoktur. Meselelerin tedkikine imkânları elvermeyenler: İslamiyet, demek böyle mantıksız şeyler de telkin ediyormuş(!) zehabına kapılıp, birtakım haksız ithamlarda bulunabilirler ki, bu vebalin altından kalkılması, herhâlde kolay bir iş olmasa gerektir. Kur'an ve Sünnet'in vermek istedikleri zihniyetin tam kavranabilmesi için ise, İslam kitabiyatının ilmî neşirlerinin tamamlanması şartı, ne yazık ki hâlâ ilk ve en mühim merhaleyi teşkil etmektedir. Bu gayenin pek gecikmemesi niyazımızla sözümüzü bağlayalım.

⁴³ Mesela, Hacı Zihni Efendi, *Ni'met-i İslâm*, Kitâbu's-Savm, s. 46, İstanbul 1322/1906; A. Hamdi Akseki, *İslâm Dîni*, İstanbul 1935, s. 342, r. 22. Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, 4. kitab, 102. madde; Zeynelabidin Işık, *Seâdet-i Ebediyye*, İstanbul 1963, s. 125; 1994 baskısı, s. 309.

⁴⁴ Zurkânî, II, 113; İbn Abdilberr, *Temhîd*, VII, 179-.

Sünni İslam Âlimlerinin Gözüyle İbn Sînâ (370-428/980-1037)¹

İslam dünyasının on dört asırlık mazisine bakıldığı zaman, her hâlde insanı en fazla hayrete düşürecek hususlardan birisi, ümmet birliğini korumayı temel hedeflerden saymış din müntesiblerinin asırlar boyu ihtilaflar içinde çalkalanmış ve çalkalanır oluşlarını görmek olacaktır. “وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا”² ayetini müslümanlar, sanki aksini yapmaya memurlarmış gibi anlamaktan pek az uzak kalmışa benzemektedirler.

Bilindiği üzere, Hz. Peygamber’den sonraki pek kısa bir sükun devresini takiben, önce siyasi vasıfta ortaya çıkan görüş ayrılıkları, çok geçmeden kanlı dâhilî mücadelelere inkılab etmiş, daha Peygamber’in ahirete intikali çeyrek asrını doldurmadan, üçüncü İslam halifesi Hz. Osman, abdestinde nama-

¹ *İbn Sina* (İbn Sina Kongresi tebliğleri 14-15 Mart 1984), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1984, s. 193-201.

² 3/Âl-i İmrân, 103.

zında kimseler tarafından katledilmiştir. Zilhicce 35 / Haziran 656 senesinin bu meş'um hâdisesinin yol açtığı siyasi gelişmelerin tabii neticesi olarak, İslam'ın kültürel çevrelerinde, yaşanan hâdiselerin sebep ve neticeleri üzerinde çok yönlü münakaşalara girişildiğini görüyoruz.

İslam tarihinin ilk dâhilî çarpışması sayılan Cemel Harbinde, ki, halifenin katlinden dört ay kadar sonradır, Peygamber'in en yakın Sahabesinin, yâni Kur'an-ı Kerim'in 'hayırlı ümmet' olarak medhettiği kimselerin birbirlerine kılıç çekmiş olmaları, hiçbir müslümanın tasavvur edebileceği bir hâdisedir. Her türlü cemiyet işlerini müşavere ve adalet ölçüleri içinde çözmeyi emreden bu Kitab'ı ilk önce öğrenmiş ve öğretmiş kimseleri, işlerini kılıçla, kan dökerek halleder hâlde görmek, ilk asır müslümanlarının Peygamberlerine liyakat seviyelerini gölgeleyecek bir neticeydi.

Bu izahı pek mümkün olmayan durum dolayısıyla ki, başta bâzı Sahabiler olmak üzere, pek çok kimse, içine sürüklendikleri feci hâdiseleri Allah'ın bir takdiri olarak değerlendirmek zorunda kalmışlardır. Ama iş bunu söylemekle bitecek derecede basit değildi. Müslüman müslümanı öldürmüştü. Acaba o bunu yapmaya mecburmuydu, yapmamak elinde değilmiydi? Bu suallere evet dersek, biz Cebriyeden oluyorduk. Bilakis bütün hâdiselerde insan şahsen mesuldür, akli var fikri var, yapmamak elindedir, Allah ona bu işleri yapma zorunluluğu getirmemiş, dolayısıyla önceden kaderini tâyin etmemiştir dediğimizde ise, Kaderiyeden oluyorduk.

İşte, İslam'ın ilk dâhilî harblerinin fikir planına çıkardığı iki ana cereyan olan Cebriye ve Kaderiye, İslam'ın en eski fikir ihtilafları olarak bu şekilde vücut buldu. Tabii ki bunlar sadece polemik mevzûu olarak kalacak değillerdi. Nitekim

siyasi iktidar çevreleri bunları kendi menfaatlerine kullanma fırsatını kaçırmamışlardır.

Mesela, ilk asrın bir âlimi Atâ' ibn Yesâr'ın (ö. 103/722?), Emevi iktidarının Cebriyeciliğini hatırlatırken tesbit etmekte olduğu husus, işbu siyasi istismardır. Bu Medineli âlim, Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728): “Şu melikler yokmu!... Müslümanların kanlarını döküyorlar, mallarını alıyorlar, şu şu helvaları yiyorlar, ondan sonra da: Bizim yaptıklarımız Allah'ın kaderine göre oluyor, diyorlar” şeklinde derd yanınca, Hasan ona: “Yalan söylüyor bu Allah'ın düşmanları” cevabını vermiştir.³

Muttaki âlimin gözündeki Allah düşmanı melik, kendi zaviyesinden Allah dostu idi, çünkü ümmetin vahdetini temsil eden iktidarı kendisi sağlıyordu. Muhalifleri ise bu birliğe düşman anarşistlerdi.

Netice olarak ilk asır müslümanı, gördüğü, karşılaştığı her hâdiseyi, sebebi, neticesi, sevabı, cezası ile tartmak, kendisini yerleştireceği mevkii bizzat tâyin etmek zorunda idi. İlk asırdan başlamak üzere İslam kültür tarihinde ismi görülen sayısız derecede fırka ve mezheblere vücut veren temel sâik işbu zorunluluktur. Böylece siyasi-akidevi sahada ilk olarak Haricilik ve Rafizilik, Mürcie ve Kaderiye, Cebriye ve Müşebbihe birbirini takiben ilk iki asrın hâkim cereyanları olarak İslam fikir tarihini meşgul ettiler. İslam coğrafyasının genişlemesine muvazi olarak bu cereyanlar yabancı kültür muhitlerinin tesirlerine açıldı; ikinci ve üçüncü asırların İlahiyatçıları, asli İslam kaynaklarının yabancı fikirlerle harman oluşu vâkıasıyla karşı karşıya kaldılar. Bu durum onları sanki İslam asli hüviyetini kaybediyormuş gibi bir kanaate götürdü ve gayr-i

³ İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, s. 441.

İslami muhitlerden kaynaklanan kültür malzemesini, peşinen bidat damgasını vurmak suretiyle saf dışı etme gayretine düşenler oldu. İkinci asrın bir Orta Asya âliminin manzum şekilde ifade etmiş olduğu aşağıdaki satırlar bu görüşteki çevrelerin sözcüsü durumundadır:

“Kur'an, hadîs ve fıkha dayanmayan her kelim (fikir) zındıklıktır. Ancak rivayetle gelen ilme tâbi olunur. Bunun dışındakiler şeytanın vesveselerinden ibarettir.”⁴

Demek oluyor ki, Hz. Peygamber ve Ashabından rivayet edilmemiş hiçbir bilgi, ilim değerine sahip olmayacaktır. Teknik sahada olsun, felsefi düşüncede olsun, her türlü kültür idhalatına karşı konan bu ambargo, şayed her yerde ve devirde hakimiyet kazanabilseydi, bugün bir İslam medeniyetinden bahsetmek hayal olurdu. Şayan-ı şükrandır ki böyle olmamıştır.

Hulasa ulûm-i dahîleye yâni İslami menşee dayanmayan, idhal malı kültüre karşı açılan mücadele oklarına önce kelimciler maruz kalmış, daha sonra bunlara felsefeciler eklenmiştir.

Üç Abbasi halifesine kadılık yapmış, Hanefi mezhebinin temel isimlerinden İmâm-ı Ebû Yûsuf (ö. 182/798) kendi devrinde şöyle söylendiğinden bahseder:

“Kelam yoluyla ilim öğrenmeye kalkan zındıklaşır.”⁵

İbn Abdi Rabbih'in (ö. 328/940) rivayetinde ise 'kelam' kelimesinin yerini 'felsefe' alacak⁶ ve bu mücadele, fevkalâde zengin bir edebiyatın refakatinde, son asırlara kadar, iniş çıkışlarla devam edip gidecektir.

⁴ Hatîb-i Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, r. 170.

⁵ Hatîb-i Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, r. 4.

⁶ İbn Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, II, 208, 257.

Kelam-felsefe düşmanlığının tarihî manzarasına bu pek kısa temastan sonra, meseleyi müşahhaslaştırmaya ve büyük müslüman filozofumuz İbn Sînâ'ya karşı gösterilen düşmanlığın nereden kaynaklandığını ve nasıl ifade ediliyor olduğunu tarihî sıra içinde misallendirmeye geçiyoruz. Misallendirme dedik, zira, asırları kucaklayan bir kavgayı hakıyla ortaya koyabilmeye, gerek bizdeki, gerekse kaynak eserlerdeki yetersizlik, yeterli engel teşkil etmektedir. Bu mevzûda ileride yapılacak ilmî çalışmalara bu yazıyla bir parça teşvikçi olabilirsek, kendimizi vazifesini yapmışlardan sayacağız.

1. İbn Sînâ Tenkidcisi Âlimler

1.1. Gazâlî (ö. 505/1111)

İbn Sînâ'nın vefatından yirmi iki sene sonra doğmuş olan Huccetu'l-İslam Gazâlî, filozofları tenkid edebilme iktidarına sahip ilk büyük âlim olsa gerektir. Klasik İslam ilimlerinde tebahhur ettikten sonra felsefeye eğilmiş, Aristo felsefesini, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerinden öğrenmiştir.

Gazâlî, felsefeyi altı bölümde inceler:

1) Matematik, 2) Mantık, 3) Tabiiyye, 4) İlahiyat, 5) Siyaset, 6) Ahlak.

Ona göre, felsefeciler en ziyade “4. İlahiyat” bölümünde yanılmışlardır. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın nakillerine göre Aristo'nun bu bölümle ilgili görüşleri İslamlarınkine yaklaşmıştır, fakat yirmi mesele vardır ki, bunların on yedisi bidat; üçü ise küfürdür. İbn Sînâ'nın da dâhil bulunduğu filozofların bütün müslümanlara muhalif kalıp küfre düştükleri üç mesele Gazâlî'ye göre şunlardır:

1. Ahirette dirilecek olan, cesedler değildir, sevab veya cezaya uğrayacak olan sadece ruhlardır;

2. Allah, külliyyatı bilir cüzîyatı bilmez;

3. Kainat, ezelden beri mevcuddur, yâni yaratılmamıştır.⁷

Gazâlî'nin *el-Vasît* isimli fûrû kitabını şerh edenlerden Şafii kadı İbrâhîm ibn Abdillâh el-Hamevî (ö. 642/1244), *el-Fıraku'l-İslâmiyye* kitabında, İslam filozoflarından hiçbirisinin Fârâbî ve İbn Sînâ'nın yerini tutamadığını, İbn Sînâ'nın bunların en âlimi olduğunu belirttikten ve Gazâlî'nin yukarıda zikrettiğimiz tekfir maddelerini kaydettikten sonra şöyle demektedir:

“(Gazâlî'nin) muasırı ve daha sonra gelen, usûl ve fûrûda görüşleri muteber âlimler İbn Sînâ'nın ve Fârâbî'nin mutlak küfürlerine hükmetmişlerdir. Çünkü bu maddeler müslümanların akidesine aykırıdır.”⁸

Büyük tarihçi İzzeddîn ibnu'l-Esîr (ö. 630/1232) İbn Sînâ'nın Alâ'uddevle Ebû Ca'fer ibn Kâkeveyh'in hizmetine girdiğini, bu zâtın bozuk akideli olduğunda şübhe olmadığını, bu bozukluğu sebebiyle İbn Sînâ'yı, ülkesinde ilhad (dinsizlik) ve şeriatın reddi yolunda eserler (yazmaya) teşvik ettiğini ileri sürmektedir.⁹

Şafii fakih ve muhaddis İbnu's-Salâh Şehrezûrî (ö. 643/1245) Suriye'de şöhret yapmış, birçok daru'l-hadiste hocalık etmiş eser sahibi bir âlimdir. Filozofumuza çok içerlemiş olduğuna şu hükmü en açık delildir:

“(İbn Sînâ) İslam âlimlerinden değildir, belki ins şeytanlarından bir şeytandır.”¹⁰

⁷ Gazâlî, *el-Munkız*, s. 23-24

⁸ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mfîzân*, II, 293.

⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil* (428 senesi), IX, 456.

¹⁰ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 237.

1.2. Takıyyuddîn ibn Teymiyye (ö. 728/1328)

İbn Sînâ ile en fazla meşgul olmuş muhalif âlimdir. Engin kültürü dolayısıyla Hanbelilerin kendisine Şeyhülislam dedikleri bu allamenin ailesi Moğollardan kaçarak Şam'a yerleşmiş; İbn Teymiyye 661/1263'te Harran'da doğmuştur. Bütün ömrünü Moğollara, İsmaililere, taklid ve bidatçılara, kelam, tasavvuf ve felsefe erbabına karşı mücadele ile geçirmiş, bu yolda akaid, tefsir, fıkıh ve fırkalar mevzûunda beş yüz kadar eser yazmıştır ki, bunlardan yetmiş kadarı mevcuttur. Tesiri günümüzde dahi görülmektedir.

İbn Teymiyye, kendi devrinde İslam dünyasının siyasi-fikrî durumunun gösterdiği fecaat, onu vâkıaların sebeblerine inerek bizzat fiilî mücadeleye atılmaya zorlamış, hastalığın temel sebebini saf İslamiyet'ten uzaklaşmış olmasında gördüğü için, ona dışarıdan yapılmış her nevi ilaveye karşı amansız bir harb açmış, bu arada pek çok muteber fikir ve şahsı ağır değerlendirmelere tâbi tuttuğu da olmuştur. Mesela, Fârâbî (ö. 339/950) gibi Aristo takibcisi filozoflar, Selef âlimlerinden farklı olarak, bedenlerin diriltilmeyeceği kanaatini taşıdıkları için, İbn Teymiyye tarafından “kafir mülhidler” sıfatıyla damgalanmaktadır.¹¹ Ona göre Fârâbî ve İbn Sînâ İslam filozofu değil, İslam'a mensub felsefecilerdir (من المتفلسفة الإسلاميين).¹² Zira felsefe, İslam'ın kendi bünyesinden çıkmış bir ilim değildir ki, filozofu olsun! *Feylesûfu'l-İslâm* tâbirinden ne kastedtiğini, Kindî'den (ö. 252/867) bahsederken şöyle açıklıyor:

“Yâni İslam'daki feylesof, zira filozoflar müslümanlardan değildir, nitekim devrimizin ileri gelen kadılarından birisine: ‘İbn Sînâ İslam filozoflarından mıdır?’ diye sorulduğunda, bu

¹¹ İbn Teymiyye, *el-Cevâbu's-Sahîh*, IV, 98-99 [yeni baskı, VI, 11].

¹² İbn Teymiyye, *el-Cevâbu's-Sahîh*, IV, 10 [yeni baskı, VI, 23-24].

kadı: 'İslam'ın filozofları yoktur = ليس للإسلام فلاسفة' şeklinde cevap vermiştir."¹³

Felsefecilere karşı müstakil olarak yazdığı kitablarından ayrı olarak İbn Teymiyye'nin elimizde bulunan diğer külliyyatında onlara ve hususiyle İbn Sînâ'ya tahsis ettiği tenkidler ayrı bir kitab tutacak vüsattedir. Her vesileden istifade ederek onu kötülemekte, ne zındık tabibliğini,¹⁴ ne dehriliğini¹⁵ ne de bätiniliğini¹⁶ bırakmaktadır.

Onun bu davranışının ilmî tutarlılığını tesbit edebilmek için, iddialarının mesnedlerini İbn Sînâ'nın eserleriyle bizzat karşılaştırmak gerekeceği âşikâr olduğu içindir ki, böyle bir çalışma yapılınca kadar İbn Teymiyye'nin söylediklerini kayd-ı ihtiraziyle karşıladığımızı bilhassa belirtmek istiyoruz. Şimdilik onun filozofumuz hakkındaki ithamlarından birkaç misal vermekle yetinmek durumundayız.

1.2.1. İbn Sînâ'nın Yetiştirdiği Muhit

İbn Teymiyye'ye göre filozofumuzun ailesi zaten sağlam pabuç değildir. Babası ve ağabeyinin, mülhid Bâtını Karmatilerin halefleri olan Râfizi Fâtîmi dâilerinden olduğunu, bu sebeple felsefeye merak saldıgını bizzat filozof söylemektedir.¹⁷

1.2.2. Peygamberlik (Nübüvvet)

Nübüvvet mevzûunu anlamaktan en uzak olanlar arasında felsefecileri sayan İbn Teymiyye, Aristo ve takibcilerinin bu

¹³ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, IX, 186.

¹⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, IV, 114, XI, 570.

¹⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XII, 225, XVIII, 226.

¹⁶ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sunne*, I, 51.

¹⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, IX, 134, XI, 571, XIII, 177, 229; XXXV, 135, 186.

mevzûda hiçbir görüşleri olmadığını, Fârâbî'nin nübüvveti rüya cinsinden gördüğü için filozofu peygambere üstün kıldığını söyledikten sonra, İbn Sînâ'ya gelerek, onun peygamberde şu üç hususiyeti bulduğunu ileri sürmektedir ki, bunlara sahip olan herkes peygamber olabilecektir:

1. Peygamber, kudsi, hadsi bir kuvvet ile, öğrenim görmeyen ilme nail olur.

2. Bilgisini nefsinde tahayyül eder, nurani şekiller görür, tıpkı rüya gören gibi, kendinde sesler duyar, şekiller Allah'ın melekleri, sesler Allah'ın kelimeleridir.

3. Kendisinde faal bir kuvvet vardır, onunla âlemin heyulasında garib şeyler (mûcize) gösterir. Bunların sihirbazlarınkinden farkı yoktur, şu kadar ki, peygamberin kasdı, ötekilerin aksine, iyidir, hayırlıdır.¹⁸

İbn Teymiyye'ye göre:

İbn Sînâ ve emsali, Hz. Peygamber'in sözünün kendi felsefi tevellilerine müsaide olmadığını görmüşler ve onun risalet vazifesinde tahyil yolunu tuttuğunu iddia ederek, Peygamber'in halk anlasın diye, onların anlayabilecekleri şekilde konuşarak, hakikatleri değiştirmiş olduğunu söylemeye kadar varmışlardır ki, Peygamber'i münafık gibi takdim eden bu kimseler böylece en ağır küfür ve cehaletin içine düşmüşlerdir.¹⁹

1.2.3. Mûsiki

İbn Teymiyye, kendi devrinde hayli yaygın durumda olan def, ney... gibi âletlerin refakatinde icra edilen besteli rakslı

¹⁸ İbn Teymiyye, *Kitâbu'n-Nubuvvât*, s. 4, 22, 168, 210, 270; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XI, 229; İbn Teymiyye, *Furkân*, s. 53; İbn Teymiyye, *Kitâbu Tefsîri Süreti'l-İhlâs*, s. 84.

¹⁹ İbn Teymiyye, *Me'âricu'l-Vusûl*, s. 181; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XIII, 249, 264.

tarikat ayinlerine karşı son derece serttir. Meselenin şer'i değerini tesbit için ayrı bir risale yazmıştır.

Ona göre ilk üç faziletli nesil boyunca, Hicaz, Suriye, Yemen, Mısır, Mağrib, Irak, Horasan'da olsun, dindar kimsele-
rin hiçbirisinde böyle bir tatbikat yoktur. Bu bidat 2/8. asrın sonlarında zuhur etmiştir.²⁰

Dört mezheb imamına göre eğlence âletlerini kullanmak külliye haramdır.²¹ Böyle olduğu hâlde, bu bidata teşvikte bulunanlar vardır ki bunlar: İbnu'r-Râvendî, Fârâbî, İbn Sînâ gibi zındıklardır.²²

1.2.4. Tarih

Putperest Aristo'nun vezirlik yaptığı Makedonyalı İskender'i bâzı kimseler Kur'an'da geçen Zulkarneyn zannetmişlerdir ki, İbn Sînâ da bunlardan biridir. Hâlbuki bu müşrik İskender, Zulkarneyn'den sonra geldiği gibi, seddi de yapmamış, Ye'cûc-Me'cûc ülkesine ulaşmamıştır.²³ Dolayısıyla İbn Sînâ'nın tarih bilgisi yoktur.

İbn Teymiyye'den sonra gelen ve bâzısı onun talebeleri olan Selefî âlimler arasında hocalarının yolunu tutanlar olduğu gibi, insaf ölçüsü dâhilinde ifadelerinde ihtiyat gösterenler de bulunmaktadır. Bunlardan birkaç isim verelim:

1.3. Zehebî (ö. 748/1348)

İbn Teymiyye'nin arkadaşı olan bu Türk asıllı büyük muhaddis ve tarihçi allame de felsefeyi sevmeyenlerdendir. İbn Sînâ'dan muhtelif eserlerinde bahsetmiştir. İslam tarihinde:

²⁰ İbn Sînâ, *es-Semâ' ve'r-Raks* Risalesi.

²¹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XI, 579.

²² İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XI, 570.

²³ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XI, 171-172.

“İbn Sînâ harika bir zekâyâ sahibdi, ukûlün peşinden gidip Hz. Resul’e muhalefet etmiş İslami filozofların reisidir.”²⁴

derken, bir başka eserinde şöyle diyor:

“İlimden (yâni hadîsten) bir şey rivayet ettiğini bilmiyorum. Rivayet etseydi bile, kendisinden bunları nakletmek helal olmazdı, zira felsefe meşreblidir, sapıktır (ضال).”²⁵

Duvelu’l-İslâm’ında ise: “Belki Allah’ın rahmetine nail olmuştur”²⁶ şeklinde iyi niyet izharında bulunabilmektedir.

1.4. İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350)

İbn Teymiyye’nin bu en yakın talebesi Hanbeli âlim daha şiddetlidir. Hulagu’nun veziri Nasîruddîn et-Tûsî’den (ö. 670/1274) bahsederken şöyle diyor:

“Tûsî, mülhidler için medreseler yaptırdı ve mülhidlerin imamı İbn Sînâ’nın *İşârât* kitabını Kur’an’ın yerine koymak istedi, ama buna muktedir olamadı...”²⁷

1.5. Tâcuddîn Subkî (ö. 771/1370)

Şafiiler hakkında yazılmış en büyük biyografi kitabının müellifi olan bu âlim, cüzi olsun, külli olsun, Cenab-ı Hakk’ın her şeyi bildiğinden bahisle şöyle diyor:

“Bu görüş İbn Sînâ’nın mezhebine aykırıdır. O, Allahu Teala’nın şahsi cüziyatı ancak külli şekilde bildiğini iddia etmiştir ki, bu en açık bir küfürdür.”²⁸

²⁴ Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, XXIX, 232; Ebû’l-Mehâsin, *en-Nucûmu’z-Zâhire*, V, 25.

²⁵ Zehebî, *Mizânu’l-İ’tidâl*, I, r. 2014.

²⁶ Zehebî, *Duvelu’l-İslâm*, II, 225

²⁷ İbn Kayyım el-Cevziyye, *İğâsetu’l-Lehfân*, s. 370 (Yeni baskı s. 1015); İbnu’l-İmâd, *Şezerâtu’z-Zeheb*, V, 339-340.

²⁸ Subkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, V, 199.

Buraya kadar İbn Sînâ hakkındaki kanaatlerini naklettiğimiz isimler, umumiyetle ömürlerini şer'i ilimlerin tahsil ve tâlimiyle geçirmiş, felsefe ve tabii ilimlerden uzak kalmış âlimlerdir. İbn Sînâ gibi bir filozofun kendi kültürlerine ters düşen görüşler ileri sürmesi karşısında tehevvüre kapılıp, aşırı beyanlarda bulunmuş olmalarını, kendi yaşadıkları çevrelerin ictimai şartları içinde değerlendirmek gerekir. İsimlerini verdiğimiz âlimlere bakarak âlimlerin hükümlerini umumileştirmek de doğru değildir. Nitekim İbn Sînâ'nın şer'i ilimlerle olan ünsiyetini gözden uzak tutmayıp onu rahmetle anan pek çok isim vardır. 9/15. asrın büyük bir tarihçisini bunların sözcüsü seçerek sözlerimizi bağlayalım.

Ebü'l-Mehâsin ibn Tanrıverdi (ö. 874/1470), daha önce kaydettiğimiz ırkdaşı Zehebî'nin görüşüne cevaben şu hakşinâslıkta bulunacaktır:

“İbn Sînâ hiç de böyle değildi, bilakis Hanefi mezhebindendi... Vefatına götüren hastalığında tevbe etmiş ve her şeyini sadaka olarak dağıtmıştır... Ramazan ayının Cuma günü vukû bulan vefatına kadar her üç günde bir hatim indiriyordu. Aklın peşinde gidip Hz. Peygamber'e muhalefet etmiş biri olsa, şer'i ahkâma riayet etmez, Kur'an-ı Kerim tilavetiyle Allah'a yakınlaşmazdı.”²⁹

²⁹ Ebü'l-Mehâsin, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, V, 25-26.

İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine¹

Biliyoruz, ÷lkemizin de dâhil bulunduğu İslam dünyası, hususiyle asrımızın son yarısında, hızlı bir iktisadi gelişme hayatı yaşamakta, bu gelişmelere muvazi olarak müslüman aydın çevrelerinde İslam kültür mirasına sahip çıkma, kendi değerleriyle aynileşme gayretleri gittikçe mânâ kazanmaktadır. Bunun sebebini, İslami düşünce yapısının taşıdığı özellikte aramamızda hata olmasa gerektir. Dünyadaki hayatı ahiretin tarlası saymış,² ebedi hayatın, ancak bu dünyada hazırlanacağını öğretmiş bir dinin mensubları, tabiidir ki ictimai, iktisadi... her nevi fikir ve işlerinin dine dâhil olduğu şuuruna sahip olmakta haksız değillerdir. Bu şuurdur ki, onları Cenab-ı Hakk'ın halifeliğine lâayk bir ömrün bütün icablarını bilmeye ve yapmaya yöneltmektedir. İşbu noktada bir müminin karşısına dikilen en mühim mesele Yaratıcı'ya halifeliğin nasıl yapılabileceğini öğrenmek noktasında düğümlenmektedir.

¹ İslâmî Araştırmalar, 1 (1986), sayı 1, s. 7-25.

² الدنيا مزرعة الآخرة. Sehâvî, el-Makâsıdu'l-Hasene, r. 497.

Son asırların muzdarib münevverinin, İslam coğrafyası üzerine damgasını vurmuş külli bir seviye düşüklüğüne müsebbib ararken kabahati dininde değil de kendinde görmüş olduğu malumdur. Mesela Osmanlı'nın son Şeyhülislamı merhum Mustafâ Sabrî Efendi, başmuharrirliğini yaptığı *Be-yânu'l-Hakk*'ta şöyle demektedir:

“Müslümânların tarîk-i terakkîde geri kalmaları dînlerinden değil, kendilerinden, belki dînlerine lâıyk insân olamadıklarından ileri geldiği gibi, ulûm-i İslâmiyyeye bir vakitden beri târi' olan revâcsızlık da, ulûm-i mezkûrenin noksân-ı ehemmiyyetinden, dünyânın enzâr-ı hayret ve takdîrini celbe adem-i kifâyetinden değil, mensûbîninde ahîren görülen noksân-ı himmetden ileri gelmiştir.”³

Her ne kadar İslam'a liyakatte gösterilen aczin izalesi yolunda son devrin ıslahatçı âlimleri unutulmaz hizmetlerde bulunmuş iseler de, istenen neticenin alınmasında tam bir başarıdan söz edilememiş olması, davanın, üç beş kişinin altından kalkamayacağı ağırlıkta olmasından kaynaklanmaktaydı. Zira bu dava en azından on üç asırlık bir maziye sahip İslami kültür malzemesinin külli muhasebesine bağlı bulunmaktadır. Dünyevi hayatın hemen hemen her cebhesini ilgi sahasına almış böyle bir kültürün muhasibleri ise, henüz yok denecek derecedeydi. İçinde bulunduğumuz asrın ilk yarısında, *İslâm Ansiklopedisi*'ni gayr-i müslimlerin yazıvermiş olduğunu görerek sevinmiş(!), hemen Arabcaya, Türkçeye terceme ihtiyacını duymuş bir bahtsız nesilden kısa zamanda ilmî bir inkılab beklemenin de âlemi yoktu. Bugün “İslam deyince ne anlıyoruz?” sualine her yerde birbirinden farklı cevaplar veriliyor olması, yâni üzerinde herkesin ittifak ettiği İslam'dan hâlen söz edilemiyor oluşu, yu-

³ *Be-yânu'l-Hakk*, sayı 5, 02.09. 1908, s. 92.

kanda belirttiğimiz tarihî muhasebeye yeterince el atılamamış olmasından ileri gelmektedir. Son senelerde İslam dünyasının muhtelif merkezlerinde yapılan kongrelerde görülen manzara bu durumun teyidi gibidir. On sene önce yurdumuzda yayımlanmış bir kitabda okuduğumuz aşağıdaki satırlar fazla söze ihtiyac bırakmayacak açıklıktadır:

5 Nisan 1972 günü, Kahire’de çıkan *Ehrâm* gazetesinin idarehanesinde Libya lideri Kazzâfî’nin şerefine tertiblenen ve yedi saat kadar süren bir sohbet sırasında, kalburüstü münevverlerin huzurunda, Âişe Abdurrahmân bint Şâtî’ isimli, üniversite hocası bir hanım söz alıyor; Kur’an medresesinden yetişmiş bir kimse olarak konuşmak lüzumunu duyduğunu belirterek, lidere hitaben: “Senin takdim etmek istediğin İslam, korkarım onlarca bilinmez ve mechul kalır. Bizim buradaki İslam başka, Fas’ta, Tunus’ta, Cezayir’de başka, Suudi Arabistan’da başkadır. Herkes İslam’ı kendisince anlıyor.” dedikten sonra, sözü bir sene önce Trablus’ta katıldığı müslüman âlimler toplantısına getiriyor ve şu şahsi tesbitte bulunuyor:

“Topu topu hepimiz elli kişiydik o toplantıda. Hepimiz de İslam adına konuşuyorduk: Kainat, hayat, tabiat konularında; bunlar karşısındaki durum ve münasebetlerimizin tesbitinde. Görüşte, düşünce ve zihniyette birbirine benzeyen ne vardı aramızda? Hiç! Evet, evet, geçen yıl İslam’a Davet Cemiyeti’nin tertib ettiği kongrede düşünce itibariyle birbirine benzeyen iki kişi görmedim.”⁴

Bizler, Kahire Üniversitesi’nin bu ünlü kadın profesörünün tesbitinde görülen bedbin havayı bütünüyle paylaşıyor olmasak da, İslami incelemelere hasr-ı nefis etmiş genç âlimle-

⁴ Âişe Abdurrahmân, *Biz Neredeyiz*, Adak Yayınları, İstanbul 1976, s. 238.

ri bekleyen hizmetin ne derece şümüllü olduğunu göstermesi bakımından, onun aslında yapıcı bir nitelik taşıdığını, davaya sahip çıkmaya teşvik mahiyetinde olduğunu, söylemek durumundayız; ki, bu da ancak yukarıda sözünü ettiğimiz külli muhasebeye yönelinmesiyle gerçekleşecek bir husustur. Aksi takdirde İslam'ın âlemşümül müşterek değerlerine sahip olunamayacağı gibi, tahkike dayanmayan bir kültürle İslam'a tam intisab iddiasında bulunmanın da kuru bir iddiadan başka kıymet taşımayacağı ortadadır.

1. İslam ve Dünyevi Hayat

Herhangi bir coğrafya, zaman, ırk endişesi gözetmeksizin bütün beşeriyeti karanlıklardan çıkarıp nura ulaştırmaya talib İslam davetinin,⁵ Âdemoğluna dünyada Allah'ın halifesi değerini vermiş olduğunu biliyoruz.⁶ Bu hilafet mertebesinin icabı olarak insan, dünyada Allah'a kul olabilmenin imtihanını başarmak durumundadır.⁷ Kullukta kemal mertebesi, Yaratıcı ve yarattığını takdirden geçtiği için, haşyetullahı ancak ilimle ulaşılmakta⁸ bilenlerle bilmeyenler bir olmamaktadır.⁹ Allah'a halifelik, ancak dünyada yapılacağına göre, insanın bu dünyadaki bütün işlerinde 'kulluğa yaraşır' bir hayat yaşaması kaçınılmazdır. Bu 'yaraşırılık' keyfiyetini bilgi, 'ilim' tâyin ettiği için, ilim-amel işbirliği müslümanın dünyevi düsturunu teşkil etmekte, bu yolda başarılı olanlara Cenab-ı Hak, ahiret saadetini vâdetmektedir. Bu bakımdan her nefis yarın denen ahiretini bu dünyada hazırlamakla mükellef tutulmuştur.¹⁰ İnsanın

⁵ 14/İbrâhîm, 1: الرَّكْبَاتِ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ.

⁶ 2/Bakara, 30: ... أَنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً ...

⁷ 51/Zâriyât, 56: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ.

⁸ 35/Fâtır, 28: ... إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ ... Krş. 29/Ankebût, 43; 30/Rûm, 22.

⁹ 39/Zümer, 9: ... هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ ...

¹⁰ 59/Haşr, 18: ... وَلَتَنْظُرُنَّ نَفْسًا مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ ... Krş. 52/Tûr, 21; 2/Bakara, 281.

Krş. 7/A'raf, 8-9; 21/Enbiyâ, 47.
 11 101/Kar'a, 6-9: 7/A'raf, 8-9; 21/Enbiyâ, 47.
 12 17/Isrâ, 72: 22/Hacc, 46.
 13 27/Neml, 89: 35/Necm, 39... وَأَن يَوْمَئِذٍ آئِنُونَ: لَيْسَ لِلإِنسَانِ إِلَّا مَا سَعَى...
 14 2/Bakara, 201. Krş. 22/Hacc, 46.
 15 45/Câsiye, 13: 67/Mulk, 15.

kılmak ve oruç tutmak gibi, hükûmet kurmak ve harb etmek de bir emr-i dînidir.”¹⁶

İslam'ın dünyaya verdiği bu değer, pek çok Batılı İslamologun da gözünden kaçmamış, din ve dünya ayrılığının İslam'da söz konusu olmayacağını vuzuhla belirtmişlerdir.

Mesela *İslâm Ansiklopedisi*'nin “Mescid” maddesini yazan J. Pedersen şöyle diyor:

“İslam'ın mahiyeti icabı, din ve siyaset bölünmez bir bütün teşkil etmekte idi. Her iki sahada da aynı şahıs hükümdar ve başidareci ve aynı bina, yâni cami de, siyasi ve dinî faaliyetin merkezi idi...”

Şarkiyatçıların en büyüklerinden sayılan I. Goldziher (1850-1921):

“İslam'ın dinî kanunu (şeriatı), medeni, cezai, anayasal olsun, hukuki hayatın bütün dallarını içine alır.”¹⁷

derken, büyük Fransız İslamiyatçısı L. Massignon (1883-1962) “*L'Islam ne disjoint pas le spirituel du temporel*. = İslam, mâneviyi (*spirituel*) cismaniden (*temporel*) ayırmaz.” diyor.¹⁸

Yakınlarda vefat eden Princeton Üniversitesi'nin yahudi asıllı ilim adamı Prof. Dr. S.D. Goiten:

“Herkesin bildiği gibi şeriat, akidler ve miras kaideleri gibi sırf hukuki meseleler ile, namaz ve oruç gibi dinî vazifeler arasında bir fark gözetmez; hepsi kudsi hukukun bir parçasıdır...”¹⁹

görüşünde bulunuyor.

¹⁶ Râsih - İlyâs Sâmi - Halil, *Hulkî, Hâkimiyet-i [Saltanat-ı] Milliyye ve Hilâfet-i İslâmiyye*, s. 25.

¹⁷ Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg 1963, s. 56.

¹⁸ Massignon, *Annuaire du Monde Musulman*, Paris 1955, s. xı.

¹⁹ *İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1 (1953), s. 57-58.

İskoç âlim W.M. Watt'a (1909-2006) göre;

“... Bir müslüman için din, hayatın her yönünü içine aldığı hâlde, sıradan bir Avrupalı hristiyan için *religion*, hayatın ancak küçük bir bölümünü içine almaktadır.”²⁰

Ünlü Fransız mühtedi Roger Garaudy'ye göre de:

“İslam birbirinden ayrılmaz şekilde hem bir din, hem bir toplumdur. Bir iman ve bir hayat kanunudur.”²¹

Nihayet günümüzün meşhur isimlerinden Bernard Lewis'nin diliyle:

“Kutsal İslam hukuku olarak adlandırabileceğimiz şeriat, insan hayatıyla ilgili bütün konuları kapsar ve bu nedenle de doğal olarak devlet idaresinin işleyişini bütün yönleriyle ele alır.”²²

Gerçekten de hadis ve fıkıh eserlerinin muhteviyatını inceleyen bir yabancıнын daha ilk ânda vereceği karar Kur'an-ı Kerim'den çıkaracağı kanaatten farklı olmayacaktır.

“Yalnız din ve imanla ilgili kavramlar değil, bütün moral kavramlar, hatta evlenme, boşanma, miras, ticari senedler, borçlar, fâiz, ölçü ve tartılar gibi, tamamıyla dünya hayatıyla ilgili şeyler de bu düşünce ile (Allah düşüncesi ile) yakından alakalıdır.”

diyen Japon âlim T. Izutsu, İslam toplumunun sosyal sistem devrini teşkil eden Medine'de vahyedilmiş ayetlerin “hukukla, insanların İslam toplumu içinde birbirleriyle olan çeşitli münasebetlerini idare eden düzenlemelerle ilgili...” olduğuna işaret eder ve bu alanın anahtar terimlerinin bu dünyadaki

²⁰ Watt, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, s. 21.

²¹ Garaudy, *Promesses de l'İslam*, Paris 1981, s. 23.

²² Lewis, *İslâm'ın Siyâsal Dili*, Kayseri 1992, s. 48-49.

toplum hayatında insanın insanla olan münasebetlerini tanzim edici terimler olduğunu belirtir.²³

Gayr-i müslim veya mühtedi İslamiyatçıların, benzerleri çoğaltılabilecek bu beyanlarıyla müttefikan ifade ettikleri gerçek, İslamiyet'in dünyevi din vasfına sahip olduğudur ki, bütün müslüman nazariyat âlimleri de İslam'ı târif ederken aynı gerçeği dile getirmiş bulunmaktadır.

İslam'ın menşesinde mevcut olan bu hususiyet üzerinde, günümüz İslam âlimleri de birleşiyorlarsa da, bunlar arasında asırların birbirinden farklı kültür ve coğrafyasının zaruri olarak ortaya çıkardığı yeni ihtiyaç ve fiilî durumlar karşısında İslam'ın hayatiyetini devam ettirebilmesi açısından ilk asırlardaki anlayışı tefsire ve tahdide tabi tutmak mecburiyetini hissedenler de az değildir. İslam'ın istikbali bakımından son derece önem taşıyan bu teşebbüsleri daha iyi değerlendirebilmek için meseleye biraz daha yakından bakmakta herhâlde zaruret vardır.

2. İslam'a Bakışta Yeni Durumlar

İslam kültürüyle ünsiyeti olanlar, onun ana kaynaklarının Kur'an-ı Kerim ile, bu Kitab'ın ilk tebliğ ve tatbikçisi olan Hz. Peygamber'in Sünnet'i olduğunu bilirler. Fıkhi ıstılahta 'nass' denen bu iki kaynağın ictimai hayatta hiç olmazsa Hz. Peygamber'in zamanında, tam olarak tatbika geçirildiği söylenebilir. Zira Cenab-ı Hak, Peygamberine insanlar arasında Allah'ın gösterdiği şekilde ve indirdiği ile hükümde bulunsun için Kitabı'nı göndermişti.²⁴ Peygamberler, kendilerine uyulsun diye gönderilmekteydi. Onların, getirdikleri kitab-

²³ Kur'an'da Allah ve İnsan, Ankara 1975, s. 41, 75.

²⁴ 4/Nisâ, 105; 5/Mâide, 49 وَأَنِ احْكُم بِنَايِ اللَّهِ وَأَنِ احْكُم بِنَايِ اللَّهِ إِنَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَأَنِ احْكُم بِنَايِ اللَّهِ.

lara, verdikleri kararlara uymayıp isyan etmek, müminlikten çıkmak, sapıtmak, ebedî azaba çarpılmak demektir.²⁵ Mesela, Kur'an-ı Kerim'in tesbit ettiği miras taksimatını uygulamayanlar cehennemlik olmaktadır.²⁶

Allah nazarında İslam'dan başka din olmadığını,²⁷ İslam'dan başka din arayanın kabul görmeyeceğini²⁸ bildiren ayetleri, yukarıdaki ayetlerin ışığında değerlendiren pek çok âlim, zaruri olarak her iki kaynağın, hiçbir değişikliğe uğratılmadan, bütün zamanlar ve mekanlar için geçerli ve yeterli olacağı kanaatine vardılar ve usûl kitaplarına bu şekilde yazdılar. Fakat nesiller ve bölgeler değiştikçe, nasslardaki amelî ve hukuki ahkâmı, yaşadıkları devrin değişen şartları karşısında artık kabil-i tatbik görmeyenlerin çıkması mukadderdi. Böyle bir durumda başlıca üç istikamette fikrî cereyan vücut bulacaktı:

Ya zamanın getirdiği zaruretler dikkate alınmayarak, mezkûr nassların mutlak değişmezliği üzerinde ısrar edilecek,

Veya hukuki vasıfta nassların dinin esasını teşkil etmediği görüşünden hareketle laik düşünceye gidilecek,

Yahud da, hukuki nasslarda değişebilmenin İslam'a uygunluğu kabul edilerek İslam hukukuna devamlılık kazandırılacak, İslam'ın dünya-ahiret birliği korunacak, dinin ictimai geçerliliği yitirilmemiş olacaktır.

Bu üç görüşten ikincisine İslam âlimleri arasında sahip çıkanların mevcudiyeti hakkında herhangi bir bilğimiz yoksa da, birinci ve sonuncu anlayışların tohumlarının İslam dünya-

²⁵ 72/Cinn, 23; ... وَمَا كَانَ لِلْمُؤْمِنِينَ وَلَا ... وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا أَبَدًا: ٣٣ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَأَيُّ الْخَيْرِ لَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا.

²⁶ 4/Nisâ, 13-14: تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يُعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ.

²⁷ 3/Âl-i İmrân, 19: إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ.

²⁸ 3/Âl-i İmrân, 85: وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ.

sının ilk asırlarında bile yeşermeye başladığını biliyoruz. Ama, hususiyle kendi memleketimizde mücadelenin canlılık kazandığı devirlerin; İslam âleminin Batı karşısında düşmüş olduğu durumdan kurtuluş çarelerinin arandığı son iki asır olduğu malumdur. O devirlerde İslam dünyasının bayraktarlığını yapan Osmanlı İmparatorluğu'nda bilhassa Tanzimat'tan sonra, münevverlerimizin gruplara ayrılıp karşılıklı giriştikleri çetin mücadelenin seyri, bu sahadaki arayışların ne derece hayati önem taşıdığını gösterecek çaptadır.

İslam dünyasının bu açıdan arz ettiği külli manzarayı şimdilik bir tarafa bırakarak, sadece Cumhuriyet'e takaddüm eden buhranlı senelerimizde, İslam'ın bu mühim meselelerine, temel öğrenimi İlahiyat olmayan aydınlarımızın nasıl bakmış olduklarını, kendi kalemleriyle birkaç isimde müşahhaslaştırmamanın faydalı olacağını düşünüyorum.

İsimleri medrese dışından seçiyor olmamın sebebi, geçen asrın ilk on senelerinde İslam'ın kurtuluşunun, klasik İslam ilimleriyle meşgul çevrelerin dışındakilerce nasıl görülmüş olduğunu devrimiz genç İlahiyatçılara göstermek suretiyle onları bu görüşlerle ötekilerin muhasebesini yapmaya teşvikte bulunmaktır.

İlk misâlimiz "İslamcılar" denilen ve birinci görüşün temsilcisi durumunda olan bir münevverimiz olacaktır.

2.1. Ahmed Na'im (Baban) (1872-1934)

Babası Zihnî Paşa'nın me'muriyeti dolayısıyla, çocukluğu Bağdad'da geçen Ahmed Na'im, Galatasaray ve Mülkiye'den mezun olmuş (1894), Hâriciye'de vazifeye başlamış, Galatasaray'da vaktiyle Hacı Zihnî Efendi'den (1846-1914) öğrendiği Arabcayı orada bu defa kendisi öğretmiş (1912-14), Maârif Ve-

kâleti'nin yüksek mevkilerinde hizmet görmüş, Dârulfünûn'da felsefe okutmuş, bir ara rektörlük yapmıştır (1914-33). Arabca ve Fransızcadan tercemeleri, başta *Servet-i Fünûn*, *Sırât-ı Müsta-kîm* ve *Sebilu'r-Reşâd* olmak üzere, çeşitli mecmualarda yayımlanmış pek çok makalesi vardır. İslami sahadaki başlıca eserleri: *Ahlâk-ı İslâmiyye Esâsları* (1892), *İslâm'da Da'vây-ı Kavmiyyet* (1916) ile Nevevî'nin *Kırk Hadîs'i* (1925) ve *Sahîh-i Buhârî Muh-tasarı Tecrid-i Sarîh* tercemeleridir (mukaddimeli ilk üç cild). Mehmed Âkif'in yakın arkadaşıydı.

Temel İslam ilimlerinin herhangi birisinde öğrenim gördüğünü bilmediğimiz Ahmed Na'im merhum, Cumhuriyet öncesi Şark-Garb fikrî mücadelesinin içinde İslami kültürünü şahsi araştırmalarıyla dokumuş, bir taraftan medreselilerin tenkidine uğrarken, diğer taraftan da bâzı Avrupacılarca muhazafakâr İslamcılardan sayılmıştır.

Aşağıdaki yazısında Ahmed Na'im, klasik usûl kitaplarımızda çerçevesi çizilmiş İslamiyet'in sözcüsü bir münevver olarak karşımıza çıkmaktadır.

Musavver Dâiretu'l-Ma'ârif isimli tamamlanmamış ansiklopedinin "İslâm" maddesinde,²⁹ imzasız olarak; müteakiben *Sebilu'r-Reşâd*'in, 19 Şubat 1914 tarihli 284. adedinde kendi imzasıyla "İslâmiyyet'in Esâsları, Mâzîsi ve Hâli" başlığıyla yeniden yayımlanan ve bâzı ibarelerini sadeleştirdiğimiz bu yazısında kırk iki yaşındaki Ahmed Na'im Bey kısaca şöyle seslenmektedir:

"İslâm'ın dînî emirleri yalnız akîdelere ve ibâdetlere, yânî yalnız Yaratan ile yaratılan arasındaki ilişkilere münhasır değildir. Kul haklarının, muâmelât, nikâh ve cezâ kısımlarına da şâmil-

²⁹ Ahmed Na'im, "İslâm", *Musavver Dâiretu'l-Ma'ârif*, İstanbul 1914, s. 1448-1452.

dir... Allah'a âid olanı Allah'a, Kayser'e âid olanı Kayser'e vermek düstûrunu da hiç kabûl etmez... Rûhânî, cismânî hükûmet ayırımına cevâz vermez. Cismânî hükûmete âid muâmelâtın hepsi dinen ya emredilmiş veya yasaklanmışdır... Kitâb ve Sünnet, dünyâda da âhiretde de, milletin ve ferdlerin işlerini görmeye yeterlidir... Son asırlarda Avrupa'da tatbîk edilen "*séparation de l'Église et de l'État*" yânî dîn işleriyle siyâsî işleri ayırma düstûrunun bizde tatbîk yeri yoktur. Kafaları frenk terbiyesiyle dolu bâzı kimselerin böyle bir şeyi tatbîk hakkındaki arzuları, İslâm hükümleri hakkında açık cehâletten doğmaktadır..."

"... Bize risâlet hediyesi olan Kitâbullâh ile Rasûlullâh'ın Sünnet'i, dünyâ ve âhiret ile ilgili bütün işlerimizin düzenlenmesine yeterlidir. Bu iki kaynak, temel ve umûmi hatları çizmiş, bunlarda bulunmayan ahkâm, onlara dayanılarak, ümmetin icmâ ve müctehidlerin kıyâsı ile tesbît edilmiştir... Kitâb ve Sünnet'e muhâlif indî ictihâd ve hükümlerin İslâm nazarında, hüküm olarak herhangi bir değeri yoktur..."

Ahmed Na'im'in Ahmed Emin Yalman'a (1888-1973) iki sene sonra verdiği bir cevap, keza aynı mahiyettedir.³⁰

Gayet açık olan bu ifadelerin sahibinin dâhil olduğu muhit nazarında, görülüyor ki, Kitâb, Sünnet, icmâ ve kıyasla tesbit edilmiş bulunan ahkâm, İslâm dünyasının ahirete kadar bütün ihtiyaçlarına kafi gelecektir, başka kaynak aramaya, başka hüküm koymaya lüzum yoktur.

* * *

İkinci misâlimiz, Cumhuriyet öncesi siyasi ve kültürel meselelerin hemen hemen her sahasıyla uğraşmış bir fikir adamımızdır:

³⁰ *Sebilu'r-Reşâd*, XV, 293-294.

2.2. Celâl Nûrî İleri (1877-1939)

Eski ayan meclisi azasından Giridli Mustafa Nûrî Bey'in Gelibolu'da doğan büyük oğlu. [Annesi, *Mesnevî şarihi Âbidîn Paşa'nın kızıdır.*] Galatasaray'ı ve İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Son Osmanlı Meclisi'nden başlayarak Büyük Millet Meclisi'nin beşinci dönemine kadar milletvekilliğinde bulundu, gazete çıkardı. Türkçe, Fransızca ve İngilizce olarak pek çok eser ve makale yayımladı, İslami sahadaki görüşleri *İttihâd-ı İslâm*³¹ isimli kitabında toplanmış gibidir. Ayrıca Hz. Peygamber hakkında *Hâtemu'l-Enbiyâ*'ını yazdı.

1924 Anayasası'nı hazırlayan komisyonun raportörüydü.

Yine medrese dışında yetişmiş olan bu çok yönlü mütefekkirimiz, İslam'ın hukuki ve ictimai hükümlerine Ahmed Na'im'den farklı şekilde bakmaktadır. Gerçi ona göre de İslam, cami dışına taşan bir dindir, fakat statik değil dinamik bir din.

Bu fikir adamımız konumuzla ilgili düşüncelerini önce, 1327/1912'de: *İctihâd Mecnûası*'nda "İctimaiyat, İslâm'da Vücûb-i Teceddüd" başlığıyla üç makalede anlatmaya başlamış, bir sene sonra da, *İttihâd-ı İslâm* isimindeki dört yüz sahifelik eserinde onları istediği kadar genişletme imkânı bulmuştur. Aşağıdaki nakilleri işbu kitaptan yapıyoruz:

"İslâmiyet yalnız vicdâna âid bir dînden ibâret değildir.³² Aynı zamânda İslâmiyet bir dîn ve bir tarz-ı hükûmetdir. Bir

³¹ Celal Nuri İleri, *İttihâd-ı İslâm*, İstanbul 1131/1913.

³² Celâl Nûrî Bey, yirmi sene sonra bastırıldığı bir kitabında da: "Müslümânlık ise, yalnız şimdiki mânâsiyle bir dinden ibâret değildir. İslamiyet, bütün şümûliyle devleti de ihtivâ ederdi. İslâmiyet'in mâhiyeti umûmîdir, yâni beynelmileldir..." (s. 16); "... İslâmiyet aynı zamânda hem bir dîn, hem bir devlettir... İslâmiyet'e göre hukûk ile ahlâk tefrîk edilmemiştir..." (s. 20), diyecektir (*Devlet ve Medis*, TBMM Matbaası, Ankara 1932.).

cemiyeti idâre edebilmek için lâzım gelen usûl ve kavâidin esâsları, satır başları, Kitâb ve Sünnet'de, icmâ ve kıyâsda mündericidir. Hülâsa İslâmiyet denildiği gibi [denildiğinde] akla yalnız birtakım mu'tekadât değil, cemiyetleri ve efrâdı idâre eden bir mecmû'a-i desâtir [düsturlar] gelmelidir. Cumhûriyet-i İslâmiyyenin kavânîn-i medeniyye ve cezâiyyesi hep şeriatda mündericidir.”³³

Celâl Nûrî'ye göre iki çeşit medeniyet vardır:

a) Sınai (maddi, teknik, teknolojik) ve

b) Hakiki (asli). İslam dünyası ilerleyebilmek için Japon-ya'nın yaptığı gibi, bu iki medeniyetin sadece birincisini derhâl Batı'dan almak mecburiyetindedir. Gerçek medeniyet demek olan ahlaki değerler sahasında ise durum tersinedir.

Bu vâkıa karşısında İslam dünyası acaba ne yapmıştır?

“Ulemâ ve erkân-ı İslâmiyye, sınıî medeniyetle hakîkî medeniyeti tefrîk ve temyîz edemedikleri gibi, ahvâl-i dünyeviyye ve uhreviyyeyi de birbirinden ayırmamışlardır. İşte hükûmet-i İslâmiyye'nin sevâik-i inhitâtından [çöküş sebeblerinden] en esaslısı budur.”³⁴

“... İslâm'ın sükût ve inhitâtı ... ahkâm-ı dünyeviyye ile ahkâm-ı uhreviyyenin yekdiğerine mezci netîce-i müessifesidir [birbirine karışdırılmasının üzüntü veren sonucudur].”

“... Elyevm âlem-i İslâm bin küsur senelik ta'dîl ve islâh edilmemiş kavâid ile idâre olunuyor. Hâlbuki onun muvâcehesinde gayr-i müslim âlem, medenî havâice [ihtiyaçlara], terakkiye bütün bütün müsâid kavâidle merhalelerini kat'ediyor.”

³³ Celal Nuri İleri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 58.

³⁴ Celal Nuri İleri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 38.

Bugün İslam âlemi hıristiyanlığın hakimiyyeti altında ise, bunun sebebi:

“Hep cehâletimiz, iktidârsızlığımız ve ahkâm-ı dünyeviyeden ahkâm-ı uhreviyyeyi tefrîk etmemekliğimizdir.”³⁵

Celâl Nûrî, bu tefrikin hangi sahada olacağını da tasrih ediyor. Ona göre uhrevî hükümler her türlü değişmeden uzaktır, onların ilerlemesi gerilemesi yoktur, fakat dünyevî hükümler aynı vasıfta değildir. Biz bu noktayı yanlış anladık, dünya meselelerini de değişmez zannettik ve bu hâle düştük.

İslam, her iki çeşit hükümlere sahibdir, onun hakkıyla canlı kalabilmesi için bu iki çeşit hükmün vasıflarına riayet etmek gerekir ki, gerçek İslam'ın telkinatı da bu istikamettedir:

“Nusûs-i şer’iyyenin vicdâniyyâta müteferri’ olan aksâmı kabîl-i teğayyür değildir ve olamaz. Nusûsun i’tikâdiyyâta âid olan aksâmından mâadâsı –ki bunlar ahkâm-ı dünyeviyye ve cismâniyyedir– asr-ı Peygamberî’deki muâmelât-ı medeniyyeyi adl u hakkâniyyet tarîkına ircâ için vaz’ edildiklerinden, bunların bu zamâna kısmen âidiyyeti yokdur [Şer’î kaynakların mânevî inançlarla ilgili hükümleri değişmeye açık değildir ve olamaz. Kaynakların inanç dışı olan bölümleri ise, ki bunlar, dünyevî ve maddîdir, Peygamber devrindeki medenî ilişkileri adâlet yoluna sokmak için konulmuş oldukları için, bütünüyle zamânımızı ilgilendirmezler.].”³⁶

Yapılacak bu ayırım;

“Bu inkılâb-ı azîm, aslâ İslâmiyet’e muğayir olmamak üzere meydana gelebilir. Bilakis bu tefrîk-i mesâil, İslâmiyet’in en

³⁵ Celal Nuri İleri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 42-46.

³⁶ Celal Nuri İleri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 47.

mühim mukteziyâtındandır.³⁷ ... Başka bir fikre sâhib olmak Hz. Muhammed gibi ahsenu'l-müceddidîne [yenileyenlerin en güzeline] iftirâdır. Bu ıslâh ve teceddüde mesâğ-ı kat'i-i şer'i vardır [Şer'i'at kesin olarak izin vermiştir]. Bu da nusûs ve ahkâm-ı dîniyyeye ve kânûniyyeti emr-i ulû'l-emr'e iktirân etmiş olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* mevâddına istinâden ber vechi âtî isbât olunur.”

dedikten sonra, *Mecelle*'nin: 17, 18, 19, 21, 28, 29, 31, 36, 37, 39, 40, 43, 58. maddeleri ile “ما رآه المملون حسنا فهو عند الله حسن.” [Müslümanların güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir.] anlamındaki hadîsi kaydediyor ve devamla:

“Şu kavâid-i külliye ile –ki şer'den me'hûz ve emr-i ulû'l-emre müsteniddir– diyânet-i İslâmiyye'nin vicdaniyyât ve mu'tekadâtla muâmelat-ı dünyeviyyeyi bütûn bütûn ayırdığı ednâ [en ufak] mûlahâza ile anlaşılır.”

diyerek³⁸ bunun tatbik yolunu belirtmeye geçiyor: Ona göre;

“Kavâid-i şer'iyyeye tevfikân, ahkâm-ı dünyeviyyeye dâir her ne varsa, cümlesinin, kâimmakâm-ı Peygamberî olan Halîfenin icmâa, yânî şûrây-ı ümmetin karârına müstenid emr u tasdîkiyle neshleri kabîl ve hattâ me'mûrun bihdîr.”³⁹

Celâl Nûrî Bey, aynı sene içindeki neşriyatında konuyu daha genişçe ele almış, mesela *İctihâd Mecmûası*'nda “Havâic-i Kânûniyyemiz” başlığıyla yayımladığı makalelerinin sonuncusunda⁴⁰ “لا ينكر تغير الأحكام بتغير الأزمان.” [Zamanların değişmesiyle hükümlerin değişeceği inkar olunamaz.] başlıklı yazı-

³⁷ Celal Nuri İleri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 47.

³⁸ Celal Nuri İleri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 50-51.

³⁹ s. 54, krş. 179. Müellif yukarıdaki görüşlerini 1912'de çıkan *Kendi Nokta-i Nazarından Hukûk-i Düvel* isimli eserinde de yazmıştır (s. 163-191).

⁴⁰ 14 Mayıs 1329/1913 târih ve 67 numaralı sayısı.

sında, ki bunu *Havâic-i Kânûniyyemiz* isimli 118 sahifelik eserine de almıştır,⁴¹ başlıktaki şer'i kaidenin yeni tarzda tefsirine cesaret ettiğini belirttikten sonra şöyle devam etmektedir:

“Meseleyi açıkça mevzû-i münâkaşa edelim: Ulemây-ı kirâmımızın sözlerimize cidden havaley-i sem'-i i'tibâr etmelerini [kulak vermelerini] istirhâm ederiz. Çünkü bugün ulemâmız Şerî'ât-ı İslâmiyyeyi ve binâenaleyh millet-i İslâmiyyeyi sıyânetle [korumakla] mükellef ve me'mûrdurlar. Taraflarından vukû' bulan veya vukû' bulacak olan bir müsâmaha ve bâtil ictihâd, üç yüz milyon müslümânı perişân eder.

İyice bilmeliyiz ki, müslümânlar bir ictihad hatâsından, bir hakikat-i bâliğa-i şer'iyyeyi [şer'atin yüce bir gerçeğini] anlayamadıklarından inkırâz ediyorlar [göçüyorlar]. Ulemâ bu hakikati güzelce tefehhüm [anlamak] ve bilâhira âlem-i İslâm'a tefhîm [anlatmak] mecbûriyetindedirler.

İşâret ettiğimiz hakikat şudur:

Ahkâm, zemîn ve zamân ile, her vakit, belki her dakîka tebeddül eder. Dünyâda, târihde bir hüküm-i hukûkînin mustakar olarak kaldığı görülmemiştir. Solon [M.Ö. 640-558], Lycurgos [M.Ö. 7. asır], Julien [331-363], Roma, Manu [Hindu kânûnları], kilisenin Canon'u, hulâsa bilcümle kavânîn, tebeddül ve teğayyür etmiş, yenileri yapılmıştır. Kânun, ihtiyâcı tanzîm için tedvîn edilir, yoksa ihtiyâcât eski kânûna tevfiik edilmez.

İşte biz aceze-i ehl-i İslâm [güçsüz müslümânlar], câzibe ve dâfia [çekim ve itim] kânûnu kadar metîn, kavânîn-i fenn-i hisâb [aritmetik kânûnları] kadar rasîn [sağlam] olan bu kânûn-ı tebeddülü anlayamamışız.

⁴¹ Celal Nuri İleri, *Havâic-i Kânûniyyemiz*, s. 108-118.

Dünyâda her kâide-i hükmiyye değişir. Bunun bir müstesnâsı vardır. O da: لا ينكر تغيير الأحكام بتغير الأزمان. [Zamanların değişmesiyle hükümlerin değişeceği inkâr olunamaz.] kâide-i İslâmiyyesidir.

Aklen, naklen, hülâsa nasıl düşünecek olursak görürüz ki, insânlar, milletler gibi, kavânîn-i ihtiyacât da ihtiyârlar, eskir, nihâyet ölür, gider...

Beşeriyet ölmez; çünkü her ân ahkâm ve kavânîni tebdîl eder.

Müslümânlarda edvâr-ı istibdâddan kalma bir âdet var: Kavânîn-i şer'iyyeyi kıyâmete kadar gidecek, ahvâl-i beşeri tanzîm edecek zannederiz.

Fakat hangi kavânîn-i şer'iyye? لا ينكر gibi kavâid-i külliye. Yoksa tatbikat değil. İşte bu zühûl, bu hatây-ı ictihâdî Müslümânlığı batırıyor.

Eyyuhe'l-ulemâ! [Ey âlimler] size hitâb ederim. Şâri'-i A'zam [en büyük kânûn koyucu] İslâmiyet'i tedvîn ettiği zamân, bundan maksadı, lâ şekk [hiç şübhesiz], nev'-i beşerin saâdet-i hâliye ve müstakbeli idi. Hâlbuki görüyoruz ki bu asırda İslâm mes'ûd olacağına bedbahtdır. Demek oluyor ki, Şâri'-i A'zam'ın maksadı hâsıl olamıyor. Fikrimce İslâm nasıl bah-tiyâr ve müreffeh olursa, hangi kavânînin tatbîki ile teâli ve tekâmül ederse, o kavânîn işte asıl kavânîn-i İslâmiyyedir. Yoksa on asır evvel eimme-i erba'anın [dört mezheb imâmının] istihrâc ettiği ve elhak kendi zamânlarında saâdet-i İslâmiyyeyi kâfil olan [gerçekleşdiren] ahkâm, bugün bize lâzım olan fikh-ı İslâm değildir."

Celâl Nûrî Bey: Hz. Peygamber geçmiş dinler üzerine İslam binasını kurduğu vakit maksadı, her zamanda, her ma-

kamda tatbik olunabilecek bir kanun koymaktı, bu sebeble sonsuz kolaylıklar getirdi. İlk İslam büyükleri bu gerçeği iyi kavradıkları için yeni ictihadlar, yepyeni kaideler tedvin ettiler. Hatta kat'î nassları bile değiştirdiler. Hiç şübhesiz bunlar İslam'ın yararınaydı, şeklinde fikir yürüttükten sonra devam ediyor:

“Ey Ulema-yı Kirâm! Sizin aranızda bir hizb-i muhâfazakâr bu hikmet-i bâliğâyı anlamıyor. İslâm ve İslâmiyet bunun için Avrupa ve âlem-i nasraniyetin muvâcehesinde makhûr oluyor [eziliyor]. Eğer hâl-i hâzırda sebât ve inâd edersek, emîn olunuz ey muhterem ulemâ, birkaç sene içinde, eski müctehedâtı [eski âlimlerin ictihâdlarını] tatbîk edecek yer bulamazsınız. Adâ [düşmanlar] memleketimizi alıyor. Mahvoluyoruz. Bu ağır uykudan uyanalım. İslâmiyet'i daha iyi anlayalım. Usûl-lerimizi tecdîd edelim.”

Bize İslam esaslarından çıkarılacak yeni bir fıkıh lazım olduğunu, hususiyle *İttihâd-ı İslâm* eserinde geniş bir şekilde belirttiğini söyledikten sonra, bir başka sahadaki yenilik ihtiyacını dile getiriyor:

“Geçen gün, ulemây-ı hakîkiyyey-i İslâmiyyeden bir zât-ı âli ile görüşüyordum. Bu zât –ki Sinob meb'ûs-ı sâbıkı ve sur-re emîn-i lâhıkı Hasan Fehmî Efendi Hazretleridir– daha ileri giderek, akâid-i hâzırânın bile pek eski olduğundan bahsetti. Ve kemâl-i vukûf ile dedi ki, eski zamânlarda, firak-ı dâlle [sapık fırkalar], Mu'tezile vardı. Bu akâid onlara karşı olmak üzere tedvîn ve tertîb edilmiştir. Dikkat edilirse görülür ki, elde mütedâvil akâid risâleleri hep Mu'tezilenin efkâr ve mes-rûdâtını [iddiâlarını] reddeder. Artık Mu'tezile kalmamıştır. Binâenaleyh onlara karşı harb etmek zâiddir [lüzûmsuzdur].”

Bu âlime hak veren Celâl Nûrî Bey:

“Bize bugünkü şübehât-ı vicdâniyyeyi def’ [vicdânî şübhe-leri izale] için yeni bir mecelle-i akâid lâzımdır...”

dedikten ve firak-ı dâlle ile, teslîs, ıskolastik, çok tanrıçılıkla uğraşmanın lüzumsuzluğuna işaret ettikten sonra yapılması gereken şeyi şöyle belirtiyor:

“Hâlbuki zamânımızda spritualizm, materyalizm, monizm gibi birtakım mesâlik-i felsefiyye meydân alıyor. Bunlar ne derecede rûh-i İslâmiyyet’le kabîl-i te’lifdir? İşte asıl mesele.”

Akaid sahasındaki bu ihtiyaca bu kadarla dokunup asıl konuya geçen ve İslam’ın hukuki ahkâmının değişebilme imkânını *Mecelle* hükümleriyle isbat etmeye gayret eden Celâl Nûrî Bey’i, bu defa, daha önceki yazılarında hiç temas etmediği *Mecelle*’nin 14. maddesini ele almış görüyoruz. Bilindiği gibi bu madde: “Mevrid-i nassda ictihâda mesağ yokdur.” demekle, tebdil ve tecdid sahasına nassları sokmamakta, mesela *Mecelle* şarihi Alî Haydâr Efendi [Arsebük (1853-1935)] bu maddeyle ilgili olarak şöyle demektedir:

“[Mevrid-i nassda] yânî her hangi mesele ki onda nass-ı Şâri’ [şeriat koyanın hükmü] vârid ola, o nassın hilâfına olarak [ictihâda] yânî müctehidlerin ictihâd etmelerine [mesağ] yânî cevâz-ı şer’î [yokdur]. Öyle nassın muhâlifî olan ictihâda i’tibâr ve onunla amel olunamaz. Çünkü kıyâs ve ictihâdın sıhhati, furû’da ademu’n-nass, yânî nass-ı şâri’ bulunmaması ile meşrûtdur.⁴²

... Bir mesele ki onda nass vârid ola, ibâd için onu tağyîr etmek yoktur...”

⁴² Alî Haydâr Efendi, I, 112.

Keza mezkûr şarihimiz, *Mecelle*'nin otuz altıncı maddesi olan “Âdet muhakkemdir.” hükmünün izahında da, âdetin salahiyetini, “hakkında nass vârid olmayan” sahaya tahsis etmekte ve şöyle demektedir:

“Hakkında nass-ı Şâri’ vârid oldukda, o nassın iktizâsı üzere hareket lâbüd [kaçınılmaz] olub, nass terkedilerek âdete gidilemez. Çünkü ibâdın [kulların] tağyîru’n-nassa [nassları değiştirmeye] hakları yokdur. Zira nass örfden akvâdır [daha kuvvetlidir]. Şu sebeble ki, örf, bâtil üzerine dahi olabilir... Nass-ı Şâri’ bâtil üzerine olması mümkün olmaz.”⁴³

Yine aynı düşünce iledir ki otuz dokuzuncu maddeyi:

“[Ezmânın] tebeddül ve [teğayyürüyle] örf ve âdete mübenî bulunan [ahkâmın], yânî ahkâm-ı cüz’iyyenin tebeddül ve [teğayyürü inkâr olunamaz] ahkâm-ı külliye her hâlde bâkî olub teğayyur eylemez.”

şeklinde şerh ederek tebeddül imkânını sadece örf ve adete dayanan cüzi ahkâma hasrettiğini tekrarlamaktadır.

İşte burada Alî Haydâr Efendi’nin işbu 39. madde için verdiği oda misaline Celâl Nûrî Bey tehzilde bulunacak ve infialini *İctihâd*’daki mezkûr makalesinde (s. 1453-4) şu şekilde dile getirecektir:

“Hayır! Üstâd-ı âli iktidârım, bu kadar küçük bir misâl ile iktifâ etmeyiniz ve ahkâm-ı külliyyeyi aslâ istisnâ cüretinde bulunmayınız. Çünkü bu: Evvelâ; siyânetine memûr olduğumuz şer’-i şerife muğâyirdir. Sâniyen; Fetvâya ve Halîfe-i müslimînin icrââtına muğâyirdir. Sâlisen; akl u mantığa muğâyirdir. Râbi’an; kavânin-i târîhiyyeye muğâyirdir. Hâmisen; rûhu’l-kavânîne muğâyirdir. ... vs.”

⁴³ Alî Haydâr Efendi, I, 159, 176.

Bu beş sınıf aykırılık görüşünü Celâl Nûrî Bey izah etmeye geçmiş ve şunları söylemiştir:

“Evet şer’a muğâyirdir, çünkü şer’, seksen bin türlü suhûlet göstermiş ve hatta hadîs ile âyetin neshi derecesinde ruhsatlar vermiştir.”

[Müellif burada *İttihâd-ı İslâm* kitabına bakılmasını istiyor.⁴⁴ Haber-i vahid değerindeki hadîsle neshedildiğini söylediği ayet, 2/Bakara sûresinin miras vasiyetiyle ilgili 180. ayetidir.]

“Fazla olarak şurasını da söyleyeyim ki, Hz. Muhammed, birtakım nusûs-ı sâlifeyi [önceki dînî nassları] tebdîl ile İslâmiyet’i esâsgîr etmiştir [kurmuştur]. Demek ki rûh-i İslâmiyet teceddüdü âmirdir.

Bu [Ali Haydâr Efendi’nin görüşü], halîfe-i müslimînin icrââtına ve fetâvây-ı şer’iyyeye de müğâyirdir, çünkü eskiden beri imâmet makâmını ihrâz eden rüesây-ı cumhûr-i müslimîn, haklarında nass-ı kat’î olan ahkâmı bile, maslahât-ı âmme mulâhaza-ı ma’kûlesine mebnî [kamu yararı denen mâkul düşünceye dayanarak], tebdîl etmişlerdir. Meselâ halîfe-i vakt [devrin halifesi], ribâ meselesini ele almış, alelâde müfessirlerin tefsîrlerinden başka ve daha ma’kûl bir sûretde nass-ı Kur’ân’ı tefsîr ettirib % 9 fâizi mübâh kılmıştır. *Murâbaha Nizâmnâmesi*’nin altında Şeyhülslâmın imzâsı vardır.⁴⁵ Ve İmâmu’l-Müslimîn, fâizli istikrâz muâmelelerine, bir devlet-i

⁴⁴ Celal Nuri İleri, *İttihâd-ı İslâm*, s. 53-54.

⁴⁵ Celâl Nûrî Bey’in bahis konusu ettiği Nizamname, Birinci Tertîb Düstûr’da, 206 numara ile yayımlanmıştır (Ankara, 1937 baskısı, V, 775-776). İrade tarihi: 9 Receb 1304/3 Nisan 1887’dir. II. Abdulhamîd devridir ve meşihât makâmında Uryânizâde Ahmed Es’âd Efendi vardır. En yüksek fâiz nisbeti olarak % 9’u tesbit eden bu Nizamname, daha önceki 16 Şevvâl 1280, 24 Mart 1864 tarihli Murâbaha Nizâmı’nı (Düstûr, 1289/1872. I, 268-269) feshetmekdedir ki, orada % 12 nisbetinde fâiz mukâvelelerine izin verilmişti. Sultan Abdulazîz zamanıdır, Şeyhülslâm da: Atıfzâde Ömer Husâmeddîn Efendi’dir.

İslâmiyye olan [kendi] devletleri ve beytü'l-mâl namına imzâ edilmesini vükelâsına emrediyor. Ve başka türlü muhafâzây-ı hayât-ı devlet de [devleti devâmlı kılmak] kabîl değildir. Zamânımızda anlaşılmıştır ki, eski ribâ şimdiki fâiz değildir, o [ribâ], bir vesîle-i zulm idi; hâlbuki şimdiki fâiz, bir nemây-ı meşrû'dur. Binâenaleyh fâiz, asr-ı hâzırda, edvâr-ı mütekaddi-medeki [geçmiş devirlerdeki] ribâ gibi memnû'âtdan [yasaklardan] değildir.

Kezâlik, bundan birçok seneler evvel, İmâmu'l-müslimîn [Müslümânların başı Osmânlı pâdişâhı], şer'in ukûbâta [cezâlara] ve kısâsın bâzı şekillerine dâir olan nusûs-ı kâtı'a ve kat'iiyyeyi [sâbit nassları] bırakdırıp *Code Napoleon*'dan mütercem [çevrilmiş] bir kânûn yaptırmış ve onu, külliyyât-ı ictihâdât-ı İslâmiyye esâsına vaz' ve idhâl etmiştir.

Bu gibi emsile [misaller] kolayca tekrîr edilebilir.

Bu re'yiniz mantıka da muğâyirdir, demiş idik. Evet, mâdem ki muâmelât tebeddül ediyor, onları tedvîn için vaz' olunan ahkâmın da tebeddülü gerektir. Dünyânın neresinde, olduğu gibi kalmış bir cemiyet ve bir medeniyet gösterilebilir?..."

Görüldüğü gibi Celâl Nûrî Bey İslamiyet'i inanç ve ibadet sahalarıyla sınırlandırmamakta, beşerî hayatın meselelerini dine dâhil saymakta, fakat birinci grup hükümlere değişmezlik vasfı tanıdığı hâlde, ikincilerin değişen şartlara göre değişme ve gelişmeye açık olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre ancak bu sayede İslamiyet âlemşümûl vasfını koruyacak, sosyal bir müessese olmakta devam edecektir. Celâl Nûrî merhumun bu yazılarının karşılıksız kalmayacağı açıktı. Verilen cevapların münakaşasının yeri burası olmadığı için, biz çizdiğimiz çerçeveye sadık kalarak bir başka mütefekkirimize geçiyoruz.

İslam'ın varlığını devam ettirme şartı olarak görülen bu “yeni şartlara intibâk” zaruretini kabul edenler arasında saydığımız bu zât, İslami kaynaklara vukuf açısından daha ehil kabul edilebilecek bir fikir adamımız, “Şeyh Muhsin-i Fânî” müstear ismiyle meşhur, Hüseyin Kâzım Kadrî'dir.

2.3. Hüseyin Kâzım Kadrî (1870-1934)

Trabzon valisi Kadrî Bey'in İstanbul'da doğan bu müstesna oğlu, Askerî Rüşdiye ve Ticâret Mektebi'nde okumuş, Fransızca, İngilizce, Arabca, Farsça, Latince, Yunanca vs. dilleri öğrenmiş, Hâriciye, Mâliye memurluklarında bulunmuş, öğretmenlik, gazetecilik, çiftçilik ve particiliğin yanı sıra Halep valiliği, İstanbul Belediye reisliği, Aydın mebusluğu yapmış, Ticâret ve Evkâf nâzırlıklarında bulunmuş, Mîsak-ı Millî tanzimini en evvel teklif eden zât olmuştur. Türk dili ve İslam kültürü sahasında pek çok eser sahibidir. En hacimlisi, otuz senede hazırladığı dört muazzam cildlik *Türk Lügati*'dir. İslami mevzûlarda, kitab ve risale olarak, yetmiş küsur eseri vardır. *Nûru'l-Beyân* isimli iki cildlik Kur'an-ı Kerim tercemesi de⁴⁶ ona aittir.

Bu büyük zekanın basılmamış eserlerine fazla geç kalınmadan kavuşabilme temennimizi ifade ettikten sonra, onun Osman Ergin'in himmetiyle 1949'da bastırılan bir risalesinden konuyla ilgili bâzı nakillerde bulunmak istiyoruz:

Hüseyin Kâzım Kadrî 1339/1923'te yayımladığı *Yirminci Asırda İslâmiyet* isimli eserinde⁴⁷ İslam dininin Kur'an-ı Kerim kaynaklı umumi vasıflarını hûlâsa ederken mesela: “İslâm: dîn, şerî'at ve medeniyettir.” diyor, müslümanlığın: “Bir heyet-i

⁴⁶ Aksekili Ahmed Hamdî merhumun (1887-1951) bu terceme hakkındaki tenkidleri için bkz. *Sebilu'r-Reşâd*, XXXIV (1342/1924), sayı 600, s. 23-26.

⁴⁷ Hüseyin Kâzım Kadrî, *Yirminci Asırda İslâmiyet*, İstanbul 1923, s. 254.

ictimaiyyede [toplumda] intizâm-ı hayâtı [yaşayış düzenini] ve insanların hukûk-i tabîiyye ve müktesebelerini [doğuşdan ve sonradan kazandığı haklarını] temîn eden kavânîni câmî,” olduğunu belirtiyor, “şerâyi-i İlahiyyeden maksad, hukûk-i ictimâiyyenin temini” olduğunu, “dinde insânlar için mûcib-i meşakkat [zorluk çıkarıcı] olarak hiçbir hüküm,” olmadığını söylüyordu. Aşağıya aldığımız ifadelerinde de bu fikirlerinden vazgeçmiş değildir, fakat hangi şartlar dâhilinde bu görüşlerinin kabil-i tatbik olabileceğine açıklık getirmektedir. Önemi bu noktadadır.

1933'te yazmış olduğu *Teşrî-i İnsânî ve İlâhî* isimli mezkûr risalesinde,⁴⁸ ki bunda İnsan Hakları Beyannamesi ile İslami hükümleri karşılaştırmaktadır, konumuzla ilgili olarak şöyle diyor:

“... İslâm âleminin kânûnları, dînin esâsı olan Allâh Kitâbı'ndan ve Peygamber'in Sünnet'inden iktibâs edilmiş olmak itibarıyla değiştirilemez bir vaziyetde olduğu birdenbire hâtıra gelebilir ve bu bakımdan İslâm âleminin her türlü ictimâî ve medenî inkılâblardan dünyânın sonuna kadar uzak ve mahrûm kalarak, zamânla mekânın ilcaâtına [zorlamalarına] göre kânûnların vaz' veya ta'diline [konması veya değiştirilmesine] imkân hâsıl olamayacağı düşünülebilirse de, dînin hakîkî mevzûâtına göre böyle bir tasavvura mahâl olmadığını Kur'ân'ın bütün delilleriyle ve bunu tafsîl eden Peygamber'in sözleriyle göstereceğiz.”⁴⁹

Müteakiben merhum: “Dinde yenileştirilecek neler olabilir?” sualine, “Allah'a, metafiziğe, mebde ve meâda, haşre ve neşre taalluk eden akîdeler”i haric bırakarak⁵⁰ şu cevabı veriyor:

⁴⁸ *İnsân Hakları Beyannâmesinin İslâm Hukûkuna Göre İzahı*, İstanbul 1949.

⁴⁹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Teşrî-i İnsânî ve İlâhî*, İstanbul 1933, s. 51-52.

⁵⁰ Hüseyin Kâzım Kadri, *Teşrî-i İnsânî ve İlâhî*, s. 54.

“İslâm fıkhnın, [âdet muhakkemdir] ve [âdete binâ kılınan hükümler zamânın ihtilâfiyle muhtelif olabilir] kâideleri, âdetlerin değişmesiyle bâzı hükümlerin de değişebileceğini bildirdiği hâlde, on üç asırdan beri bu kâidenin tatbik edilmiş olduğu bir hükmü bulub göstermek mümkün değildir. Bu mesele, [nass ile âdet teâruz ettiği zamân hangisi tercih olunur] dâvâsına taalluk eder. İmâm-ı [Ebû] Yûsuf’a göre, âdetleri teyîd suretinde vârid olan nasslar, itiyadın değişmesiyle kaldırılabilir. Filhakîka Arab âdetine göre vârid olan nasslar vardır ki, herhangi bir İslâm kavminin Arab âdetlerine ittibâi [uyması] tecvîz edilemez. Tesettür, yâni örtünmek meselesi bunun bir misâlidir. Kadınları örtünmeyi âdet edinmemiş olan bir İslâm kavmi, âdetini muhâfaza etmekle dînden çıkmış olmaz.”⁵¹

Hüseyin Kâzım Kadri, daha sonra mûta, müellefe-i kulub tatbikatının kaldırılmış, hırsızın elini kesme cezasının (kıtlik zamanında) askıya alınmış olduğunu misal olarak zikrediyor ve şöyle devam ediyor:

“İslâm şerî’atinde erkeğin mîrâs hissesi kadına nisbetle bir misli fazladır [4/Nisâ, 11, 176]. Âilenin hayâtını temîn erkeğe düşdüğü sûretle böyle bir hüküm câri [geçerli] olabilir. Fakat hâl ve vaziyet değişir ve herhangi bir sebeble, kadının da iş-tirâkine ihtiyâc hâsıl olursa, onun da mîrâsdan müsâvî hisse almasına ne mânî [engel] kalır? Bununla dînmi inkâr edilmiş veya îmânın hükümlerimi bozulmuş olur? Bilâkis İslâm şerî’atinin ahkâmı, zamânın ve mekânın değişmesiyle ahenkli olmuş olur ve dînin mevzûatiyle ictimâî tahavvüller telîf edilerek dîn ve şerî’at dâima mütevâzin bulunur...

⁵¹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Teşrî-i İnsânî ve İlâhî*, s. 55-56.

Şimdi zamânın ve mekânın inkılâblarına ve ihtiyâclarına göre işi kolaylaştırmak için, âdetlere dayanan nass hükümlerinin, yâni Kur'ân âyetlerinin bile kaldırılması mümkün iken, bu usûlün İslâm diyârının hemen hiçbir yerinde kabûl ve tatbîk edilmemiş bulunması, dînin mâhiyetinin hakkıyla anlaşılamamış ve İslâm şerî'atinin buna âid hükümlerinin yalnız kağıt üzerinde kalmış olmasından başka neye atfolunabilir?

Müslümânlar dînlerini zamânın inkılâblarıyla ölçülü bulundurabilmek için, âdetlere dayanan hükümleri değiştirebilirler ve bu yolda ictihâdda bulunabilirler. Onlar için sonuna kadar kapalı bir bâb-ı ictihâd yoktur..."⁵²

Görülüyor ki bu âlimimizin hedefi; içinde yaşanılan topluma uygun gelmeyen âdet kabilinden şer'i hükümleri uygun olanlarla değiştirmek suretiyle dini toplumda canlı tutmaktır. Nitekim makalesinin sonunda şöyle der:

"İslâm'ın hükümleri en müttekâmil ve müttehid bir milletin her türlü ihtiyaclarına karşılayabilecek, ahlâkî, siyâsî ve ictimâî kânûnları câmi' olduktan başka, zamân ve mekânın ilcaâtına göre hükümleri değiştirebilmeyi âmir bulunmak itibâriyle de her asrın dîni ve şerî'atı [olmak] fazîlet ve rüchânını da hâizdir. Çünkü şerî'at nazarında her hükmün îtibârı insânların maslahâtına, ictimâî menfaate, halkın ve âlemin salâhına tevâfukunun [uygunluğunun] derecesiyle ölçülmüştür ve teşrîde esâs maslahâtdır. Böyle bir esâsı kabûl eden bir dîn ve şerî'at, elbetde alelîtlâk [mutlaka] zamân ve mekânın bir kânûnu olmak sıfatını da hâizdir."⁵³

⁵² Hüseyin Kâzım Kadri, *Teşrî-i İnsânî ve İlâhî*, s. 57.

⁵³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Teşrî-i İnsânî ve İlâhî*, s. 76-77.

Osman Ergin merhum, *Teşrî-i İnsânî*'den naklettiği yukarıdaki ifadelerden sonra Hüseyin Kâzım'ın diğer eserlerinde gördüğü benzer beyanlarını da vermektedir:

“Fransız harsının [kültürünün], ilim ve edebiyatının, hatta târîhinin memleketimizde intişârı, birçok bakımdan türlü musîbetlere [felâketlere] sebep olmuştur. Filhakîka Fransız milletin medenî eserleriyle ilmî ve ictimâî tekamülleri pek yüksek bir dereceye vâsıl olmuştur. Şu var ki bizim için yalnız Fransızları taklîd ile iktifa etmek ve her fazl u rüchânı [fazîlet ve üstünlüğü] onlarda görmek doğrumuydu? Bizzat Cenâb-ı Rasûl-i muhteremin beyânlarına göre hikmet, ilim, mârifet ve hakîkat müminin kaybetmediği malı ve hakkıdır ve onu nerede bulursa alması dînî vecîbelerdendir. Türkler asırlardan beri muhtâc oldukları medeniyet ve irfân eserlerini yalnız Fransa’da görmüşler ve her şeyde onları taklîd ile iktifâ etmişlerdir. Ankara ihtilâlinde de hâkim olan, Fransa büyük ihtilâlinden alınan fikirler ve düstûrlardı. ‘Dîni dünyâdan ayırmak.’ tarzı da oradan gelmişti. Hâlbuki, İslâm dîninin hakîkât ve mâhiyeti bilinmiş ve halkın dînî hissiyat ve îtiyâdlarına husûmet gösterilecek yerde, şer’î hükümlere dayanmanın temîn edeceği menfaâtler göz önüne getirilmiş olsaydı, vücûda getirilen inkilâb da âmmenin kabûlüne mazhar olur ve bugünkü kararsız vaziyete düşülmezdi. Ne çare ki Fransız büyük ihtilâli târîhinin ve o zamânki vâkıalardan mülhem olanlar ‘Cumhuriyet’i tesîs ve idâme için dîni kaldırmak lâzım geleceği zannına düşdüler ve bu kanâatleriyle müdhiş bir gafletde bulundular.

İslâm nazarında ‘hilâfet’ hükûmetden ve teselsül sûretiyle ‘saltanat’ bir bid’atdan başka bir şey olmadığı ve Müslümânlık her mânâsına göre bir ‘cumhûriyet-i cumhûre’den ibaret bulunduğu hâlde, böyle en esâslı ve meşrû bir mevzûayı ihdâs

için dîne darbe vurmaya ve halkın hissiyatını rencide etmeye ne lüzûm vardı? ‘Cumhuriyet’in vâzii ve müdâfii bizzat ‘dîn’ idi.”⁵⁴

Yukarıdaki görüşlerin sahibi olan Hüseyin Kâzım merhum, görüleceği üzere, bütün yazılarının tedkikiyle kültür dünyamıza tanıtılması gereken büyük bir değerdir. Biz konumuz gereği bu kadarla yetiniyor ve Cumhuriyet öncesi fikir dünyamızın medrese dışı temsilcilerinden bir başka güzide âlimimizi, bu defa tenkidcisiyle birlikte takdim ederek, hayli uzun sürmüş sohbetimizi bitirmek istiyoruz.

* * *

Bu âlimimiz, Türk tarihi otoritesi Ahmed Zekî Velîdî Togan’dır (1890-1970). Münekkidi de, maarif tarihimizin büyük isimlerinden Muallim Cevdet İnâncalp (1883-1935).

Zekî Velîdî, dünyevi meseleleri dinden saymayan bir görüştedir. Muallim Cevdet ise aksi kanaatte, fakat telif fikrindedir.

Kültürlü dindarların teşkil ettiği bir aile muhitinde yetişmiş olan Togan, Rusya Türklerindendir. İslam kültürüyle küçük yaşta temasa geçmiş, Arabca ve Farsça öğrenmiş, fakat şer’i ilim dallarına pek meyli olmamıştır. Bunu *Hâtıralar* isimli eserinde⁵⁵ kendisi de defalarca belirtir.⁵⁶ Daha ziyade İslam’ın kültür tarihiyle meşgul olmuştur. Yirmi yaşında iken, bağlanacağı din konusunda bir ruhi buhran geçirmiş, sonunda bir arkadaşıyla birlikte bâzı kayıtlar dâhilinde İslamiyet’e sadık kalmaya karar vermiştir. Şöyle diyor:

“Ara sıra oynadığımız iskambili artık hiç oynamayacağız. Müskirâtı da, ancak ölçü ile kullanacağız, namâzı ancak gön-

⁵⁴ Hüseyin Kâzım Kadrî, *Teşrî-i İnsânî ve İlâhî*, s. 84.

⁵⁵ Togan, *Hâtıralar*, İstanbul 1969.

⁵⁶ Togan, *Hâtıralar*, s. 28, 56, 64, 100...

lümüz istediği zamân kılacağız. Ben bu karârlarımdan bundan sonra da ayrılmadım.”⁵⁷

Zekî Velîdî merhumun fevkalâde önemi haiz, ilmî ve siyasi hayatı konumuz dışındadır. Bu büyük adamı, şer’i ilimlerde ihtisası olmayan bâzı müslüman mütefekkirlerin, İslâm’a nasıl bakmış olduklarını gösteren değerli bir örnek olarak takdim ediyoruz. Nitekim kendisi de 1966 sıralarında yazdığı aşağıdaki satırlarda, bu durumunu açık kalbilikle dile getirmekte ve Türk dinî kültür seviyesinin o zamanki hâlini salâhiyetle tesbit etmektedir:

“İslâmî bilgim kısır olmasına rağmen, İslâm târîhini, kültürünü, târîhî coğrafyasını, muhtelif devirlerin iktisâdî vaziyetini iyi bildiğim için, 1935-1939 senelerinde Almanya’da, Bonn ve Göttingen Üniversiteleri’nde ‘İslâm İlimleri’ profesörlüğünü ve İstanbul Üniversitesi’nde kendi mesâimle kurulmuş olan ‘İslâm Araştırmaları Enstitüsü’ müdürlüğünü yaptım... [Bu işi] 1953’de ancak altı ay için kabûl etmiş idiysem de, hâlâ münâsib bir müdür ve profesör çıkmadı. Herhâlde benim bu Enstitüye müdürlük yapmam, Türkiye’de İslâm ilimlerinin son zamânlarda çok geri kaldığını gösteren bir emâredir... Gerçi ben 1925’de Türkiye’ye yeni geldiğimde İsmâ’îl Sâib, Babanzâde Na’îm Beyler, Hamdî Aksekili gibi güzide âlimler vardı. Derken üniversite de, onların bildiği teoloji yerine İslâm kültürünü tedris etme yolunu tutduğundan, o tipde âlimler hayatta olsalar dahi işe yaramazlardı. Muâsır mânâsı ile Doğu ve Batı ilimlerine ve problemlerine vâkıf İslâmologlar bizde ancak şimdi yetişmeye başlamıştır.”⁵⁸

Zekî Velîdî, kendi çizdiği çerçeve içinde müslümandır, Peygamber sevgisiyle doludur, İslamiyet’i Türkler’e en yakışan din,

⁵⁷ Togan, *Hâtıralar*, s. 85-86.

⁵⁸ Togan, *Hâtıralar*, s. 65.

on altıncı asırdan beri Rusların boyunduruğunda kalan Türklerin, sayesinde milliyetlerini muhafaza ettikleri din olarak göstermekte, “İnanırım ki Asya’nın ortasında varlıklarını bundan sonra da İslâmiyet sağlayacaktır.” demektedir.⁵⁹

Ata yurdundan ebediyyen ayrılmak üzere, 1923 Kasım’ında Hindistan’dan bindikleri vapur, Hicaz sahillerinden geçerken; “Şimdi çok sevdiğim Peygamberimizin vatanına geliyoruz... tekbîr aldım. Yakın yıllarda geçirdiğim hâdiseler gözümün önünden bir sinema şeridi gibi geçiyordu. Gönlüme rikkat geldi. Namâza kalkdım.” diyor.⁶⁰

Bu büyük tarihçinin konumuzla ilgili görüşlerini hemen hemen topluca ifade eden ve gençliğinde, 22-23 yaşlarında kaleme almış olduğu bir makalesini, hususiyle Türkiye’de geniş akisler uyandırmış olması dolayısıyla, burada okuyucu-muza sunmayı yeterli görüyorum.

Zekî Velîdî 1950’de yayımladığı *Târîhte Usûl* isimli eserinin 113. fıkrasında⁶¹ İbn Haldûn’un tarih telakkisinin, orijinal bulunduğu kısımlarını saymaktadır ona göre İbn Haldûn:

“Devletin dînle kâim olmadığını söylemekde,” devlet idaresinde teokratizmi reddetmektedir, “Dindâr bir Müslümân olduğu hâlde, dünyâyı dînden ayırmayı bilmiş” ve “Hayât-ı ictimâiyye dînle kâimdir ve şer’îatsiz siyâset olmaz fikrinde olanların fikirlerini reddetmiş”tir. Şöyle devam ediyor:

“İbn Haldûn’un bu fikirlerini ben 1914’de *Bilgi Mecmûası*’nda “İbn Haldûn’un Nazarında İslâm Hükûmetlerinin İstikbâlî” ünvanıyla neşrettiğim makâlede izah etmiş ve Türkler için hilafet ve teokratizm fikrinden ayrılarak, devlet işlerinde İbn

⁵⁹ Togan, *Kur’ân ve Türkler*, s. 58.

⁶⁰ Togan, *Hâtıralar*, s. 532-534.

⁶¹ s. 175-177, 1969 baskısında s. 163-165.

Haldûn gibi düşünmenin daha hayırlı olacağını kaydedip, İslâmiyet'i teokratizm esâsında ıslâh ve tâmir etmek isteyen Musa Carullâh ve müftü Muhammed Abduh gibilerinin mü-tâlealarını tenkîd etmişdim.⁶² O zamân daha hilâfet ve salta-nat aynı şahsiyet elinde toplanmış olduğundan, bu makâle Türkiye'nin bâzı İslâmcı münevverleri arasında kötü akisler uyandırmış ve aleyhimde bâzı neşriyat yapılmış⁶³ ise de, Avrupa fikrini gerçekten benimsemiş olan diğer bir kısım münevverlerin bunu iyi karşılamış olduğunu da 1931 senesi⁶⁴ kışında Atatürk'den, Siirt meb'usu Mahmûd'dan ve Dr. Tefvik Rüşdü Aras'dan öğrendim..."

Zekî Velîdî, esas metnini 1967'de tamamladığı *Hâtıralar* isimli kitabında daha açık bilgi vermekte⁶⁵ *Bilgi Mecmûası*'nda çıkan bahis konusu yazıyı, 1914'te Kazan Üniversitesi Arkeoloji Cemiyeti oturumlarında okumak üzere, tebliğ olarak (1912-1913 kışında) hazırladığını ve Türk okuyucularına uygun bir şekilde değiştirerek 1914 senesinde İstanbul'a yayımlanmak üzere göndermiş olduğunu söylemektedir. Zekî Velîdî bu makalenin yayımlanmış olduğunu ancak 1925 Haziranında Almanya'dan İstanbul'a geldiğinde öğrenmiş ve aleyhte neşriyat yapanlardan Muallim Cevdet ile görüşmüş, sonradan ahabab olduğu Muallim Cevdet onun kulağına şöyle fısıldamıştır:

"Aman, İbn Haldûn'a âid makâleniz bahis mevzûu olursa, benim ismimi zikretmeyin... (Zîrâ) şimdi memleketde sizin ileri sürdüğünüz fikirler revacdadır, benimkiler iflâs etdi."⁶⁶

⁶² *Bilgi Mecmuası*, 1914, no 7, s. 733-743.

⁶³ Bkz. Muallim M. Cevdet, "Şimâl Müverrihi Zekî Velîdî ve İbn Haldûn", *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmûası*, 1920, sayı 53-55 (54).

⁶⁴ *Hâtıralar*'ında 1930 senesini veriyor.

⁶⁵ Togan, *Hâtıralar*, s. 123-125.

⁶⁶ *Hâtıralar*'ının bir başka yerinde (s. 605) çok muhafazakâr olarak gördüğü Muallim Cevdet'in kendisini Dârulmuallimîn'e davet ettiğini ve "Size hususi surette

Daha sonra Zekî Velîdî şöyle devam ediyor:

“Kendi makâlemi ve Muallim Cevdet Bey’in makâlelerini de okudum. Ben yazımda teokratizme muhâlif olduğum hâlde, Muallim Cevdet buna tarafdâr olduğundan bana: Şimâl müverrihi Zekî Velîdî bizim Türkiye Türkleri’nin devlet idaresi meselesinde ne arar, meâlinde şiddetli tenkidlerde bulunmuş.

Benim bu makâlede ileri sürdüğüm fikirler şunlardı: “Teokratizm Türkler için baş belâsı bir zihniyettir.”, “Teokratizm İslâm câmiasının öz sıfatı değildir.”, “Biz garb medeniyetine iltihâk ederken İslâmiyet de ona uymalıdır.”, “Zâten Türkler târîhte her vakit saltanatı hilâfetden ayırmışlardır.”, “Türk ve Moğolların idâre sisteminde dîn ile bağı bir şey yokdur. Cengiz’in yasa sisteminin tatbiki İslâm âleminde yeni bir devir açdı. Bu yasa Türkiye’de de izler (‘Yasak-i Osmânî’ ve ‘Tamga’ sistemi) bıraktı. “Dîn ile hükûmet tamâmiyle ayrı olmalıdır.”, “Kur’ân’ın ahkâmı, dünyevî ahkâmla tâdil edilmelidir. Bir şarklı milletin, insân câmiası olmak îtibâriyle, Avrupalılar’dan farkı yokdur. Mısırlı müftü Muhammed Abduh, Türkiyeli Mahmûd Esâd, Rusyalı Musa Carullâh Efendiler’in İslâmiyet’i ıslâhla, bunu muâsır kânûnlara esâs etme yolundaki çabaları boş şeylerdir. Orta Asya’daki İslâm memleketlerinin Rusya’ya esir olmalarının başlıca sebebi, bunların Cengiz yasasından ayrılarak şerî’ata dönmeleri olmuşdur. Buhârâ’nın (18. yüzyıl son çeyreğindeki) hükümdarı Mangıt Şâh Murâd Bey, derviş olmuşdu; namazı terk edenleri öldürüyordu...”

Zekî Velîdî, 1 Şubat 1930’da Çankaya’ya davet edildiğini, *Bilgi*’de çıkan makalesini Atatürk ile tekrar müzakere ettikleri-

söyleyecek sözüm şu,” diyerek, mezkûr tenkidi konusunda: “Bu meseleyi artık burada kurcalamayın, benim tezim artık kıymetini kaybetmiş, devlet idaresinde din ve dünya işleri ayrılmış, bu iş artık olmuş bitmiştir.” demiş olduğunu kaydediyor.

ni, o yazıyı Atatürk'ün "iyi bir mesaj" olarak değerlendirdiğini, Atatürk'ün Muallim Cevdet'in yazısını da okumuş olduğunu anladığını belirtiyor.

Zekî Velîdî *Hâtıralar*'ında, vefatından bir sene önce, 20.07.1969'da yazdığı "Son Söz"ünde, Türkiye'nin şimdiki durumundan duyduğu memnuniyeti dile getirirken:

"Daha 1913'te Türkiye'nin mukadderâtı bakımından korku ile bahsetmiş olduğum teokratizm tamâmiyle bertaraf edilmiş ve geçen Nisan ayında Rawalpindi'de toplanan İslâm Milletleri Arası Kongre, Türkiye'nin İslâmiyet'i asrîleşdirmek ve teokrasiden kurtarmak işinde, bütün eksiklerine rağmen, diğer İslâm milletlerinin aydınları için nümûne hâline gelmekte olduğunu göstermiştir."⁶⁷

demekle, elli altı sene önce *Bilgi Mecmûası*'nda ifade ettiği, İslamiyet ve dünya hakkındaki fikirlerinde bir değişiklik olmadığını tasrih etmiş bulunmaktadır. Bu bakımdan Cumhuriyet'ten önceki kültür hayatımızın bu mühim meselesini birbirinden farklı düşünen münevverlerimizin kaleminden takib etmenin devrimiz için de hayli aydınlatıcı olacağını düşünüyoruz.

Zekî Velîdî'nin yazısının, konumuzu ilgilendiren yerlerini Muallim Cevdet kendi reddiyesine de aldığı için, işbu reddiyei orijinal metniyle nakletmeyi uygun buluyoruz:

İslam'ın dünyevi-hukuki meseleler karşısındaki yerini, iki farklı şekilde son derece net olarak ortaya koyan bu tenkidten önce, Muallim Cevdet'i kısaca tanımak isteyeceklerin bulunacağını zannediyorum:

⁶⁷ Togan, *Hâtıralar*, s. 618.

2.4. Muallim Mehmed Cevdet İnançalp (7.5.1883-3.12.1935)

1876 Osmanlı-Rus harbinden sonra Niş'ten gelip Bolu'ya yerleşmiş bir ailenin çocuğudur.

Dâru'l-Muallimîn'den mezuniyetini takiben muallimliğe başladı. Daha 24 yaşında 1907'de Azerbaycan'da öğretimi teşkilatlandırdı. 1909'da Avrupa gezisine çıktı. 1932'de Resmî ve Târîhi Evrâk Tasnîf Heyeti reisliğinde bulundu. Ömrünü maarife hasretmiş, şark ve garbın belli başlı lisanlarını öğrenmiş, on binden fazla kitabını İstanbul Belediye Kütüphanesine bırakmıştır.

Osman Ergin'in (1883-1961) onun hakkında yazıp 1937'de bastırıldığı 800 sahifelik muhalled eser, benzeri pek nadir bu büyük eğitimci allamemizin değerini anlatmakta yeterli kaynak durumundadır.

Şimdi, ihtisası şer'i ilimler olmayan bu son devir Osmanlı mütefekkirinin iki bölüm hâlindeki bahis konusu yazısını, bâzı kısaltmalarımızla okuyucularımıza sunuyoruz.

2.4.1. Şimâl Müverrihi Zekî Velidî ve Yarınki Hars⁶⁸

Muallim Cevdet otuz yedi yaşındayken yazdığı bu makalesine, doğru hüküm vermenin temel noktasının, leh ve aleyhteki görüşleri tarafsızca gözden geçirmek olduğunu açıklamakla başlıyor ve “Bugünkü mevzûmuz, Avrupa karşısında İslâm ve Türk harsının yeni esâsıdır.” diyerek şöyle devam ediyor:

“Sükût-ı hâzırla [şimdiki düşük seviyemizle] alâkadâr olan bu mes'eleyi Şimâl Türk müverrihlerinden Zekî Velidî Efendi teşrîh etmiştir...

⁶⁸ *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmûası*, iki bölüm, Nisan ve Mayıs 1920, sayı 54, s. 661-672; sayı 55, s. 718-725.

Zekî Efendi'nin bize lâzım yerlerini aynen nakl eylediğimiz bu makâlesi, dîn-terbiye ve ahlâk fikirleri üzerinde muhtelif mu'allim ve muharrirlerin ne kadar gayr-i müttehid olduğunu da isbâta medâr olacak ve terbiye mes'elesini yalnız dîn ile yâ-hûd Garb ta'lîm ve terbiyesiyle hâll etmenin imkânı olmadığını, arasına ilâve ettiğimiz fıkralar, reddiyeler de gösterecektir. Bizi inhitâtdan [çöküşden] bir türlü kurtaramayan terbiyey-i hâzırayı [şimdiki eğitimi] ta'dîl mecbûriyetinde bulunduğumuz şu buhranlı devrede yarınki nesli hangi şekilde bir hars ve terbiyeye hazırlamak îcâb eylediğini te'emmül etmenin zamânı çoktan gelmiştir. Velîdî Efendi şu mukaddime ile söze girişiyor:

Bu feylesofun –İbn Haldûn'un– hayâtını, altı yüzüncü seney-i vilâdiyesi münâsebetiyle Kırım'da çıkan *Tercümân Gazetesi*, “Altı Yüz Senelik Bir Jübile” diye muhtasaran neşr etdi.⁶⁹ Biz de o vakitler Dârulmuallimîn'de, İbn Haldûn'un hayat ve mesleğinden bahseylemiş idik. [Zekî Velîdî, jübilenin önemi, İbn Haldûn'un İslâm âlemindeki yerini belirterek şöyle devam ediyor]. İbn Haldûn kendi kitâbında İslâm âlimlerinin âdeti vechile âyet ve hadîsleri pek çok isti'mâl etmesine rağmen dîn ile dünyâyı yekdiğerinden pek güzel tefrîk etmiştir. Her mahalde her şeyin esbâbını beyân ederek mütâla'asını söylüyor. O, ulûm ve fûnûnu dünyevî ve dînî kısımlarına tefrîk ettiği gibi insânın hayatında da bu iki farkı pek açık lisânla isbât ediyor. Onun [İbn Haldûn'un] fikrinde: Memleket emirlerini [işlerini] idâre etmek dünyevî bir işdir. Dîn ile aralarında kat'iyen bir münâsebet yoktur.⁷⁰

⁶⁹ Numara 275.

⁷⁰ Zekî Velîdî'nin genç yaşında okuduğu İbn Haldûn'u yeterince anlayamamış olduğu görülmektedir. *Mukaddime*'nin mesela 1. Kitab, 3. Bâb, 25. Fasl'ını okuyanlar o büyük âlimin kendisiyle tam ters bir kanaate sahip olduğunu göreceklerdir. İbn Haldûn'da, İslamiyet'in, dünya işleriyle ilgisizliğine dair en ufak bir işaret yoktur. “انتم أعلم...” hadîsini yeterince anlayamamış Zekî Velîdî merhum ve benzerlerine bakılacak olursa Hz

Binâenaleyh dîn ile hükûmeti tamâmen ayrı birer şey telakkî etmeli, Mu'âviye'yi, umûr-i hükûmeti dîn ile karışdıran Hz. Alî ve evlâdları[nın] elinden aldığı için musîb [yerinde] bir hareketde bulundu diye takdîr etmelidir. Çünkü Muhammed Aleyhisselâm bile dünyâyayalnız dîn öğretmek için gelmişti. O umûr-i dünyeviyeyi [dunyâ işlerini] âdî [normal] insânlardan fazla bilmiyordu. Hattâ bu hakîkati kendisi “أنتم أعلم بأمور دنياکم” [siz dünyanın işlerinde daha bilgilisiniz] diye i'tirâf ediyordu. Bunun için Kur'ân-ı Kerîm'in dünyevî ahkâmını dînî ta'lîmâtından bütün bütün ayrı tutmak lâzımdır.

İbn Haldûn bu fikriyle Kur'ân-ı Kerîm'i dünyevî ahkâma muvâfık tarzda ta'dîl etmenin cevâzına zâhib olmuyormu? Dîn ile dünyâyı birbirine karışdırmak en büyük hatâdır. Gerek başka memleketlerin ve gerekse İslâm memleketlerinin terakkîsi, salâhı, başlarında idârey-i umûr eden zevâtın kendilerini azîm bir kuvvet, emniyetli bir kitle telakkî edebilme-leri, ittifâk ve ittihâd ile iş görmeleri sâyesinde olabilir. Yoksa bu ittihâdın millî veyâ dînî hissiyât etrâfında teşekkül etmesi derece-i sâniyede [ikinci sırada] bir mes'eledir. Dînî olduğu gibi millî hisler sâyesinde de tanzîm ve tahkîm edilmiş memleketler pek çoktur. Nitekim İslâm hükûmeti Arablarda zuhûr eden dînî ve millî hissiyâtın tenemmüvü [gelişimi] sâyesinde te'âlî ettiği [yükseldiği] gibi hissiyât-ı mezkûrenin inhitâtı ile de münkariz olmuşdur. Hulâsa memleketin salâhında en mühim âmil, idârey-i umûrda bulunan zevâtın tedbîrleri ve ahâ-

Peygamber sanki uhrevî âlem dışında otoritesi olmayan bir târik-i dünyâdır! Bu hadîse verilerek istenen anlam ile gerçek durumun hiçbir alâkası olmadığı mâlumdur. Hz. Peygamber bu sözü, hurma aşılması gibi, şahsen ihtisası olmayan bir konuda söylemişler ve bilgiye dayanmayan görüşlere itibar edilmemesi gerektiğini anlatmak istemişlerdir. Mesela kılınc yapımıyla uğraşmış olduğunu bilmediğimiz Hz. Peygamber'den kılınc eksperliği beklemenin âlemi var mıdır? Bu gibi durumlarda müşavere ile mükellef bir Peygamber karşısında bulunulduğunu unutmamak gerekir.

lînin mutlak bir hoşnûdîsini celb edecek sûretde mu'âmelâtın hüsn-i cereyânı oluyor.

Emevîler zuhûr ettiği zamân Arablar Hz. Alî'nin idârey-i umûrdaki tedbîrlerinden memnûn değil idiler. Ahâlînin temâyülâtı, zamânın ilcââtı daha dûrbîn [uzak görüşlü] olan Mu'âviye'yi daha evvel îkâz ettiği için zaferi kazandırdı ve memleket muntazam bir mahrek-i tekâmül [gelişme seyri] ta'kîb ederek yükseldi. [...]

Bizim muhâkememiz;⁷¹ dîn ile dünyâyı birbirinden ayıran yalnız İbn Haldûn değildir. Bizzât Cenâb-ı Peygamber de ayırmıştır. O hâlde nazar-ı İslâmiyet'de zaten dîn ile hükûmet ayırdır. Fakat bu mes'eleyi yeniden mevzû'-ı bahs etmek niçindir? İslâmiyet'in bu hükmüne muhâlif olacak sûretde dîn ve dünyâ işlerini birbirine karışdıran hükümdârlar ve vezîrler, zümreler vardır demekse, bunların ta'yîni lâzım gelir. Sâniyen, dîn ile dünyâ ve hükûmet işlerini ayrı ayrı telakkî etmek, birbirleriyle münâsebetini inkâr etdirmemelidir. Evet bir hükûmet-i İslâmiye'nin başında rûhbânlar idâresi olmamalı. Çünkü rûhbân idâresiyle İslâmiyet'in nazar-ı vâsi'i [geniş ufku] berâber yaşayamaz. Fakat bir hükûmet-i İslâmiye, bu şekilde idârey-i rûhbâniye ile alakâsını keserken dînî şeylere hiçmi karışmayacak? Dîn bizde yalnız âhiret mes'eleleri değil medeniyetin tekmîl anâsırı [bütün esasları] ve harsın umûmudur. İslâm'ın metafiziği, ahlâkiyâtı, hukûkiyâtı, edebiyâtı, mûsikîsî, siyâsiyâtı, hâsılı bütün aksâmı birbirine mütesânid bir 'hars'ı, geniş bir felsefesi vardır. Sonra hükûmet, bizim bildiğimiz, üç beş kişinin serbest ictihâdiyle değil, umûmî kitle ile zimâmdârlar [yöneticiler] arasında müşterek hisler ve akî-

⁷¹ Yâni Muallim Cevdet'in.

delerle bekâ bulur. Yüz binlerle halk, hükûmetin ba'z nev'i dînî şeylere müdâhalesini muvâfık görüyorsa ne denecek? Meselâ bizde orucun alenen bozulmasına hükûmetin mümâna'ata [engellemeye] çalışmasını, bütün kuvvetiyle müskirât ve kumârın önünü almasını arzû eden birkaç milyon halk ve meb'ûslar vardır! Bunların hissi kâle alınmayacakmı? Halk, oruc bozmağı, müskirât kullanmağı, kumâr oynamağı hoş göreceğı güne kadar mümessillerini ve zimâmdârlarını bu hareketlerin men'ine sevk ve cebr edebilir. Bunda ekseriyetin harsı hâkimdir, Avrupa nazariyesi değil. Binlerle halk müskirât, kumâr, fuhş işleri dîn ile alâkadârdır diyor, öyle belliyor ve evlâdlarına öyle telkîn ediyorsa ne diyelim? Falân müverrih, falan mu'allim, falan paşa, falan bey bu işleri dünyevî add ediyor; bunlar sıhhî, iktisâdî mes'elelerdir dînî değildir tarzında söylenmek bâtıldır. Bu mahdûd zümreler ve ferdler öyle düşünebilirler. Fakat ekseriyet de bildiğı gibi düşünmekte hürdür. Hükûmet ise yüzbinlerle halka istinâda mecbûrdur. Meğer ki, halk, kanâ'atini değışdirsın.

Bizce bir mes'ele, bir bakıma göre dînîdir; bir bakıma göre iktisâdîdir; bir bakıma göre sıhhîdir. Bunları birbirine zıdd telakkî etmemeli, te'lîf eylemelidir. Öyle fikir ashâbı var ki, Hükûmet-i Osmâniye'nin âyetli bayrağı, du'âlî meclisi, dîn dersi veren mektepleri olmasına mu'ârızdır. Bu memleket o zevâtın fikrince idâre edilirse halk ile hükûmet arası daha çok açılacak.

"Mu'âviye, hükûmet işlerini dîn ile karışdırmamış; Hz. Alî karışdırmış." ne demek? Mu'âviye hükûmeti dînsizmi idi? Dînsiz olsa idi dîndâr halk önünde yaşayabilirmi idi? "Hz. Muhammed Aleyhisselâm yalnız dînî öğretmek için gelmişti. Umûr-ı dünyeviye onlardan fazla bilemiyordu." deniyor; anlayama-

dık. Hz. Peygamber halka temiz yemeği, içmeği, giyinmeği, ev idâresini, bûdce tanzîmini, verginin şekillerini öğretiyor. Bizzât arâzî idâresine karışıyor. Ordu teşkîl ediyor. Askerî idmânlar yapıyor, yapıyor; hukûk-ı â'ile ve medeniyeyi birer birer tedrîs ediyor, tatbîk edilecek cezâları ta'yîn ediyor.

Demek ki, memleketin ferdî, â'ilevî, hukûkî, askerî, iktisâdî, hattâ edebî terbiye ve teşkilâtını itmâm eden esâsları neşr ve ta'lîm ediyor. Ricâ ederim. Bunların neresi yalnız dînî ve uhrevîdir? Elbette bu mes'eleler muhtelif sahalarla alâka-dârdır. Zekât, sadaka, taksîm-i arâzî, mîrâs, vasiyet, mesâ'il-i hesâb ve cebirle ne kadar münâsebetdârdır. Bir peygamber, dîn teşkilâtı nâmına bu riyâzî mes'eleleri ortaya atmış, bunları ta'lîm eylemiştir...

"Kur'ân-ı Kerîm'in dünyevî ahkâmını dînî ta'lîmâtından bütûn bütûn ayrı tutmak lâzımdır." diyor. Bu da sırf *idéologue* muhâkemesidir, *psychologue* muhâkemesi değildir.

Kur'ân-ı Kerîm hâricinde yüzlerle nizâmnâmeler yapılmış ve tatbîk edilmekte bulunmuştur. Bunlar hep asrın îcâbât ve zarûretleri mahsûlûdür. Fakat bunları yaparken niçin "Artık, hükûmet dînden ayrılıyor; cismânîleşiyor." demeli? Maksad, şer'in [şeriatın] asra uymayan ahkâmını ta'dîl ve te'vîl değilmi? Peka'lâ. Bu lüzûmu esâsen İslâmiyet bağırarak i'lân ediyor:

الضرورات تبيح المحظورات

[Sıkıntılı durumlarda yasaklara uyulmaz.]

لا ينكر تغير الأحكام بتغير الأزمان

[Şartlar değişince hükümler de değişir.]

Sonra: Akıl ile nakil ta'âruz ederse, akıl evveldir. [Rivâyete dayanan bilgi aklî bilgi ile çatışırsa aklî olan tercih edilir.]

Müctehidler, hatâ da etseler müsâbdırlar. [İctihâdı yanlış olsa bile yaparı sevâb kazanır.]

Asrın ashâb-ı akıl ve ulûmu bir hükümün yenileşdirilmesine lüzûm görürlerse o teşebbüs ma'kûldur. Fakat “Dîni hükûmet-den ayırmalı.” şeklinde bir tafrâ ile değil. Sonra, tebdiline zarûret hâsıl olan bir emr-i dîninin, bir mü'essesenin, bir usûlün tecdîdinde yalnız ‘ilim’ kafasının, yalnız ilim iktizâsının kifâyet eylemediğini düşünmelidir. Yapılmak istenen salâh ve teceddüdü cemâ'at harsı hazın edebilirmi? Hazın edebilecekmi? Bunun evvelce bir bir tedkîki şartdır ve illâ her nev'-i teceddüdât, hem müceddidler aleyhinde buğz tevlîdine, hem de idhâl edilmek istenen o güzelim usûl ve teşkilâtın semere vermemesine sebep olur. Acele yapılan teceddüdlerin kaçâ mâl olduğunu zann edirim hâlâ öğrenemedik. Midneyi düzeltmek için yalnız iyi ilâcınız olmak kâfi değildir. Evvelâ midesinin derecey-i tahammülünü öğrenmek, hastaya onu istetmek, yutturmak lâzımdır. Halkın istemediği, râzı olmadığı ıslâhâtı cebren de yapamazsınız. Halk öyle muntakimdir ki [öc alıcıdır ki], cebren vaz' edilen teşkilât ve usûlü, gayziyle, atâletiyle tağyîr ve ifnâ eder.

Ba'zı zevât diyorlar ki: Bâb-ı Meşîhât hiç yenilik göstermiyor; fâizi tahrîm ediyor. Hâne ve hayât sîgortasına, dış doldurmağa, banka açmağa; tedrîsâtta resim istîmâline, fotoğraf çıkarmağa cevâz vermiyor.

Evet, vermiyor. Fakat niçin bu kadar vâsi' nazariyeler vaz' eden ve teceddüdât-ı asra göre tağyîr-i ahkâm eylemeği tecvîz eyleyen Şer'-i Şerîfe tahmîl-i mes'ûliyet ediliyor? Şahıs ve makâm ile Şerî'at niçin aynı şey telakkî olunuyor?

Sonra, Bâb-ı Meşîhât müsâ'ade etmiyor diye halk zarûret duyunca dışını doldurtmuyormu? Şirket tahvîlâtı iştirâ

etmiyormu? Evini sigortaya koymak için başkasından akıl dilenmeğe muhtâc oluyormu? Resmin menâfi'-i âliyesinden tedrîsât müstefid [eğitim faydalanıcı] değildir? Fotoğrafın lüzûmuna kâ'il olmayan [inanmayan] kaç kişidir?"

Zarûret, hükûmete Emniyet Sandığı'nı, Zirâ'at Bankası'nı açtırmadımı? Evkâf-ı İslamiye Bankası küşâdı için çalışılmıyormu? Memleketimizde terekkiyat-ı ilmiye ve iktisâdiyenin vücûda gelememesine, 'dîn ve hükûmet' mes'eley-i mu'dilesinden ziyâde başka âmiller yardım etmiştir. Meselâ ma'ârif-i ibtidâ'iyeyi köylere kadar neşr için dilimizi sadeleştirmek, çok ve ucuz halk ve mekteb kitâbları yazmak, yollar yapmak, yeni zirâ'at usûllerini ta'mîm etmek husûsundaki ihmâllerimiz, sürekli muhârebeler, Avrupa elinde iktisâdî esâretimiz, zekî gençlerin hep İstânbûl'a kapanması ilh. sebep olmuştur.

Sözü Velîdî Efendi'ye terk ediyoruz:

"Japonlara, Hindîlere yeni bir hayât nesğini [suyunu] veren Avrupa medeniyeti, Müslümânlarla temâs-ı medîdine [uzun ilişkisine] rağmen bir eser-i hayât bile göstertememiş. Avrupa ulemâsı memâlik-i İslâmiye'nin istikbâlini düşünürken Avrupa medeniyetini kabûl edib edemeyeceklerini ve ettikleri takdîrde bu medeniyetden müstefid olub olamayacaklarını kesdiremiyorlar. Hattâ Avrupa'da Müslümânlara medeniyet-i hâzırâyı kabul etmesi imkân hâricinde bulunan bir unsur nazarıyla bakılarak mahvları bile düşünülmemiş değildir.

Memâlik-i İslâmiye'nin umûmî tekâmül kânûnlarına muvâfık olarak devâm eylediğini ve kavânîn-i mücbireye tebiyyet ederek müte'addid sûret-i idâreler geçirmiştir. Bu husûsda Barthold ile Noveld'in eserlerinden daha mufassal ma'lûmât edinmek mümkündür. İslâm hükûmetleri Avrupa usûl-i idâresini

kabul ettikleri takdirde niçin yine terakkî edemesinler, Yunân ve İrân medeniyetini millî rûhlarından ilâve etdikleri şeylerle te'yîd etmiş olan Müslümânlar niçin Avrupa medeniyetinden feyz-yâb olamasınlar? [...] Bir Şarklının insân olmak i'tibârıyla bir Avrupalıdan farkı yoktur ve bu herkesin kalbinde tevazzuh etmesi lâzım gelen pek mühim bir mes'eledir. İbn Haldûn'un bu fikirlerini müteveffâ Müftî Abdullâh ile bugünkü âlimimiz Mûsâ Efendi Bigeyef'e pek çok def'alar hatırlatmışdım.

Aldığım cevâblardan siyâsî kısımlarını şu sûretle hulâsa edebilirim: Hz. Ömer zamânındaki sûret-i idâreyi i'âde, dîn ile hükûmeti, şerî'atı, bûdceyi ve sa'ir kâffey-i mesâlihi bugünkü ma'îşete tatbîk. Mûsâ [Carullah] Efendi bir kânûn vaz' oluna-cağı zamân şerî'at kitâblarından ziyâde Avrupa kânûnlarına mürâca'at edilmesine bile te'essûf ediyor. Bunlar bin üç yüz sene geriye gitmek, tecrübe ve bugünkü hayâtın doğurduğu kânûnlar yerine, eski bir cem'iyetin rûhundan sızan şeyleri kabûl etmek istiyorlar. [...]”

Bizim [Muallim Cevdet'in] muhâkememiz: İngiliz kânûn-ları, Fransız ve Alman milletlerine ve bunları birbiri-ne uymadığını ictimâ'iyât kitâbları gösteriyor. O hâlde Avrupa milletlerinden herhangi bir milletin kânûnları bizim hâlimize nasıl uyar? Bizim Avrupa kânûnlarından ba'zı esâs ve usûlleri nihâyet iktibâsa ihtiyâcımız vardır. Onu bile yoluyla yapama-dığımız cihetle memlekete fenâlık ediyoruz. Madem ki halk, Şerî'at kânûnlarını seviyor, daha ne istersiniz? Asrın ihtiyâcı herhangi bir Avrupa kânûnundan iktibâs-ı ahkâm ve usû-le mecbûr edince onu yapmakla beraber halkın sevdiği Şer' düstûrlarıyla te'lîfe çalışmak pek muvâfıktır; halk rûhu na-sıl idâre edilir? Bunu bilen bir hükûmet için yegâne vâsitay-i muvaffakiyet de budur. Mûsâ Efendi'ye i'tirâz ne vakit olur?

Eğer Efendi, “Garb kânûnları on para etmez; bize Şerî’at’ın eski kânûnları tamâmen kâfidir, yeniyi ne yapacağız?” derse. Fakat böyle bir şey dememiştir. Şerî’at’ın tebdîlî lâzım ahkâmına rast gelince, memleketin ihtiyâc ve isti’dâdına göre bunu yapmalı, Avrupa kânûnlarından dâ’imâ esâs i’tibârıyla istifâde etmeli. Fakat onların aynen bize muvâfık gelemeyeceğini unutmamalı, iktibâs edilirken şer’î esâslarla te’yîd ve te’lîf cihetine çalışmalıdır. İyi siyâset budur. Yalnız *idéologueluk*la iş bitmez ve memleket idâre edilmez. Bize bir âlim,

طلب العلم فريضة على كل مسلم و مسلمة

[Her Müslüman erkek ve kadına ilim taleb etmek farzdır.]

اطلبوا العلم من المهد إلى اللحد

[Beşikten mezara ilim taleb ediniz.]

تفكر ساعة خير من عبادة سبعين سنة

[Bir saat düşünmek yetmiş sene [nâfile] ibadetten hayırlıdır.]

لادين لمن لا عقل له

[Akli olmayanda dîn yoktur.]

عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة

[Bir saat adalet yetmiş sene [nâfile] ibadetten hayırlıdır.]

“Halk üzerinde tasarruf, maslahata bağlıdır.

Zarar-ı âmmı def’ için zarar-ı hâss ihtiyâr olunur.

Zamân geçdikce hükümler değiştirilir.”

diye birtakım şer’î düstûrlar okursa: Bunlar bin üç yüz sene evvelki cem’iyyetin hükümleridir, eskidir, alamayız mı diyeceğiz? Bunlar her dem tâze hakîkatlerdir ve iftihâr etmeli ki, Şerî’at bu düstûrları hâvîdir.

Velîdî Efendi devâm ediyor;

“Hattâ Mûsâ Efendi *İl Gazetesi*’nin ilk sayısında “Şer’at-ı İslâmiye’ye Benim Nazarım” diye neşr ettiği bir makâlede ikinci ve üçüncü asr-ı hicrîlerde tanzîm edilen dînî kânûnları ‘hukûk-i ğarbiye’ ile mukâyese ve onları mahcûb etmeğe kalkışıyor ve bunların tatbîki memâlik-i İslâmiyeye hayât nefh eden bir hareket olacağını ilâve ediyor. Mûsâ Efendi bu müdde’asını isbât için kavâ’id-i fıkhiye ve başka isimlerde risâleler de neşr etdi. Hâlbuki ekin ekmek, kanal açmak gibi sırf mesâîl ve tecrübelerin tevlîd edeceği şeyleri de âyât ve ehâdisin kelimâtı arasında aramanın netâyicini târîh ve [...] İbn Haldûn bize pek vâzıh göstermiştir. Bugün de mesâlih-i ma’îşetden bir iş zuhûr ederse semâdan ne gibi evâmir gelmiş yâhûd gelecek diye beklemek abesdir.

Dînî esâslara binâ edilen hükûmetler, sonuncu asırlarda Buhârâ, Hôkand, Hîve Hânlıklarını harâb etmekden başka bir menfa’at tevlîd etmedi. Hâlbuki Buhârâ’nın dervîşlerle bâr bâr bağırarak tesbîh çekib gezen Şâh Murâd Hânları vardı. Orada namâzını terk etmiş adamların dârağacında sallandıkları görülmemiş bir şey değildi.

Mûsâ Efendilerin “Avrupa kavânînini mahcûb edecek olan ahkâm-ı şer’iye ile” memleket tanzîmi fikirleri sâde okunmak için sarf edilecek sâ’atlerin kaybedilmesine yarayacak ve tabî’atiyle öyle olacaktır. Dîn herkesin vicdânına âîd bir şeydir. Rûhânî medeniyet mâddî medeniyet ile berâber cereyân edebilir. [...] Aksi de doğru olabilir. Ya’nî medeniyet tereddide uğrarsa dîn de sükût eder.

Mûsâ ve Müftî Abdullâh Efendiler, dîn münkariz olduğu için memleket münkariz oldu diyorlar. Doğru, fakat takdîm

ve te'hîr var. Ehl-i İslâm'ı bin türlü siyâsî tâlî'sizlikler, kaht u gâlâlar karşıladığı gibi aralarında hiyel ve desâyis de fevkal'âde tezâyüd ederek tarîk-i terakkîde sükûta uğratdı. Bu sebebdendir ki, maddî medeniyetdeki vaz'ın [durumun] bir in'ikâsı demek olan dîn harâb oldu. Bizim her hatvey-i terakkîmiz dînin bir lahza-i te'âlîsidir. Demek istiyorum ki, İslâm memleketlerinin medeniyetde inhitâtı hiç de dîn-i İslâm'ın inkirâza yüz tutmasından nâşî değildir. Dîn-i İslâm ıslâh edilse bile Müslümân memleketleri bu hâlet-i rûhiyesiyle terakkî ve te'âlî edemezler. Vahhâbîlerin dîni ıslâh edip memleket tanzîm etmek husûsunda sebkât eden sa'y ü gayretlerinin hiçbir müsbet netîce vermemesi bu hakîkati peka'lâ isbât etdi. İnsanların terakkî yâhûd tedennîleri husûsunda en büyük tühmeti dîne isnâd etmek nazariyesi ise çokdan redd edildi. Bu husûsda büyük bir âlimin efkârını geçen sene *Vakit Gazetesi*'nin 125'inci numarasında derc etmiş idim. İslâm memleketleri isterse meşrûtiyet, isterse cumhûriyet, isterse istibdâdla idâre edilsin. Biz bunu beklemiyoruz. Fakat mükemmel havâ gemilerimiz, fabrikalarımız, demiryollarımız, vapurlarımız, bankalarımız bulunsun. Biz bunu bekliyoruz. Çırpınan kollarımız bize göklerden ilhâm edecek bir dîn değil, ilim arıyor. Bir oruc mes'elesiyle bir banka usûl-i muhâsebesi karışdırıldığı zamân felâkete doğru koşulduğuna da îmân edilmek lâzımdır. İşte Cemâl-i Afğânî, Müftî Abdullâh, Mûsâ Efendi, Mahmûd Es'ad Efendi gibi büyük âlimlerimizin irfân ve mevki'lerinden beklenen şeyler:

Dîni safvet ve ulviyet-i ibtidâ'îyesine ircâ' etmek, Kur'ân-ı Kerîm'i Müslümânlara kabîl-i istifâde bir hâle koyarak dînî bir kitâb yapmak, ahâdis-i şerîfeyi toplayıp doğrusundan yalanını tefrik etmek, dînî âyinlerimizi tezyîd ve tevsi' etmek, Peygam-

berimiz aleyhi's-selâm ve Ashâbının kemâlâtını teşhîr ve Müslümânlarda teşettüt-i efkâra [fikir dağınıklığına] mâni' olmak.

Bu hiç yürünmemiş, metrûk ve mukaddes bir yoldur. Mûsâ Efendiler yarınnın nesli için sâde ilk izi açacaklardır. Hz. Îsâ'nın ref'i, Kırâ'at ve tecvîd-i Kur'ân, uzun günlerde oruc, Edebiyât-ı Arabiye, Hızır, Mehdî mes'eleleri Mûsâ Efendi'nin bu husûsda kemâl-i muvaffakiyetle hazırlanmış birer adımıdır. Lâkin biz kendisinden amelî şeyler bekliyoruz. Bize –Şerî'at'ın– ukûbât mes'elelerini ıslâha uğraşmak fâ'idesiz ve ameliyât dâ'iresine giremeyecek olan bir iş ile iştiğâl gibi gözüküyor. –Kezâ– eski fıkhnın mu'amelât ve 'ukûbât kısımlarını Adliye Nezâreti'nin müfekkiresine bırakmanın vakti de geçtiğini zannediyoruz. Binâenaleyh Mûsâ Efendilerin “memleketin umûr-i mesâlihi husûsunda İslâm hükûmetleri ğarbî Avrupa'nın kavânînini aldılar da memâlik-i İslâmiye'yi berbâd etdiler!” diye feryâd etmelerini haklı görmüyoruz ve kendilerine altı yüz sene evvel İbn Haldûn'un sözlerini hatırlatmak istiyoruz.”

Bizim [Muallim Cevdet'in] muhâkememiz: Bugünkü ihtiyâclara cevâb veren yeni teşkîlâtı Avrupa'dan bi't-ta'dîl alırken onları mü'eyyid ve müşevvik şer'î delîller varsa bunlardan istifâdenin bin üç yüz sene evvele dönmek demek olmadığını izâh etmişdik.

Müverrih Velîdî Efendi ekin ekmek, kanal açmak gibi tecrübî ilimlerin mahsûllerini âyet ve hadîslerde aramak fâ'idesiz olduğunu söylüyor.

Evet, Nûh devrini hatırlatacak şekil ve tarz-ı kadîmde zirâ'at ve usûlüne kudsiyet atf edilirse böyle fâ'idesizdir. Fakat, usûl-i zirâ'atın, ticârî yollar küşâdının, müterakkî milletler usûl ve teşkîlâtının öğrenilmesi, falân âyet-i kerîmede mûnderic hükmi

teşvîke dâhildir; binâenaleyh bunların idhâli ile İslâmiyet kazanacaktır denirse ne ziyân var? İslâmiyet, ekib biçmeği, hattâ ma'denciliği tavsiye eder. Fakat bizzât ma'dencilik veya zirâ'at usûlünü gösteremez. Onu "tecrübî ilimler" gösterir. Nasıl ki "وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ"⁷² âyet-i kerîmesiyle düşmanların mâlik oldukları esliha ve vesâ'it-i fenniye'nin, süvârilik usûllerinin taklîd ve te'allüm edilmesini emr eder. Fransa, Almanya'dan, İngiltere'den yeni silâh ve teşkîlât alırken, neferâta, sarıklı talebeye "Bu suretle düşmândan istifâde, farzdır. Onların teşkîlât-ı ilmiye ve askeriyelerini öğrenmeliyiz. İşte âyet-i kerîme." denirse neden bin üç yüz sene evveline dönmek demek olsun? Haa! Kâvâl, Şeşhâne tüfekleriyle, Yatağan bıçaklarıyla müdâfa'adan başka usûlün harâm olduğunu iddi'â edenler olursa, o başka. Nasıl ki, Yeniçeriler, Nizâm-ı Cedîd'i istemediler. Nasıl ki karantina usûl-i nâfi'ası müşkilâtla tatbîk edildi. En nâfi' teşkîlâtı redd edecek kadar câhil muta'assıblara bakıp da zât-ı İslâmiyet'i de böyle dar farz etmek revâ değildir. İslâmiyet'i, dâ'imâ şahıslarla karışdırmamalıdır.

Buhârâ, Hökand, Hîve Hânlıkları gibi hükûmetler dînî esâslara binâ edildiği için memleketlerini harâb etmekden başka bir şey yapamamışlar.

Evvelâ, eksik bir İslâmiyet'in yapacağı şey tabî'î böyle olacaktı. Sâniyen, o hükûmetler dînî esâslara binâ edildiği için değil, dînin siyâsî, ictimâ'î esâslarını ihmâl etdikleri; sâlisen, askerlik, ta'lîm ve terbiye, zirâ'at... usûllerinde Avrupa teceddüdâtını kabûl etmedikleri; râbi'an, bütûn himmeti namâza, oruca, zikre, du'âya hasr etdikleri; hâmisen aralarında tefrika hüküm sürdüğü için sükût etdiler. Elbette inhisârcı bir diyâ-

⁷² 8/Enfâl, 60.

net tarzı bu netîceyi verecekdi ve verdi; yine de verecekdir. Bu dîndârlar, yalnız namâz-oruc dîndârları idiler. Namâz ve orucla, zikir ve du'â ile yalnız ibâdet vazîfesi ifa edileceğini, yoksa devletin şevketini muhâfaza için namâza değil başka ve-sâ'it-i ilmiye ve siyâsiyeye ihtiyâc olduğunu bilmiyorlardı. Bilmiyorlardı ki, lafla peynir gemisi yürümez. Du'â ile de devlet sefinesi yol almaz. Du'ânın yeri başka, kapdânlığın yeri başkadır. Dîni du'â ve ibâdete hasr etmenin, dînin 'fen' vazîfelerini, fennin 'dîn' vazîfelerini görebileceğini zann etmenin mahsûlû budur. Buna 'dîn' ne yapsın? Dîne ihtiyâc başka yerde, ilim ve fenne ihtiyâc başkadır. Velîdî Efendi dîn değil ilim arıyor. İşte hakikat; fakat yarısı. Zamânımıza kadar bir ma'nâca dînci ve kadîm edebiyâtçı idik, şimdi ilimci olmalıyız. Fakat dîni, edebiyâtı, ilmi birbirinin yerine koymayarak; birbirinin zararına kullanmayarak; ne ilm, dînin yerini; ne dîn, ilmin yerini, ne edebiyât onların yerini tutamaz. Her birini kendi hücrelerinde bulundurmalı ve hepsinin tedâvisinden ayrı ayrı istifâde etmeli. Hattâ bence 'dîn'imiz mükemmel olduğu için en büyük cehdimizi ulûm ve Türk edebiyâtına sarf etmeliyiz.

Ma'amâfîh bunu hükûmetin takdîr edememesi kabâhati de Kur'ân-ı Kerîm'emi â'iddir? Evet, herkes gibi ben de biliyorum: birçok insânlar başımıza gelen belâların hep namâz kılmamaktan, oruc tutmamaktan, ba'zı kızların açık saçık gezmelerinden ileri geldiğini söylüyorlar. Bilmeli ki, namâz kılanlar kılmayanlardan, oruc tutanlar tutmayanlardan, açık gezmeyenler gezenlerden çokdur. Hiç değilse taşralarda böyledir. Gece gündüz ibâdet edilse yine bu beliyeler gelecekti. Çünkü bu belâlar, gayr-i dînî sahalardan yâhûd dînin ibâdetden gayrı sahalar için tavsiye eylediği esâsların ihmâlinden ileri geliyor. Meselâ askerî teşkilâtta, iktisâdî teşkilâtta, sıhhiye teşkilâtında, siyâsî ve idârî

teşkilâtda, ta'lîm ve terbiye teşkilâtında müdhiş kusûrlarımız var. Bin ibâdet edilse bunlar zâ'il olmaz.

Bu sahaların ibâdetleri başka şekil ve tarzdadır, onlar başka fa'aliyet isterler. Bu fa'aliyetlerin tarzını sûfiyyûn ve fukahâ değil, siyâsiyyûn, harbiyyûn, sıhhiyyûn, terbeviyyûn bilirler. Bunlar namâz işi olmakdan ziyâde ilim işidir. Dîn, bunlara ya karışmaz ya karışırsa esâslarını tarh ve tavsiye ile iktifâ eyler. Bir cem'iyet, bir hükûmet bu teşkilâtdan herhangisini ihmâl etse cezâsını görür: ferdler namâz, orucu terk ederlerse cem'i-yetdeki buhrân başka olur. İktisâdî tedbîrleri ittihâz etmezlerse görecekları belâlar başka olur. Ta'lîm ve terbiye âleminde yayan kalırlarsa netîce başka olur...

Medenî ve büyük cem'iyetler bu teşkilâtları birbirini tutacak bir âhenk dâ'iresinde başarabilenlerdir. Hz. Peygamber'e bakmalı; işi hep dînemi hasır etmiş? Dîni hep ibâdetemi munhasır tutmuş? Mâlî, adlî, ta'lîmî, edebî, lisânî, askerî ne kadar teşkilâtı var? Hatta ecnebî usûllerinin ve teşkilâtının iktibâs edilmesi için de ayrı emirleri var.

Mûsâ Efendi'nin Avrupa kavânînini mahcûb edecek ahkâm-ı şer'îye ile memleket tanzîmi fikirlerini Velîdî Efendi abes görüyor. Zann ediyorum haksızdır.

Avrupa kavânîni İslâmiyet'den beri bin üç yüz senelik tecrübelerle ikmâl edildiği hâlde ba'zı esâslar vardır ki, onları İslâmiyet, Avrupa mütefekkirlerinden evvel bulub söylediği için iftihâra hakkı vardır:

Kadın ve erkek tahsîlinin lüzûmunu bildiren İslâmiyet değildi mi? Yakın zamâna kadar Avrupa'da böyle bir şey varmı idi?

Lede'l-îcâb [gerekdiğinde] talâkın cem'iyete lâzım olduğunu ileri süren odur. Avrupa nihâyet bu usûlü kabule mecbûr olmadımı?

İslâmiyet'in zavallı çocukları sıyânet için vaz' ettiği ahkâmı Avrupa vaktiyle düşünmüşmü idi?

Kadınların hukûku mes'elesinde İngilizlerin, Almanların, Fransızların bir tek kânûnu var mıdır ki, İslâmiyet kadar munsif ve serbest davranmış olsun. Müslümânlar, İslâmiyet'in istediği dereceye yükselmemişlerdir. Bu cihet başka. Fakat İslâmiyet programı, Avrupa fukahâ ve siyâsiyyûnunu birçok mes'elelerde utandıracak mâhiyetdedir ya...

İslâmiyet, birçok cihetlerde Avrupa'dan esâsât-ı hukûkiye ve ahlâkiye almağa zerre kadar muhtâc değildir.

Lâkin teşkilât-ı ilmiye ve mektebe, siyâsiye, mâliye ilh.'ye gelince, onları alacaktır. Zîra onlar, zamân geçdikçe değişir ve İslâmiyet'in zuhûrundan sonra ne kadar mükemmel usûller keşf olunmuşdur. Lâkin tekrâr ediyoruz: Birçok esâsât-ı hukûkiye ve ahlâkiye i'tibâriyle ve yalnız bu noktalarda İslâmiyet, Avrupa nazariyesinden çok ileridedir.

Ma'îşet ve medeniyetde inhitâtın dîni tahrîb edeceğini söyleyen Velidî Efendi haklıdır. Dîn ıslah edilse bile iktisâdiyât ve medeniyet taksîrâtı bulundukca terakkî müyesser olamaz. Bu da bir hakîkatdır: Buhârâ, Türkiye... misâldirler. Vahhâbîler, en belîğ misâldir.

Efendi, insânların terakkî yâhûd tedennîleri husûsunda en büyük tühmeti dîne isnâd etmek nazariyesi çokdan redd edildi diyor. Bu söz, tahlîle muhtâcdır.

Dîn var, dinceğiz var. Herhâlde birçok terakkîyât dînden doğduğu gibi, birçok tedenniyât da dînin darlığından veya fesâdından ileri gelir. Ba'zen dîn dar olmaz da, erbâb-ı dîn dar düşünür, taassub gösterir. Yâhûd aksine: Dar bir dîn olur da, erbâbı kiyâset ve fetânet göstererek o dar dîni tevsî' ve tezyîd

ederler. Bunlar hep olağandır. İslâmiyet, bu fesîh ve hür-endiş [geniş ve serbest düşünceli] dîn, son devrin nâehilleri elinde dar bir hâle getirildiği gibi.

Cemâl-i Afgânî, Şeyh Abdullâh, Emîr Alî, Mûsâ Bigeyef, Mahmûd Es'ad, İzmirli İsmâ'il Hakkı gibiler yetişmeselerdi, gencler, her hâlde daha çok mikdârda dînsiz olacak, İslâmiyet'ten soğuyacaklardı.

Evet, terakkî ve tedennî, bir sürü âmillerin mahlûtudur. Ne yalnız başına dîn, ne yalnız başına ilim, ne yalnız başına edebiyât, ne yalnız başına iktisâdiyât, âmil-i terakkî ve tedennî olamaz. Hep diğerleriyle karışır. Binâenaleyh Müslümânların ve o meyânda Türklerin ne terakkîyât-ı sâbikasını, ne tedenniyât-ı ahîresini tek bir âmile, meselâ yalnız dîne hasr etmemelidir. İnhisârcılıktan dâ'imâ kaçınmalıdır: Bu, pek fenâ bir metoddur.

Velîdî Efendi'nin son sözü şâyân-ı dikkatdir: Mûsâ Efendi'nin Avrupa kavânîninin memâlik-i İslâmiyede bâ'is olduğu fenâlıklardan bahsini mu'âhaze ediyor, onu haklı bulmuyor.

Bizce Velîdî Efendi haksız, Mûsâ Efendi haklıdır. Avrupa'da hiçbir milletin kavânîn ve tarz-ı terbiyesi aynen diğerine uymaz ki, Fransız, Alman, İngiliz kavimlerinden herhangi birinin kavânîn ve teşkilâtları aynen bize uygun gelsin.

Muhakkaktır ki, Avrupa'nın her millete göre değişen meşrûtiyeti, kavânîn-i cezâ'iyesi, usûl-i idârey-i mülkiyesi, hele tarz-ı ta'lîm ve terbiyesi vardır. Bunlar, bize muvâfık değildir. Biz bunların yalnız 'rûh ve felsefe'sinden ve bir de âlemşümûl, müşterek esâsları varsa onlardan müstefid olabiliriz. Yoksa bir Türk'ü, bir Müslümânı Fransız, Alman, İngiliz yapmak mümkün değildir. Buna çalışmak gülünc ve zararlıdır. Avrupa kavânîn ve terbiyesinin rûhu tedkîk ve yekdiğerleriyle mukâyese edilseydi bizi berbâd etmezdi. Öyle yapılmadı ve yapılamıyor. Yapılamayınca

da, millet, ecnebî kavânîn ve teşkilâtını hazm edemiyor, verilen ilâcları, ağızdan tekrar çıkarıyor. İşte Türkiye teşkilât-ı idâriye ve mektebiyesi, kânûn ve programları meydândadır.

Fakat Avrupa'nın millet, dîn, muhît ile mâhiyeten alâkası olmayan 'ulûm'u vardır. Riyâziyât, tabî'iyât ve sanâyi'-i ameliye gibi. Bunlar bir milletin, bir dînin markasını hâmil olmayan, âlemşümûl', 'aklı', 'beşerî' inzibâtlar ve ma'îşet vâsıtaları olduğu için bunda müslim gayr-i müslim, Türk, Fransız, Alman, İngiliz düşüncesi müsâvîdir. Bunlar ba'zı kerre bi-lâ ta'dîl [değiştirmeden] memlekete nakl ve devr edilmelidir. En büyük kusûrlarımızdan biri bunda gecikmemizdir. Hâlbuki kânûn, ahlâk ve âdât, terbiye, edebiyât, mûsikî, mi'mârî, resim, her millete göre değiştiği için bunlar alınırken rûh-ı kavme uygun gelecek sûretde tırâş edilmeli ve bir kumâş gibi boya göre ölçüye tâbi' tutulmalıdır. Binâenaleyh Türkiye'ye meselâ Alman edebiyâtını, Fransız mûsikîsini, İngiliz terbiyesini bi-lâ ta'dîl sokmak muzırdır. Çünkü bu usûl, züpbe, vatansız, Türkiye'yi sevmez gençler yetiştirir. Bizim zannımız budur. Acabâ aldanyormuyuz?"

* * *

Aziz okuyucum,

Geçmiş sahafelerde, görüşlerini oldukça geniş bir şekilde aktarmış olduğum Cumhuriyet öncesi müslüman aydınlarımız, ki bunlar medreseli değillerdir, gördük ki İslam'ı gündemde tutmakta birleşmekte, fakat bunun mahiyetinde ayrılarak başlıca şu üç görüşe sözcülük etmektedirler:

a) İslam, nasslara dayalı hükümleriyle beşer hayatını kıyame-
te kadar düzenlemeye muktedir, değişmeye ihtiyacı yoktur;

b) İslam, hukuki gelişmelere uygun hâle getirilmek şartıyla
dünyevi ve âlemşümûl vasıftadır;

c) İslam, sadece iman ve ahlaktır, hukuk sahasında yaptırım gücü yoktur.

Cumhuriyet öncesinin bu temel görüşlerinden her biri memleketimiz müslümanlarında, bugün de taraftar buluyor olmakla beraber, devlet kademesinde hakimiyet sağlamış olanı, bilindiği gibi, ancak sonuncusudur. 1924 senesine gelinceye kadar dinî hükümlerin yürürlüğü resmen ifade ediliyorken, 3 Mart 1340 / 1924'te kabul edilen Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'ni lağvedip Diyanet İşleri Reisliği'ni kuran 429 numaralı kanunun birinci maddesi mucibince devletin İslam'a bakış çerçevesi çizilmiş, muamelat-ı nâsa dair ahkâmın teşri ve infazı TBMM'ne, İslam'ın bundan maada itikadat ve ibadatla ilgili hususlarının tedviri vazifesi de Diyanet İşleri Reisliği'ne bırakılmıştı.

Laiklik dediğimiz bu köklü değişiklik sonucunda mesela Kur'an ve Sünnet'in pek çok emri tatbikten kalkıyor, bunlar fıkhi deyimleriyle 'mensuh' duruma düşüyorlardı. İşte Anayasa'da da ifadesini bulan bu durum üzerinedir ki, gerek içeride ve gerekse dış İslam ülkelerinde bu inkılabı yapanlara karşı şiddetli saldırılara geçilmiş, Türk Devleti'nin İslam'dan uzaklaştığı ithamında bulunulmuştur. Onları böyle bir davranışa sevk eden Kur'ani temel, mesela şu ayettir: "Allah'ın indirdiği hükümleri tatbik etmeyenler kafirdir, zâlimdir, fasıktır [5/Mâide, 44-49]." Bu cümleden olarak mesela, Mısırlı âlim Reşîd Rıdâ (1865-1935), Türk hükümetinin İslam şariatını terk ettiğini ileri sürerken,⁷³ on cildlik, tanınmış biyografi eserinin sahibi Hayruddîn Ziriklî (1893-1976) 1922 senesinde Kemalistlerin 'ilhad' (dinsizlik) ilan ettiklerinden bahsedebilmiştir?⁷⁴

Benzerleri şübhesiz çoğaltılabilecek olan bu ithamlar karşısında pek çok okuyucumun Türkiye'deki İlahiyatçıların kanaatini öğrenmek isteyeceklerini biliyorum.

⁷³ Reşîd Rıdâ, *Tefsîru'l-Menâr*, IX, 447.

⁷⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1955 baskısı, VI, 363.

Burada şahsım adına konuşacak olursam, hâlen söyleyebileceğim şey, hususiyle içinde yaşadığımız asırda, hemen hemen bütün müslüman İlahiyatçıların baş meselesini teşkil ediyor gördüğüm bu müşkilin halledilmesi merhâlesinden henüz çok uzak olduğumuzdur, zira pek çok defalar söylediğim gibi, on küsur asırlık engin İslam kültür malzemesinin ilmî tahlil ve tenkidini gerçekleştirmeden, İslam adına kat'î çözüm iddialarında bulunmanın imkânı olmadığı açıktır.

Usûl kitaplarımızın yazdıklarıyla hukuk tarihinin verdiği misallerin çatıştığını gören bir ilahiyatçının ilmen tutarlı kalabilmesi için, günümüzde yapması gereken başlıca hizmet, herhâlde ilk kaynakların ışığında amelî hayatı tanıyıp, nazariyat kitaplarını onlarla tutarlı hâle getirmek olacaktır. Zira hukuki nassların mutlak değişmezliği hükmüyle tezada düşmüş bazı ilk asır âlim ve idarecilerinin bulunuyor olması, usûl kitaplarımızın her tesbitini kabul edebilmeyi bize pek mümkün kılmamaktadır. Diyelim ki, Kur'an-ı Kerim'in hukuki ayetlerinin değişmezliği noktasında:

“C'est certainement une interprétation étroite et mortelle pour l'avenir de l'Islam de considerer que l'on peut trouver dans le Coran une législation immédiatement valable pour tous les peuples et tous les temps.”

Kur'an'da her millet ve her zaman için bizzat geçerli bir hukuk mevzûatının bulunabileceğini ileri sürmek, İslam'ın istikbali için muhakkak ki dar ve öldürücü bir yorumdur.”⁷⁵

diyen yeni mühtedi âlimimiz R. Garaudy'nin, bu sahada pek salahiyeti yoktur, fakat, mesela Kur'an-ı Kerim'in 5/Mâide

⁷⁵ Garaudy, *Promesses de l'Islam*, Paris 1981, s. 70.

sûresinin beşinci ayetiyle müslüman erkeklere helal kılınmış Ehl-i Kitab hanımıyla evlenebilmeyi:

إنما رخص الله تعالى في التزوج بالكتابية في ذلك الوقت، لأنه كان في المسلمات قلة، وأما الآن ففيهن الكثرة العظيمة، فزالت الحاجة فلا جرم زالت الرخصة.

“Yahudi-hıristiyan hanımıyla evlenmeyi Allahu Teala o zamanlar müsaade etmişti, çünkü müslüman hanımları azdı. Şimdi ise sayılarına bereket. Ötekilere ihtiyac kalmamıştır, dolayısıyla ruhsat da zail olmuştur.”⁷⁶

görüşüyle hükümden kaldırabilen İmâm-ı Atâ' ve benzeri ilk asır allamelerini nereye koyacağız? Bunlara, Kur'an zihniyetinden gafil, Sünnet'ten habersiz kimseler gözüyle bakmak neyi halledecektir?

Asırları kucaklayan İslam kültürel kaynaklarını ilmî ölçüler içinde değerlendirmeden, değişmez ile değişenin ayırımını yapmadan bugün İslam adına kat'i beyanda bulunmak gayr-i ilmî bir davranıştır.

Âlemşümûl ebedî değerinden hiçbir müslümanın şübhe edemeyeceği İslam varlığını günümüz aydınına tanıtma vazifesi her şeyden önce ilim adamlarına düşeceği içindir ki, onlara İslam'ı öğrenmek ve öğretmek yolunda yardımcı olacak her teşebbüse burada şükranlarımı arz ederek sözümü bağlıyor ve genç âlimlerimizi hizmetlerini teksife davet ediyorum.

والسلام على من اتبع الهدى.

Hidayette olanlara selam.

⁷⁶ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, III, 535.

Hosgörü Açısından Müslümanlar ve Ehl-i Kitab¹

İslam dininin ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'e göre Allah insanları, ancak kendisine kul olsunlar diye yaratmış,² insanlara akıl ve vicdan vermiş, onların doğru yolu bulmalarında rehber olsunlar için, her kavme, devirler boyunca sayısız peygamberler göndermiştir.

Kur'an-ı Kerim'de, bu İlahi vazifeyi yüklenenlerden yirmi beş kadarının ismi geçmektedir. İlk Peygamber Hz. Âdem, sonuncuları ise Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'dir. İslam Peygamberiyle peygamberler silsilesi son bulmuş olmaktadır.³

Yine Kur'an-ı Kerim'e göre, bütün dinler temel prensiplerde aynıdır, isimleri de İslam'dır. Yâni, her peygamber İslam dinini tebliğ etmiştir ve mesela, yahudilik veya hıristiyanlık dediğimiz dinler aslında İslam dinidir.⁴ Bir hadîsinde Hz. Pey-

¹ 10-12 Haziran 1995'te Antalya'da toplanan *Uluslararası Hosgörü Kongresi*'ne DİB Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi sıfatıyla sunduğu tebliğdir. s. 137-142.

² 51/Zâriyât, 56.

³ 33/Ahzâb, 40.

⁴ 3/Âl-i İmrân, 19, 22/Hac, 78.

gamber, “Biz peygamberlerin dinleri tektir.” buyurmaktadır. Bu bakımdan, bir müslüman, Allah’a, meleklerine, gönderdiği kitaplara inandığı gibi, o kitablari öğretlen peygamberlere de, hiçbir ayırıma gitmeksizin inanmak zorundadır.⁵ Keza Kur’an-ı Kerim’de Hz. Peygamber’e, geçmiş peygamberlerin yolundan gitmesi emredilmektedir,⁶ ki bu yol Kur’an-ı Kerim’de yeniden ve bütün açıklığıyla belirtilmiştir.⁷ Zira, eski İlahi kitablar, ileriki devirlere eksiksiz olarak intikal edebilmiş değildir. Bu sebebledir ki, müslümanlar, eski kitabların ancak Kur’an-ı Kerim’ce tasvib görmüş kısımlarını gerçek olarak kabul etmek durumundadırlar. Kur’an-ı Kerim’in prensiplerine uymayan, O’na aykırı Kitab-ı Mukaddes metinleri, müslümanların nazarında ya tahrif edilmiş vahiylerdir veya tatbikten kaldırılmış hükümlerdir. Bunların yanı sıra Kitab-ı Mukaddes’te İslam düşüncesine uygun ifadelerin de bulunuyor olması, müslümanları diğer kimselerden farklı olarak Ehl-i Kitab’a yakınlaştıran bir âmil teşkil eder. İslam’ın sosyal ve kültürel hayatında yahudi ve hristiyanların, diğerlerinden daha fazla yer işgal ediyor oluşu bu vâkıadan kaynaklanmaktadır. Aslında Kur’an-ı Kerim’in gayr-i müslimlere karşı iyilikten başka bir davası yoktur. Mekkeî putperestlerin, katilden zulümden uzak duranlarına bile iyilik ve adaletle muamelede bulunmayı yasaklamadığını bildiriyor olması bunun en açık delilidir.⁸

1. İslam Tarihinin İlk Asrında, Müslüman, Ehl-i Kitab İlişkileri

Müslümanların diğer İlahi kitab sahiblerine bakışları nazari planda kalmış değildir. Son Peygamber’in faaliyette bulunduğ

⁵ 2/Bakara, 283; 3/Âl-i İmrân, 84.

⁶ 6/En’âm, 83-90; 16/Nahl, 123; 3/Âl-i İmrân, 95; 42/Şûrâ, 13.

⁷ 2/Bakara, 2; 5/Mâide, 48.

⁸ 60/Mumtehine, 8.

coğrafi bölgede yahudi ve hristiyanların da yaşıyor olmaları, bu ilişkileri âdeta İslam'ın doğuşu ile birlikte yürütmüş bulunmaktadır. Necran ve Habeşistan, hristiyanların; Medine ve Yemen ise yahudilerin yoğun biçimde yaşadıkları bölgelerdi. Bu insanlar arasında, asırlara varan çeşitli ilişkiler mevcuddu. 622 senesinden, yâni, Hz. Peygamber'in İlahi vazifesinin siyasi vasıf da kazanıp devletleştiği Medine döneminden itibaren karşılıklı ilişkiler gittikçe hız ve önem kazanmıştır.

Bilindiği gibi, Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitab'la olan temaslarının ilk tarihî muhatabları Habeşistan'daki hristiyanlar olmuştur. 609 senesinde Hz. Peygamber, Mekke'de peygamberlik vazifesine başladığında, yerli aristokrasiden çetin bir muhalefetle karşılaşmıştı. Putperestlerin müminlere reva gördükleri maddi-mânevi zulümler üzerine Mekke'den uzaklaşmak tek çare olarak görülür oldu. Bu cümleden olarak 614 senesinde, bir kısım Mekkeli müslümanlar Habeşistan'a hicret ettiler. Habeşistan hristiyanlığının hoşgörülü muhitinde Mekkeli müminler dinlerini serbestçe yaşama imkânı buldular. İslami kaynaklarda Habeşistan hükümdarı Necâşî ile Hz. Peygamber arasında samimi bir dostluğun kurulduğu, bilahire adı geçen hükümdarın müslüman olduğu rivayet edilmektedir.

Ehl-i Kitab'ın diğer kolunu teşkil eden yahudiler ile girişilmiş ilk resmî ilişkiler ise, Hz. Peygamber'in 622'de Medine'ye gelişiyle başlamış bulunmaktadır. Müteakiben İslam devletinin ilk merkezi olacak olan bu şehirde Arab ve yahudi kabileleri yaşıyordu ve şehir devleti denebilecek bir idare henüz mevcut değildi. Hz. Peygamber, Muhacir Mekkeli müslümanlarla yerli Arab ve yahudiler arasında, karşılıklı hak ve vazifeleri tanzim edecek teşebbüslerde bulunma ihtiyacını duydu. Adliye, eğitim, maliye, askerlik gibi sahalarda toplu-

mu teşkilatlandırmak gerekiyordu. İşte bu zaruretledir ki, Hz. Peygamber, Medine ileri gelenlerini toplayıp şehir devleti nizamnamesi vücuda getirmiştir ki, zamanımıza ulaşan bu yazılı metin, aynı zamanda, dünyada bir devletin ortaya koyduğu ilk anayasa olarak kabul edilir.

Elli civarında maddeden oluşan bu yazılı vesikanın pek çok yerinde yahudiler ele alınmakta, Medineli ve Muhacir müslümanların onlarla oluşturdukları birliğe, işbu yazılı metnin 2. ve 25. maddelerinde ‘ümme’ ismi verilmekte ve mesela, 25. maddesinde, yahudilere ve bunların müttefiklerine tam bir din hürriyeti tanınmış olduğu ifade edilmektedir. Çeşitli ırk ve inançta kimselerin bir idare altında birleşebileceklerinin en güzel örneklerinden birisini işbu Medine şehir devleti teşkil ediyor olsa gerekir.

Hız. Peygamber, bu yeni merkezde idari faaliyetle yetinmedi. Ehl-i Kitab’la mânevi açıdan da bütünleşme safhasına geçmek istedi. Son üç semavi dinin, esasta bir oldukları gerçeğinden hareketle, kendisine müşrik hemşehrilerinden daha yakın gördüğü yahudi ve hıristiyanları inanç birliğine davet etti, onları İslam adı altında birleşmeye çağırdı. Zira kendisi, sadece Arabların değil, bütün beşeriyetin Peygamberiydi. Onun risaletine bu bakımdan Ehl-i Kitab da muhatab idi.⁹ Onlara Kur’an-ı Kerim’in şu ayetiyle davette bulundu:

“Ey Peygamber! Ehl-i Kitab’a de ki, gelin hepimiz şu hususları söylemekte birleşelim: Allah’tan başkasına kulluk etmeyelim; O’na hiçbir ortak koşmayalım; Allah’ı bırakıp insanları Rab edinmeyelim. Eğer bunları kabul etmezlerse müslümanlar onlara şöyle diyeceklerdir: Şahid olun ki, bizler müslümanlarız.”¹⁰

⁹ Bkz. 2/Bakara, 40-43, 5/Maide, 19.

¹⁰ 3/Âl-i İmrân, 64.

Bu ifadelerden de açıkça görüleceği üzere, Hz. Peygamber'in davetinde aslâ zorlayıcı bir din telkini söz konusu değildir. Onun vazifesi, Allah'ın hidayetini herkese eşit olarak bildirmek; hemcinslerinin doğru yola girmelerini istemektir. Nitekim aynı sûrenin yirminci ayetinde; "Ehl-i Kitab'a ve kitabsızlara söyle: İslam oldunuzmu? Eğer İslam olmuşlarsa hidayete erişmişlerdir. Yüz çevirmişlerse senin vazifen tebliğden ibarettir." buyrulmaktadır. Bu anlayış içinde Hz. Peygamber, yahudilerin Medine'deki ilim ve adliye merkezi durumunda olan Beytu'l-Midrâs'larına kadar gitmiş, onlara: "Ey yahudi toplumu! İslam olun, selamet bulursunuz." demiştir.¹¹ Yahudiler bu teklife kulaklarını tıkadılar ama hiçbir zorlamayla da karşılaşmadılar.

Tarihî bir gerçektir ki, Ehl-i Kitab'la inanç açısından bütünleşme arzusu her ne kadar bütünüyle gerçekleşmemiş olsa da, Hz. Peygamber, onlarla hür bir ortamda hoşgörü anlayışı içinde bir arada yaşayabilmenin çarelerini aramaktan ve bulmaktan katiyen ayrılmamıştır. O, Kur'an-ı Kerim'den aldığı ilhamla, herkesle diyalog kurmaya açık bir Peygamber'di. Allah kelamının ona ve bütün müslümanlara bu konuda koyduğu düstur, daha Mekke devrinde, 29/Ankebût sûresinin 46. ayetiyle çizilmiş bulunuyordu:

"Zâlimleri müstesna, Ehl-i Kitab'la ancak güzel şekilde mücadele edin ve deyin ki: Bize ve size gönderilen kitablara bizler inandık. Sizin de, bizim de ilahımız tektir. Bizler ona teslim olmuş müslümanlarız."

Bu İlahi emre tâbi olarak, başta Hz. Peygamber olmak üzere her müslüman, herkese, inanç farkı gözetmeksizin, saygılı davranmış, hak ve hukuktan ayrılmamıştır. Hz. Peygamber,

¹¹ Buhârî, VIII, 57, 156, r. 6949, 7348.

Ehl-i Kitab'ın ölülerine bile değer verirdi. Onların cenazeleri geçiyorken hürmeten ayağa kalkmıştır. İlk müslümanların hayatlarında bu zihniyetin sayısız tezahürleri vardır ki, mesela, Avrupa hıristiyanlığının İslam'a ve müslümanlara karşı olan davranışlarında bunların benzerlerini bulabilmek, her hâlde hayal olsa gerektir. Bâzı misaller verelim:

Mutlak, din seçme hürriyetinin ifadesi olan “لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ” = Dinde zorlama yoktur.” ayetini¹² uygulamakta olan İslam Peygamberi, mesela, 630 senesinde, müslüman olduklarını bildirmek üzere Medine'ye gelen Hımyer hükümdarının elçilerine şu tâlimatı vermektedir:

“Bir yahudi veya bir hıristiyan, müslüman oldukları takdirde, müminlerden olurlar (onlarla hukuken eşittirler). Kim yahudiliğinde veya hıristiyanlığında kalmak istiyorsa, ona müdahale edilemez...”¹³

Bu inanç hürriyeti, sadece mânevi sahada kalmadı, huku-ki sahada da geçerli oldu. İslam idaresinde yaşayan, yahudi, hıristiyan vs. çeşitli toplumların kendi hukuklarını uygulama hürriyetleri Kur'an-ı Kerim'in garantisini altında idi. Gayr-i müs-lim cemaatler bazen bunun dışına çıkıyor, kendi aralarındaki ihtilafı Hz. Peygamber'e çözümletmek cihetine de gidebiliyor-lardı. Bu durumda hâkimlik yapıp yapmaması, Kur'an-ı Ke-rim'de, Hz. Peygamber'in arzusuna bırakılmış, şayed hüküm vermek isterse, adaletten ayrılmaması, Allah'ın kendisine in-zal ettiği ile hükümde bulunması emredilmiştir.¹⁴

Mekke'nin güneyinde kalan Necrân bölgesi, Hicaz'ın hıristiyanlık merkezi durumunda idi. Hz. Peygamber, Necrânlı-

¹² 2/Bakara, 256.

¹³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 589.

¹⁴ 5/Mâide, 42, 48, 49.

larla yaptığı anlaşmada, onların can, mal ve din hürriyetlerini garanti ettiği gibi, mâbedlerine ve din adamlarına da tam bir dokunulmazlık tanımıştır.¹⁵

İşbu Necrân hıristiyanları 632 senesinde,¹⁶ altmış kişi hâlinde, Medine'ye, Hz. Peygamber'i ziyarette geldiler. Gösterişli elbiseler giymişlerdi. İbadet saatleri geldiği zaman Peygamber Mescidinde doğuya doğru yönelerek ibadetlerini yerine getirmişler, Hz. Peygamber onlara herhangi bir müdahalede bulunulmamasını söylemiştir.¹⁷

İlk İslam devletinin vatandaşları arasında bulunan ve kendilerine Zımmiler denen Ehl-i Kitab'a karşı devletin gösterdiği davranışa günümüzde bile gıpta ile bakılabileceği görülmektedir. Gayr-i müslimler kendilerinden kaldırılmış askerlik gibi vazifelere mukabil olmak üzere, cizye denen vergi ile mükellef tutulmuşlardı. Hz. Ömer'in bu noktada koyduğu hükümlerin ahlaki seviyesi her türlü takdirin üzerindedir.

Cizye, kadınlardan ve çocuklardan, yaşlılardan, fakirlerden, işsiz ve özürlülerden, ticaretleri olmayan kilise mensublarından alınmıyordu. Mükellef olup da ödemeyenlere sadece hapis cezası vardı. Onlara bedenî ceza uygulamak ve hakarette bulunmak katiyetle yasaktı. Hz. Peygamber'in şu beyanları, müslüman idarecilere daima ışık tutmuştur:

“İnsanlara azab edene Allah da azab eder.

Kim bir zımmiye zulmeder ve ona gücünün dışında iş yüklerse, kıyamet günü beni karşısında bulacaktır.”¹⁸

İdari sahanın dışında, Ehl-i Kitab'ın ibadetine ve mâbedlerine gösterilen hoşgörölü davranış, ileriki asırların İslami dev-

¹⁵ İbn Sa'd, II, 36, 85.

¹⁶ Taberî, *Târîh*, I, 1740.

¹⁷ İbn Hişâm, I, 574; İbn Sa'd, II, 85.

¹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 132-136.

letlerinde de yaşatılmaya çalışılmıştır. Bugün İslam ülkelerinde hâlen vazife görmekte devam eden sayısız Ehl-i Kitab mâbedinin bulunuşunu başka sebeblere bağlamak imkânı yoktur. Bu noktada muasır Batılı âlim Arnold Toynbee'nin aşağıdaki tesbiti ne kadar ibret vericidir. Bu büyük tarihçi şöyle diyor:

“Hıristiyanlar, [İncil'den] nasihat etmek ve eğitmek dışında bir emir almadılar ama, gel gör ki, pek eskilerden beri, kendi dinlerinden olmayanları demir ve ateşle yok etmektedirler... Hiç şübheniz olmasın, şayed Batı'nın hıristiyanları, Arablar ve Türklerin yerine Asya'da hâkim olsalardı, bugün Yunan kilisesinin hiçbir kalıntısına tesadüf edemezdik. İslam'ın hıristiyanlığa gösterdiği hoşgörüyü Batı'nın hıristiyanları hiç sahip olmamışlardır.”¹⁹

İslami kaynaklara ünsiyeti olanlarca bilindiği üzere, müslümanların Ehl-i Kitab'la ilişkileri, seneler geçtikçe, sosyal hayatın hemen hemen her dalında görünür olmuştur. Bizzat Hz. Peygamber, gayr-i müslimlerden memur, öğretmen, teknisyen, inşaatçı ve asker olarak istifade etmiştir. İlk asırlar İslam devletlerinden vaz geçtik, son devrin Osmanlı İmparatorluğu'nda vezirlik makamına çıkmış Ehl-i Kitab devlet adamlarını görüp de, asırlarca bâzı müslüman ülkeleri yönetmiş İngiliz ve Fransız devlet kademelerinde bunun benzeri bir tek örnek göremeyenler Batılının hoşgörüsünü(!) yeterince değerlendireceklerdir sanırım.

Hz. Peygamber'in insanlarla ilişkilerinde temel aldığı değerlerden birisi dürüstlüktü. Bu meziyeti gördüğü kimsenin başka dinden olması, onunla ticari ilişkilere girmesine engel teşkil etmemiştir. Bizzat kendisi Medineli yahudi tüccarlardan gıda maddeleri ve borç almıştır. Bir ayette şöyle buyurulmaktadır:

¹⁹ Toynbee, *La Religion Vue Par un Historien*, s. 208.

“Ehl-i Kitab’dan kimileri vardır ki, kantar tutarında emanet versen, sana olduğu gibi iade eder. Kimisi de, aldığı bir dinarı, başına ekşimedikçe geri vermez ve kendisinden olmayanlara karşı yükümlülüğü olmadığını ileri sürer. Bu davranışları ile, bile bile Allah’a karşı yalan söylemektedirler. Evet, kim ahdini yerine getirir, takvalı olursa, Allah onları sever.”²⁰

Kur’an-ı Kerim, kitabsızlara göstermediği ayrıcalığı Ehl-i Kitab’a tanımıştır. Putperestler için yasak kılınan, mesela evlenme ve yemek meselelerinde Ehl-i Kitab imtiyaz sahibi idi. Müslümanlar yahudi ve hristiyan hanımlarla evlenebiliyorlardı ve bu hanımlar, kendi dinlerini muhafaza etmek ve onun gereğini yapmak hakkını haiz idiler. Hatta İslam fakihleri, hristiyan bir zevcenin, mesela içki içmesini, kilisesine gidip ibadet etmesini²¹ bu haklardan saymakta, ona müdahale edilmeyeceğini belirtmektedirler.

Müşriklerden farklı olarak, Ehl-i Kitab’ın kestiği hayvanların etleri, pişirdikleri yemekler müslümanlara helaldir. Tabak, tencerelerini kullanabilirler, elbiselerini giyebilirler.

İslam âlimleri, müslüman çocuklarını gayr-i müslim süt annelerin emzirmelerinde bir mahzur görmemişlerdir.²²

Sosyal yardımlaşmada herhangi bir engel bahis konusu değildir. İslam’ın ilk asrının Kufeli meşhur zahid âlimi Amr ibn Şurahbil (ö. 63/682), müslümanların verdiği fitır sadakalarını kendi mahallesinin mescidinde toplar, sonra bunları hristiyan rahibleri arasında dağıtırdı.²³

²⁰ 3/Âl-i İmrân, 75-76.

²¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, r. 1048.

²² Abdurrezzâk, *Musannef*, VII, r. 13957.

²³ Abdurrezzâk, *Musannef*, IV, r. 7169.

Hız. Peygamber'in yahudi asıllı hanımı, müminlerin annesi Safiyye, iki yahudi akrabasına otuz bin dirhemlik bir servet vasiyetinde bulunmuştur.²⁴

Kur'an-ı Kerim'in ışığında Hız. Peygamber ve arkadaşlarının temellerini attıkları bu yakınlık, hoşgörü ve saygı ortamı tek taraflı kalmış değildir. Ehl-i Kitab'la müslümanlar arasında sevince ve üzüntüye ortak olduğunu gösteren sayısız davranış biliyoruz.

157/774 senesinde, Evzâ'î isimli büyük İslam âlimi öldüğü zaman, tarihçi Zehebî'nin kaydettiği üzere,²⁵ cenazesine dört ümmet, yâni müslümanlar, yahudiler, hıristiyanlar ve kıbtiler iştirak etmişlerdir. Bugün, sırf müslüman oldukları için Saraybosnalılara, Ortodoks Sırp yaratıklar tarafından reva görülen insanlık dışı muamelenin, on iki asır evvelki bu manzaradan ne kadar uzak olduğunu söylemeye gerek yoktur. Hıristiyanlık aşkı ile sergilenen bu vahşetin Hız. İsa ile hiçbir ilgisi olmayacağı âşikârdır.

İslam'ın ilk asırlarından aldığımız bu birkaç misal bile, son Peygamber'in tebliğ ettiği dinin, bütün insanları kuşatıcı bir rahmet ve adalet kaynağı olduğunu göstermekte yeterlidir sanırım. Onun prensiplerine hakkıyla riayet edildiği devirlerde erişilmiş mutlu hayatın devam edememiş olduğu bir gerçek olmakla beraber, kültürlü ve yüksek ahlaklı nesiller yetiştirilebildiği takdirde, böyle bir geleceğe kavuşmanın hayal olmaktan çıkacağı da şübhesizdir. Semavi dinlerin hedefi olan Yaratana lâyık kul olabilmek davasına gönül verenler, inşaallah sonunda gayelerine ulaşacaklardır.

²⁴ Kâsım ibn Sellâm, *Emvâl*, r. 1993.

²⁵ Zehebî, *Nubelâ'*, VII, 127.

75. Cumhuriyet Yılı Dolayısıyla

Cumhuriyet'in Arifesinde
Müslümanların Beklentileri¹

Cumhuriyet'in 50. yılı münasebetiyle 25 sene önce yayımladığımız "Saltanat Karşısında Hadîs" başlıklı makalemizde,² Hz. Peygamber'in 11/632 tarihindeki vefatını takib eden ilk otuz yılda ümmetin beyatına dayalı seçimli bir hilafet dönemi yaşandığını, daha sonra İslam devletinin saltanat idaresine çevrildiğini, İslam âlimlerinin, İslam'a aykırı gördükleri böyle bir tersine gidişe karşı durmaya çalıştıklarını hatırlatmış; ilk İslam Cumhuriyeti'nin genç yaşında katledilmiş olmasının Peygamber diliyle de takbih edildiğini ifade etmiş ve sonunda şöyle demiştik:

"Ne acı tecellidir ki, İslam idaresinin Hz. Peygamber'in vefatlarından elli sene sonra³ düştüğü bu krallık bataklığın-

¹ *İslâmiyât*, 1 (1998), sayı 3, s. 7-18.

² 50. Yıl, AÜİF Yayınları, no: 117, 1973, s. 213-219.

³ Yezîd ibn Mu'âviye'nin sultanlığa başlangıcı 60/680 senesindedir.

dan kurtulabilmesi için on dört asır beklemek icab etti ve bu çok gecikmiş kurtuluşu başlatma şerefi de, Türkiye Cumhuriyeti'ni bundan elli sene önce kuranlara nasib oldu. Bu bakımdan her iki elli sene arasının tarihî macerâsını idrak edip, başlatılan eseri tamamlamayı bilmemiz gerekir. Bu şuura eremeyenleri bekleyen akıbet hiç mechul değildir.”

Her ne kadar Kureyşli Emevi Arablar'ın ilk İslam Devleti'ni sürükledikleri saltanattan kurtulmamızı Türkiye'de⁴ bundan yetmiş beş sene önce, pek çoğu sarıklı hocalardan oluşan ilk Büyük Millet Meclisi'ne borçlu isek de, aynı muhterem zevatın yeni devletlerinin başarısını neyde gördükleri, bu yolda ne yaptıkları hususu, günümüz aydınınca yeterince biliniyor değildir.

Erbabının malumu olduğu üzere, Anadolu kurtuluş hareketine katılmış ekseri aydınların müşterek kanaati, ölmek durumuna gelmiş İslam aleminin ayakta kalmaya çalışan son yurdunu hristiyan tecavüzünden kurtarıp, İslam'a lâayk hâle getirebilmektir. Bunun tek yolu, idareyi bizzat milletin ele almasıydı; millet, düşmanlarına karşı zaferi kazandığında ise, onu daha da güç olan bir yapılanma devri bekliyordu: Göçüşün sebeplerini ortadan kaldırmak, muasır medeniyete ulaştırarak çalışmalara girişmek.

İşte bu noktada, o yıllarda Türkiye'de müslüman düşüncesinin temsilcisi, savunucusu durumunda olan pek çok aydının, bugün hayranlıkla karşıladığımız bâzı teşebbüsleri, faaliyetleri olmuştur ki, Cumhuriyet'in 75. yılında onlardan bir kısmının hatırlanmasında fayda olacağını düşünüyoruz.

⁴ Osmanlı saltanatını Büyük Millet Meclisi 12 Rebiulevvel 1341 Mevlid Kandili'ne tesadüf eden 1 Kasım 1922'de kaldırmıştır.

Ordumuzun son taarruza başladığı günlerde Büyük Millet Meclisi'nde Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'nin (Bakanlığı'nın) bütçesi görüşülmektedir.

Halkın işlerinin şer'i hükümler içinde cereyanını sağlamayı temel vazifelerinden sayan bu Bakanlık, bu gayenin hizmetinde olmak üzere Fetva Heyeti, İslam Tedkik ve Telif (yayın) Heyeti, Öğretim Heyeti gibi kurumların vücuda getirilmesini, gerekçelerini de ekleyerek Meclis'e teklifte bulunmuş, Meclis'teki uzun ve pek dikkate şayan müzakerelerden sonra bu teklifler kabul edilmişti. O günlerin İslami dergilerinden, başyazarlığını Mehmed Âkif merhumun yaptığı *Sebîlu'r-Reşâd*'da çıkmış, işbu kurumlarla ilgili fevkalade mühim bir değerlendirme vardır ki, o yılların müslümanlarının heyecanla, hasretle yoğrulmuş hayallerini ve ne umup ne bulduklarını gözler önüne sermesi bakımından müstesna değer taşımaktadır. Günümüz ilahiyatçılarının da bu yazıdan alacakları pek çok dersler vardır. Ankara'da saltanatın, hoca efendilerin de iştirakiyle kaldırılışından on gün sonra, 11 Kasım 1922 Cumartesi günü yayınlanmış 521 numaralı *Sebîlu'r-Reşâd*'ın ilk sahifelerinde, *Sebîlu'r-Reşâd* imzasıyla yer alan bu müstesna yazıyı sadeleştirerek ve bâzı kısaltmalarda bulunarak okuyucularımızın istifadesine sunmayı bilhassa bu bakımdan lüzumlu gördük.

* * *

[*Sebîlu'r-Reşâd*'ın Yazısı]

“Kahraman ordumuzun harîm-i ismetimize sokulan hain düşmanı kamilen mahv ederek Akdeniz ve Meriç sahillerine ulaştığı şu mesud zamanda; matemli devirlerin kapanarak, hürriyet ve istiklal güneşlerinin hüzünlü İslam gönüllerini sevince boğduğu bu şerefli günde; yaygın etkileri ve doğuracağı sonuçlar bakımından İslam ve Doğu dünyasında mü-

him bir dönüm noktası teşkil eden büyük bir tarihî anda; bu azametli inkılab hâdiselerinin cereyan ettiği kıtanın merkezinde; en zor şartlara rağmen cihanı hayretlere düşüren bu harikulade kudret ve kabiliyeti gösteren asil ve fedakar milletin arasında; bu muazzam harekatı hazırlayan ve idare eden Ehl-i Hall ve Akd'in (karar verme ehliyetinde olanların) hükümet kurduğu şu mübarek yurtta başlayan cildimizin (*Sebîlu'r-Reşâd*'ın 21. cildinin) elbette büyük bir özel değeri vardır. Bir gün gelip de babalarının yaptıkları bu muazzam inkılabı inceleyip değerlendiren nesiller, hiç şübhe yok, bugünün önemini bizden daha fazla takdir edecekler; kendilerine bırakmakla büyük zevk ve şeref duyduğumuz bu zafer sahifeleri üzerinde derin duygulara dalacaklardır.

Bu harb ki, İslam için ölüm kalım harbi idi; bu mukaddes cihada katılmayı, milletin maddî-manevî bütün kuvvetleri için en büyük bir vecibe sayan *Sebîlu'r-Reşâd*, derhal, esaret ve işgal altına düşen Daru'l-Hilafe'yi (Hilafet merkezi İstanbul'u) terk ederek Anadolu'ya geçti, hizmete pek muhtaç olan bu İslam yurdunda hür yayınlarını devam ettirdi. Düşmanların maksadını, İslam'ın böyle tecavüz ve saldırıya uğradığı zamanlarda, Allah'ın müslümanlara gösterdiği kurtuluş ve zafer yollarını, dilinin döndüğü, gücünün yettiği kadar anlattı. En zor ve buhranlı zamanlarda, ümitsizlik ve çaresizliğe düşmesinden korkulan yüreği zayıf kimseleri, azim ve iman, izzet ve kahramanlık ayetleriyle irşada çalıştı; Anadolu'nun çeşitli illerinde dolaşarak; risalelerle, bildirilerle, vaazlarla, millî davamızın kudsiyetini, müslümanların yapması gereken vazifeyi açıkladı. Kısacası, *Sebîlu'r-Reşâd*, üzerine düşen irşad ve uyarı vazifelerini yerine getirme hususunda, elden gelen gayret ve himmeti sarf etmekten aslâ geri durmadı, nihayet, Cenab-ı

Hakk'a binlerce şükürler olsun, o da bu mesud günlere ulaşma şerefini kazanmakla bahtiyar oldu.

Allah'ın Kitabı'nın her vesileyle söylediği gibi, Cenab-ı Hâlık-ı Zülcelal vâdinden dönmez, ezeli dinine yardım edenleri mutlaka İlahi yardıma mazhar kılar.

Allah'ın dinini, her noktasından göklere tevhid sesleri yükselen İslam vatanını savunmak için, mallarını, evlerini, ticaretlerini, ailelerini, çocuklarını, kısacası her şeylerini veren bu mücahid millet için zafer en tabii bir hak idi.

Bütün gelecek nesiller, yeryüzünün bütün İslam milletleri, ibret gözleriyle görsünler ki, azim ve iman, neler, ne harikalar vücuda getirir. Asırlardan beri Ehl-i Salîb hücumlarına göğüs geren bu millet, elinden bütün silahları alınarak, memleketin bütün kapıları zabt edilerek çepeçevre zincirlerle kuşatılmış olduğu hâlde, yine esaret halkasına boynunu uzatmak zilletini kabul etmemiş, yalnız göğsünde sakladığı, üstüne titrediği ezeli ve ebedi imanı ile ortaya atılmış; toplardan, mitralyözlerden daha sağlam, zırhlardan, bombalardan daha dayanıklı olan bu iman silahıyla donanarak cihada girişmiş; az zamanda her şeyini bulmuş, hiç yoktan büyük varlıklar husule getirmiş; sonunda cihanı hayretlere düşüren büyük bir zafer kazanabilmiştir. Bu öyle büyük bir örnektir ki, [onu] sayıları birkaç yüz milyonu bulan mahkûm dindaşlarımız için bir ân göz önünden ayırmak günahların en dehşetlisidir.

İslami prensipleri her kavimden iyi kavrayan ve ona uygun davranışta her millettten fazla sadakat ve azim gösteren Türk, bu fedakar İslam unsuru için zillet ve esareti Allah haram kılmış ve bu mücahid milleti İslamlar arası en büyük şeref ve yücelikle mümtaz eylemiştir. Görülüyor ki

“وجعلناكم شعوبا وقبائل لتعارفوا إن اكرمكم عند الله اتقاكم” = Birbirinizi tanıyasınız diye sizleri kavimler ve kabileler hâlinde yarattık. Sizin en değerli olanınız en müttaki olanınızdır.”⁵ buyuran Cenab-ı Halık-i Kerim, en müttaki olduğu için bu millete bu şerefi bahşetmiştir. İnşallah ebediyete kadar milletimiz bu şerefe lââyık olduğunu gösterecek, cihad meydanlarında ortaya koyduğu kahramanlık ve kudreti, ümran ve medeniyet sahalarında da göstermeyi başaracak; yalnız maddiyat üzerine kurulu medeniyetlerin insanlığa felaketen başka bir şey getirmediğini; gerçek medeniyetin, ancak maddiyatla beraber maneviyatı da uyarlı tutan İslami fazilet medeniyetinden ibaret bulunduğunu isbat edecektir.

Hiç şübhe yoktur ki, İslam milletlerinin son asırlarda başlarına gelen felaketler, hep kendi prensip ve esaslarına sırt çevirerek dalalet yollarına sapmaları ve yabancı birtakım milletlerin peşlerine takılmaları yüzünden olmuştur. Refah ve maddî saadet ile beraber en yüksek ahlakî fazileti de sağlayan o yüksek esaslardan uzaklaştıkça felaket yüz göstermiş, çöküş alabildiğine artmıştır. Sosyal yapının temelindeki sağlamlıktır ki, bu kadar musibet ve felaketlere karşı dayanma kudret ve kabiliyetini göstermiş; gerilemek ve küçülmekle beraber, yine asli yapıyı çözülme tehlikelerinden korumuştur (...).

Şu hâlde, milletin rehber ve düşünürlerine bundan sonra düşecek vazife, (...) bu sosyal esasları en verimli bir şekilde geliştirmek, sağlamlaştırmaktır (...) Toplumumuzun mensub olduğu din, sadece ahlak ve inançlardan ibaret değildir; bütün sosyal ve siyasî ihtiyaçları karşılayacak esas ve düsturları da muhtevi bir medeniyettir (...).

“Tanzimat” namına devlet yapısında işlenen her şeyi, “ıslahat” adıyla memlekete sokulan bütün nizamları ve kurumları tedkik ediniz; ortaya koydukları siyasî ve sosyal neticelere dikkat ediniz; göreceksiniz ki, maddî manevî yıkımdan başka hiçbir iyilik ortada yoktur. Çünkü vücuda getirilen kurumlardan, çıkarılan kanunlardan beklenen faydanın oluşabilmesi için, o kurum ve kanunların, milletlerin ruhlarından, inançlarından, geleceklerinden, kısacası tarz-ı telakkilerden (bakış açılarından) doğmuş olması en temel şarttır. Hiçbir zaman bir milletin sosyal ve moral değerlerine, fikir ve eğilimlerine uygun olmayan kanunlar kendilerine uygulanamaz. Hiçbir zaman milletlerin duyguları ve inançları kanunlarla değiştirilemez (...).

İşte, yabancı elçilere karşı: “Siz yalnız suflörlük ediniz, sahnedeki rolleri biz pek güzel oynarız”⁶ diyen ve: “Biz daima Avrupa’ya müracaat ederiz. Muhtaç olduğumuz ıslahatı bize gösteren odur. Islahatımızın tamamlanmasını ve başarıyla sonuçlanmasını Avrupa’ya borçluyuz”⁷ kafasını taşıyan zatların ve benzerlerinin, memlekete dışarıdan getirdiği kanunlar ve kurumlar ile bir asır kadar bocalayan Osmanlı Hükümeti’nin, en sonunda milletin hürriyetini, istiklalini, saltanatını, hilafetini, kısaca her şeyini yabancılara feda ettiği bir zamanda, bin zorluk ve zahmetlere rağmen sosyal sağlamlığını korumayı başaran büyük milletimiz, kendi ruhundan bir Meclis doğurmuş ve geleceğine bizzat el koyarak cihana harikalar göstermiş, başındakiler tarafından yabancılara feda edilen her şeyini kurtarmayı başarmıştır (...).

Demek ki, milletin gerçek temsilcilerinden oluşan ve اطيعوا = Allah’a itaat ediniz, Pey-

⁶ Bunlar da Reşid Paşa’nın sözleridir

⁷ Bu sözleri aynen söyleyen Fuâd Paşa’dır.

gamber'e ve âmirlerinize itaat ediniz.”⁸ Kur'ani düsturuna dayanarak sadece müslüman idarecilerden oluşan Büyük Millet Meclisi, milletin sosyal ve moral değerlerine uygun bir yön tutmuştur. Hiç şübhe yok ki, bu yönün asıl hedefi, toplumuzun asırlardan beri dayanmış olduğu İslam esasları çerçevesinde devletin sağlamlaştırılmasıdır ki, siyasi zafer kadar bu sosyal zaferin de özel kıymet ve önemi vardır.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda (Anayasa'da) şer'i hükümlerin icrasını üzerine alan ve çıkarılacak kanunların fıkha, yâni İslam'ın yüksek hükümlerine dayanacağını kararlaştıran Büyük Millet Meclisi, bu esası yalnız kitaba yazmakla yetinmemiş, bilfiil tatbika da başlamıştır:

Bir taraftan İslam'ın yasakladığı bâzı münkeratı (kötü şeyleri) kaldırmış, bâzılarını da kaldırmak üzere kanun layihaları hazırlamış; diğer taraftan da, insanların ve zamanın ihtiyaçlarına en uygun fıkhi maddelerin tertibi için 'Şûrây-ı İftâ' ismiyle pek mühim bir İslam kurumu vücuda getirmiş, bunun yanı başında 'Tedkîkât ve Te'lîfât-ı İslâmiyye' ismiyle bir de İslam Akademisi teşkil etmiş, Tanzimat'ın harabeler hâlinde getirdiği İslami medreseleri hemen her tarafta canlandırmış ve kurmuştur.

İşte kahraman ordumuz cihad meydanlarında süngüsü ile ufuk sahifelerine zafer destanları yazarken, milletin ehl-i hall ve akdi (karar verenleri) de burada millî yapının temellerini sağlamlaştıracak böyle İslami âbideler vücûda getirmiştir.

Anadolu'da yayımlanmaya başladığı üç yıldan beri hiçbir dakika azmini kaybetmeksizin yayınına devam eden *Sebilü'r-Reşâd*, bugün yirmi birinci cildine başlarken milletin

⁸ 4/Nisâ, 59.

böyle her sahada mühim zaferler kazandığını görmekle ulvî gayeye erişmek hususundaki azim ve imanının bir kat daha arttığını hissediyor.

20. cildin son sayılarına şöyle bir göz gezdirilirse, Büyük Millet Meclisi'nin ve Hükümeti'nin vücuda getirmiş olduğu yeni Teşkilât-ı İslamiyye, bütün önemiyle derhal göze çarpar. Bir defa, Hükümet'in, Şer'iyye Vekâleti'nin bu teşkilat hakkında hazırladığı gerekçe; sonra, Büyük Millet Meclisi'nde cereyan eden müzakerelerde pek çok üye tarafından yapılan açıklamalar pekâlâ gösterir ki, gerek Hükümet, gerekse Meclis bu yeni Teşkilât-ı Esâsiyye'ye pek büyük ehemmiyet vermektedir. Yüce Meclis'in İslami hassasiyetini göstermek için büyük ve özel bir kıymeti haiz olan bu müzakereleri aynen neşrederek milletin görüşlerine sunmayı *Sebîlü'r-Reşâd* en zorunlu bir vazife telakki etmiştir. Millet kendisini ebedi zillet ve esaretten kurtaran, büyük bir zafer ve saadete ulaştıran vekillerin İslam esaslarına nasıl bir önem atfettiklerini görmeli ve iftihar etmelidir.

Hakikaten Hükümet'in ve Meclis'in bu teşkilât-ı İslamiyye sahasındaki hareketi cidden pek mühimdir; adeta bir inkılabdır. Şimdiye kadar fetva yetkisi bir şahsa aid idi. O zat nasıl anlarsa, ilmine ve seviyesine göre bir görüşü tercih eder, bazıları da önemli konularda Hükümet'in, Padişah'ın yahud hâkim fırkanın tesiri altında kalmaktan kurtulamazdı. Hâlbuki ashâb-ı kirâm bile fetva verdikleri zaman birbirleriyle istişare ederler, Kur'an ve Sünnet'ten hüküm istinbat ederken en büyük itina ve ihtimamı gösterirlerdi. İstişare, esasen İslam'ın en mühim düsturlarındandır.

İşte Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti bu düstura uygun olarak fetva yetkisini de fakihlerden oluşan bir istişare heyeti-

ne tevdi ediyor. İslam'ın yüce hükümlerini insanların ve asrın ihtiyaçlarına göre tahrir ve tesbit edecektir. Yoksa (bu heyet) şimdiye kadar olduğu gibi, *Ali Efendi Fetâvâsı*'ndan, yahud *Fetâvây-ı Hindiyê*'den vesaireden mesele yazacak ve mesela orada bulamadıklarına “bu olamaz” cevabını verecek bir heyet değildir. Bu heyet, İslam fakihlerinin mensub olduğu bütün mezhepleri nazar-ı dikkate alarak mütâlaa edecek; İslam kanunlarını oluşturan yüce fıkımızın, insanların ve zamanın ihtiyaçlarına göre tecelli etmesini; diğer bir tâbirle, zaman, mekân, hâl ve âdetlerin değişmesiyle sonradan ortaya çıkan hâdiselerin İslam fikhına uygunluğunu sağlayacak yegane heyet-i âliyedir. Çünkü hayat şartları her ân yenileniyor ve bunun neticesi olmak üzere, insan ilişkileri sürekli bir şekilde değişiyor. Eğer tabii kanunlar çerçevesinde sürekli değişmekte olan insan ilişkileri şer'i hükümlere göre yeniden tanzim edilmez, yeni ortaya çıkan hâdiseler medenî fıkımıza arz edilmezse; bunları şeriatın usûl ve kaidelerine tatbik etme kudretini gösteremeysek; “sosyal hayatımıza kadar her şeyi Avrupa'dan almalıyız” iddiasında bulunanlara ne diyebileceğiz?

Eğer Büyük Millet Meclisi'nin, Fetva Heyeti ile bugün ortaya koymak istediği esas, bir asır önce konmuş olsaydı, hiç şübhe yok ki, bir asırdan beri mütemadiyen memleketimize sokulan Batı (tarzı) kurallar, Avrupa kurum ve kanunları giremezdi. Meclis'te bu konuda yapılan konuşmalar içinde en önemli konuşma Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Beyefendi'nin konuşması olmuştur. (Bir kısmını buraya aynen derc ediyoruz):

“Beni Avrupa'ya gitmekten müstağni bırakınız. Hakikaten İslam uleması son asırlarda boş yere taklid vadisine saptılar, İslam fikhının o yüksekliğini, o inceliğini lâıkiyla tecelli et-

tiremediler. İslam hukukunu hakkıyla işletemediler. Avrupa hukukçuları teorik-pratik önemli eserler meydana getirdikleri hâlde, bizim âlimlerimiz o yersiz taklidden ayrılmadılar. Hâlbuki zaman durmadı, yürüdü. Avrupa hukukunu tahsil eden bir zümre peyda oldu ve bunlar orada okuduklarını burada tatbika kalkıştılar. Tabii ki, sosyal bir yapının hukukî esasları diğer bir sosyal yapıya tatbik olunamayacağından, bu hareket toplumsal sarsıntılar meydana getirdi.

Bunun neticesidir ki, bir asırdan fazla zamandan beri milletimiz dümeni kırılan bir gemi gibi dalgalar arasında çırpınıp duruyor, bir türlü selamet sahilini bulamıyor. İslami kanunlar (ve) İslami telakkiler yerine Avrupa kanun ve kurumları yerleşmeye başladığı zamandan beri, devletimizin siyasî hayatına çöken buhranlar milletin sosyal hayatına da hakim olmaya başladı ve o günden itibaren birtakım toplumsal hastalıklar memleketimizde yüz gösterdi. Siyasî düşünürler zümresi arasında baş gösteren bu hastalığın neticesi olmak üzere ortaya çıkan tanzimat, inkılabat ve ıslahat meseleleri, devleti büsbütün girdaba sevk etti. Hasta olduğunun farkına varan bir varlığın ilk olarak içine düşeceği halet-i ruhiye, hayatta kalıp kalmayacağı ile ilgili bir endişeye düşmek, kendi düşüncesinden vehme kapılmak, iradesinde zaaf göstermek, müthiş bir heyecan ve ıstırab duymak olur. Bu hâl, ekseriyetle hastalıkların teşhisine ve hangi tedavinin uygulanması gerektiğinin tesbitine engel teşkil eder. İşte bu hâlet-i ruhiyedir ki, ıslahat illetine duçar olan zümreyi yanlış bir yola saptırdı; devleti kendi bünyesine uygun tedaviden alıkoyarak güçlü ve sağlam gördüğü devletlere özentisi ve taklide sevk etti. Binaenaleyh devlet hangi kurum ve kavramın ıslahına girişmişse, hemen hemen hepsinde, yıkmak ve yenisini temelinden bina etmek

sevdasından kurtulamadı. Vâkıa, bu kafa ile “eski” dediği kendi millî kanunları, millî müesseseleri yıkıldı, fakat yerine konmak istenen şey milletin ne asli bünyesine, ne de sosyal ve moral değerlerine uygun idi. Bunun içindir ki, Tanzimat ve Islahat adı verilen ve bu yolda tedvin ve teşkil edilen kanunlar ve müesseseler, buhranı artırmaktan, milletle idareciler zümresi arasındaki uçurumu biraz daha derinleştirmekten başka bir netice vermedi. Bu husustan milletin âlimleri de batılılaşma taraftarları kadar, hatta onlardan daha ziyade mesuldür. Zira İslam esaslarının her türlü beşerî ihtiyaca karşılık verebileceğini ortaya koymak ve isbat etmek onlara düşüyordu.

Âlimler, zamanın ihtiyaçlarını, ilmin ve düşüncenin ilerleyişini dikkate almadılar. Asli meseleleri bırakarak, cüzi şeylerle uğraşmaya başladılar. Tanzimatçılar ise, bir milletin hüviyetinin, yâni asli kimliğinin her türlü haricî etkilerden ve çevreden bağımsız, müstakil bir mahiyet arz etmediğini nazar-ı dikkate almadılar. Tanzimatçılar millî kimliğin din, dil, örf ve adet gibi birtakım güçlü etkenlerden oluştuğu şeklindeki bilimsel hakikatı görmezden geldiler. Milletler ve kavimler üzerinde her zaman en büyük etkiye sahip olan bu değerlerin etkisini ortadan kaldırmaya kalkışmak, şübhesiz imkansız yapmaya çalışmaktır. Bunun neticesi, perişanlık ve hüsrandır. Milletleri etkileyen bu değerler, kendisine karşı vukû bulan her türlü hareketi yok eder. Bütün milletlerin en büyük güç olarak kabul ettikleri bu değerleri hafife almak, millî kimliklerin başka kimlikler tarafından yok edilmesiyle neticelenir. Kimliğini muhafaza etme gereği duymayan bir toplum için, artık ilerleme yolunda, istiklalini koruma uğrunda çalışıp çabalamaya gerek yoktur. Zira o, bağımsız varlığını fedaya razı olmuş, kendisini bir gıda gibi başkalarının iştahına arz etmiştir.

Evet, Tanzimatçılar bu hakikatleri hiç önemsemediler. Başka milletlerin kurum ve kanunlarını memlekete getirmekle yeni bir millet vücuda getirebilecekleri zehabına kapıldılar. Fakat ilme ve tabiî hakikatlere aykırı bu hareket, memlekete felaketten başka bir şey getirmedi. Eğer bugün millet burada millî bir meclis, millî bir hükümet oluşturup, millî kimliğini muhafazaya azmetmemiş olsaydı, milletin ne siyasî hürriyet ve istiklali, ne de millî kimliği kalacaktı. Binaenaleyh, bu Meclis'in burada teşekkül etmesi sadece milletin siyasî hayatı değil, sosyal hayatı açısından da fevkalade mühim, tarihî bir hâdisedir. Millet bu hareketle gerek siyasî hürriyet ve istiklalinden, gerek millî kimliğinden ve gerekse millî kimliğini oluşturan unsurlardan bir zerre kadar feda edilemeyeceğini bütün cihana göstermiş oluyor.

Şurası ilmî bir hakikattir ki bütün varlık alemi bir değişim içindedir ve bu değişim içinde bir süreklilik ve uyum arz etmektedir. Her şey daima değişiyor, hâlden hâle geçiyor; bu değişim içinde süreklilik, bir uygunluk ve birlik arz ediyor. Tabii kanunun, yâni Sünnetullah'ın gereği budur ve bunda herhangi bir değişim yoktur.

Beşer hayatı da böyledir. O da her ân bir değişim ve dönüşüm arz etmekte, hiç durmayıp değişmektedir. Fakat bu değişim ve dönüşüm mutlak değildir; birlik ve ayniyet içinde bir değişimdir. Yahud değişim ve dönüşüm içinde her şey aynı kalmaktadır. Bir ferd hâlden hâle geçerken aynîliğini ve kimliğini muhafaza edemezse, son bir dönüşüm ile ölümler alemine karışır. Binaenaleyh hayat değişim ve yenilenme akıp gitmiyorsa, bu değişime uyum, ayniyetsiz hiç gerçekleşmez. Ferdler zaruri olan değişimle birlikte, kimliklerini muhafaza edemedikleri takdirde, yok olmaya mahkûm olurlar. Bu da

Sünnetullah'ın; İlahi kanunun bir gereğidir. Burada da değişim ve dönüşüm yoktur.

İşte devletin ve milletin hayatı da böyledir. O da aynı kanunun tesiri altındadır. Hangi devlet olursa olsun, maruz kalacağı değişim ve dönüşümle birlikte kimliğini zayı ettiğı gün hayat sahnesinden çekilmiş olur. Binaenaleyh, bir devlet zaruri ve tabii olan değişim ve yeniliğı kabul ederken, mutlaka millî kimliğini zayı etmemeye çalışacaktır. Bir devlet ve millet için asrın gereğı olan değişim ve yeniliğı tabi olmak ne kadar lazım ise, kendi kimliğı ve hüviyetini muhafaza etmek o nisbette lazımdır, ondan hiçbir şey feda edemez ve etmemelidir. Kimliğini muhafaza etmek şartıyla yenilik ve değişimi kabul eder ve etmelidir.

Beşerî topluluklarda insanların aynı kalmasını sağlayan ve millî kimliğı oluşturan, bununla birlikte değişim kanunlarına karşı sabit kalan esaslar, cemiyetin asli kanunlarıdır. Şübhe edilmemelidir ki, şeriat ve kanunun kıymeti, sebatında ve her şeyi kuşatmasındadır. Bunun içindir ki, kanunların sürekli değişmesi, ferdlerin ruhunda bir küçümseme duygusu meydana getirir. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, şeriat ve kanunun kıymetini ifade eden bu sebat ve süreklilik, diğer taraftan, değişime ve yeniliğı kafi gelmediğı gibi bir şayiadan uzaktır. Binaenaleyh bir millet ve devlet, asrın gereğı olan değişim ve yeniliğı tabi olmakla birlikte, millî kimliğini muhafaza edebilmek için bağılı olduğı asli kanunlar hem sabit olmalı, hem tedricî olarak ilerlemeyi sürdürmelidir.

İşte İslam şeriatı da bu hikmet gereğı yeni fer'î meseleleri, sabit asıllar altında ele almak ister. Hatta değişim içinde asli kimliğini sürdürebilmek için asırdan asra uğradığı değişikliğı ruhuna sindirerek kendini yenilemesinin, ümmet için bir nimet olacağı, bâzı hadîs-i şeriflerde haber verilmektedir.

Kaldı ki, asli kanunların varlığı zinde zihinler ve diri vicdanlara bağlıdır. Yalnız kitab sayfalarına gömülüp kalmış asli kanunlar bilfiil hayattan ve hayatı etkilemekten mahrumdur. Bu o kadar bedîhîdir ki, bunu anlamamak için لَهْم قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهْمُ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهْمُ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا ayet-i kerimesinin⁹ ifade ettiklerinden olmak lazımdır. Bir millet için asli kanun ve şeriatını ihmal etmek kadar büyük zarar ve hüsrân olamaz.

Osmanlı Devleti'nin son asır zarfında sergilediği genel tutum tedkik edilirse görülür ki, daima asli kanunlarından uzaklaşmak, asli sabiteleri ihmal etmek gibi esef verici bir dalalet içinde çırpınıp durmuştur. Bunun neticesidir ki, vücûda getirilen bütün kurum ile kanunlar millî ruh ile kaynaşmamış; bu sebeble, devlet ve millet sürekli bir ıstırabdan kurtulamamıştır. Şer'i kanun ve İslami müesseselere önem verilmemesinden meydana gelen toplumsal buhran, milleti asli kimliğinden uzaklaştıracak kadar tehlikeler doğurmuştur. Medenî Hukuk'ta mâzî, hâl ve istikbâl arasındaki ahengin sürekliliği muhafaza edilmediği için, yeniden vazolunan hükümler asli kanunlara aykırı kalmış, toplumsal ruha nüfuz edememiş; bu sebeble, memleketimizde kanun sevgisi, şeriat sevgisi kadar tesis edilememiştir.

Madem ki böyledir, şu hâlde, değişim ve dönüşüm içinde yürürken kimliğimizi muhafaza etmek ve bekâsını temin edebilmek için, asli kanun ve sabitelerimizden uzaklaşmamak, millî ve medenî kanunlarımız olan yüce fikhımızın zamanın gereklerine ve maslahatın iktizasına göre tecelli etmesini temin edecek sebeblere tevessül eylemek bizim için en esaslı ve hayatî bir meseledir. Her ân ortaya çıkan yeni durum ve hâdiselere

⁹ 7/A'râf, 179 [Onların kalbleri vardır, onlarla anlamazlar, gözleri vardır, onlarla görmezler, kulakları vardır, onlarla duymazlar.].

göre vazedilecek kanunların, fıkhi nazariyelere uygun olarak, derin tahlillerle yerlerini tâyin edecek fıkıh kitapları meydana getirmek lazımdır. Başka suretle İslami telakkîlerimizi ve İslami esaslarımızı başta bilmek imkanı yoktur. Yukarıda söylediğimiz gibi asli kânunların varlığı ancak bu şekilde sürdürülebilir.

İşte bu maksadladır ki, Büyük Millet Meclisi bu İslami müesseseyi (Şûrây-ı İftâ'yı) bu şekilde vücuda getirmiştir. Binaenaleyh Şûrây-ı İftâ bir fetva heyetidir. Millî kimliğimizi, maruz kaldığı tehlikelerden koruyacak yegâne unsur olan İslam fikhını zamanın gereklerine göre tecelli ve inkişaf ettirecek bir heyettir.

Bu yüce heyetin mâhiyeti belirlenince, buraya seçilecek kişilerin haiz olmaları gereken ehliyet ve ilmî vasıflar kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Şûrây-ı İftâ üyeleri meseleleri ezberleyen bilginlerden ziyade, Kitab ve Sünnet'in inceliklerine, Şeriat'ın ruhuna, mezheb imamlarının görüşlerine, zamanın gereklerine ve insanların maslahatlarına vâkıf, ihtisas sahibi ilim erbabından oluşmalıdır. Tekrar ediyor ve diyoruz ki, bu heyet muayyen bir fetva kitabından bulabildiği bir meseleyi karalayıp yazacak bir heyet değildir. Zamanın değişmesi, hayat tarzı ve maslahatların yenilenmesi ve ihtiyaçların artmasının gerektirdiği hükümleri tahrir ve tesbit, sosyal hâdise ve ihtiyaçlarımız içinde husule gelen yeni idraklerimizin ahenk ve sürekliliğini temin ve muhtelif mezhebler arasında neşet eden fakihlerin görüşlerini cem ve telfik ederek, bu görüşler içinde insanların maslahatına, şeriatın ruhuna uygun olanları seçip ayıracak olan bir heyettir.

Tedkikât ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyet-i İlmiyyesi'ne¹⁰ gelince; Şer'iyye Vekâleti'nin 154. sayımızda yayınladığımız gerekçeli kararının tedkikinden anlaşıldığına göre, bu heyet başka bir

¹⁰ Bu kurumun yönetmeliği 12 Kasım 1922 tarihlidir ve İcra Vekilleri Heyeti ile Mustafa Kemal'in imzalarını taşır. Bkz. *Diyanet İlmi Dergi*, 30 (1994), sayı 1 [Bu heyet, on beş ay faaliyette bulunmuş, on beş kitab yayımlamıştır.].

nokta-i nazardan yine aynı gayeye; İslam'ın yayılmasına ve yücelmesine, İslam milletinin inkişaf ve terakkisine, İslam toplumunun temellerinin sağlamlaştırılmasına (yardımcı olacak) ve müslümanlar arasında bilişme ve tanışma meydana getirecektir. Bu heyete tevdi olunan vazifeler, bunun bir İslam Akademisi mahiyetini haiz olduğunu gösteriyor. Bu heyetin birinci vazifesi, İslam'ın hakikatlerini ve yüceliklerini neşretmektir, ikincisi, İslam toplumlarının dinî ve sosyal durumlarını tedkik etmektir. Üçüncüsü, müslümanların dinî terbiye almalarına ve İslam'ın yüce meziyetlerinin yeniden inkişafına çalışmaktır.

Bunlar o kadar büyük vazifelerdir ki, heyet bu vazifeleri kısmen de olsa yerine getirmeye muvaffak olursa, bu millete en büyük hizmeti yapmış olacaktır. İslam'ın fitrat dini olduğunu ve en büyük hedefinin beşeriyeti kemale erdirmek olduğunu daima söyleyip duruyoruz. Fakat bunları her kısım halka anlayabileceği lisanla, anlayabileceği surette anlatmak lazımdır. Allah'ın Kitabı yalnız raflarda saklanmak ve bir de ölümlere okunmak üzere nazil olmamıştır. Mübarek ismi anıldığı zaman en büyük saygıyı gösterdiğimiz Peygamber Efendimizin hayat-ı seniyyelerini, o cihan değer sözlerini herkese bildirmek en zorunlu vazifemizdir. Elbette İslam'ın hakikatleri ve yücelikleri bir sınıfa özgü değildir, bunda bütün halkın hissesi vardır. Herkes kendi idrakine göre nasibini almalıdır. Biz şimdi dalalette bulunan diğer din mensuplarını irşaddan vazgeçtik, kendi dindaşlarımızdan oluşan ferd ve topluluklara İslam'ın güzelliklerini, faziletlerini ve yüceliklerini anlatmak derdindeyiz. Bu hususta acil olarak yapılması zarurî olan bâzı şeyler vardır. Mesela bugün herkes için özet olarak Kur'an-ı Kerim'in terceme ve tefsirine pek ziyade ihtiyac vardır. Bunun ihtisas sahibi kişilerden oluşan bir heyet tarafından yazılması ve bütün İslam dillerine

terceme edilmesi gerekir. Bilahare daha tafsilatlı bir tefsir hazırlanmalıdır. Bundan başka, hadîs-i şerifleri seçerek izaha çalışmak gerekir. Bir taraftan bunlar hazırlanırken, diğer taraftan bir *İslam Ansiklopedisi* yayımlamaya başlamak en zaruri bir durumdur. Ecnebler tarafından İslam Ansiklopedileri neşredilirken, bizim için zorunlu olan bir İslam Ansiklopedisi'nden mahrum oluşumuz son derece büyük bir kusur ve eksikliktir,

Sonra, yeryüzünde mevcud olan üç-dört yüz milyon müslüman hakkındaki malumatımız nedir? Bunlar hakikaten var mı, yokmu? Var ise, nerelerde ve ne miktarlarda bulunuyorlar. Siyasî ve içtimaî hayatları, iktisadî durumları nasıldır? Dinî inançları, İslam anlayışları ve bunların tatbikatı bize benziyor mu? Hangi dilleri konuşurlar, hangi devletlerin idaresi altında bulunuyorlar? Bunları ikaz ve irşad etmek için ne gibi tedbirler almak lazımdır? Müslümanlar arasında ilişkiler kurmak, bilgi alışverişi temin etmek için neler gerekiyor? Bütün bunlar bilinmesi ve tedkik edilmesi gereken önemli meselelerdir.

Sonra, eğitim ve İslam'ın faziletlerini inkişaf ettirmek için ayrıca bir teşkilata ihtiyac vardır. Mesela müftüler ve vaizler bu hususta en büyük amil olabilirler. Bunların öncülüğünde her tarafta teşekkül edecek ilmî ve ahlakî heyetler İslam'ın faziletlerini muhafazaya önem verirler.

Elhasıl, toplumumuz bu ilmî heyetlerden pek mühim hizmetler beklemektedir. Büyük Millet Meclisi, millî kimliğimizi batılılaştırmak isteyen Tanzimat devrine ve Tanzimat kafasına son verdi.

Artık ortada hiçbir engel kalmadı. Bin yıldan beri milletin ruhunda durmadan yerleşen İslami esasları ve İslami telakki-leri kemal-i hürriyet ve serbesti ile inkişaf ve tatbik etmenin

mesud zamanı geldi. Bir taraftan Büyük Millet Meclisi bu esaslar dâhilinde çalışırken, diğer taraftan milletin her kesiminden rehberlerin, düşünür ve mütehassısların aynı gayeye hizmet için çaba ve gayret sarf etmeleri gerekir. Bu hususta en mühim vazife matbuata düşmektedir. Bu meyanda *Sebîlu'r-Reşâd* kendi omuzlarına yüklenen vazifelerin ne derece mühim olduğunu takdir etmektedir, inşallah bu cildimiz de bu vazifelerini hakkıyla yerine getirmeye çalışacaktır.

Bugün gerek burada, İslam'ın merkezinde, gerek diğer İslam diyarlarında önemli değişiklikler olmakta, kurtuluş ve özgürlüğe doğru peş peşe mühim hareketler ortaya çıkmaktadır. İslam devletleri ve İslam milletleri arasındaki yabancılık, yerini birlik ve yakınlaşmaya bırakıyor. Aramızda fikrî ve siyasi ilişkiler başlıyor. Bu son derece tarihî bir andır. Bu samimi temas ve münasebetleri tanzim etmek, bunlara özel bir şekil vermek, İslam düşünür ve matbuatının en zorunlu vazifesidir. Bunun için Asya ve Afrika'da bulunan İslam matbuatı arasında esaslı ilişkiler kurmak, fikir alışverişi sağlamak gerekir. Sonra, müzakere etmek üzere büyük bir İslam kongresi tertib etmek elzemdir, İslam devletlerinin, aralarındaki münasebetleri Avrupa'nın ortaya koyduğu uluslararası hukuk prensiplerinden, bizimle hıristiyan devletleri arasındaki ilişkilerden farklı bulundurması zaruridir. Bunun için İslam milletleri ve İslam devletleri, siyasî ilişkilerini İslam'ın siyasî ve hukukî prensiplerine göre tanzim etmek, bir İslami uluslararası hukuk tedvin etmek durumundadır. Bu da İslam matbuatı için mühim bir inceleme konusudur.

Sonra, yeni teşekkül eden ve etmek üzere bulunan bâzı İslam devletlerinin siyasî yapılanmalarında kendilerini yabancıların siyasî kargaşalarına kaptırmamaları için, İslam'ın siyasî

yapılanması ve bunun çağımızda nasıl tatbik edileceği ile ilgili ilmî tedkiklerde bulunmak da İslam matbuatının mühim vazifelerinden biridir. Büyük İslam düşünürlerinden merhum Prens Sa'îd Halîm Paşa'nın bu konuya dair geçen sayımızda tefrika ettiğimiz eseri, ilk defa olmak üzere mevzû hakkında yazılmış dikkate değer önemli bir eserdir. Bu sahadaki inceleme ve araştırmaları ileri götürmek lazımdır. İslam milletleri arasında birliği temin eden toplumsal esasların kaynağı bir olduğu gibi, siyasî esasların kaynağını birleştirmekte de büyük faydalar vardır. Aynı şekilde, fikir yönüyle de müslümanlar arasında birlik oluşturmaya çalışmak elzemdir. Bilgi ve düşünce bakımından farklı istikametlerde bulunan milletler arasında birlik oluşturmak ve bu birliği sürdürmek pek güçtür. Belki de bir gün birliğin tamamen dağılacağı düşünülebilir. Onun için müslümanlar arasında yüksek ilmî bir müessese tesis etmek lazımdır. Böyle bir İslam Dârü'l-Fünûn'u için en münasib yer Anadolu'dur. İslam âleminin her tarafından gönderilecek para ve öğrencilerle bu Daru'l-Fünûn pek muazzam bir İslam müessesesi olabilir. Bunu temin etmek de İslam matbuatı için mühim bir vazifedir. Tabii ki, bu fikrî ve içtimai ilişkiler yanında, iktisadi ilişkileri ihmal etmek katiyen caiz olamaz; buna âzami ehemmiyet atfetmek lazımdır. Bu husus hakkında, geçen sayımızda müteaddid makaleler vardı. Bu yolda yayın yapmak da matbuatın mühim vazifelerindendir.

Elhasıl *Sebilü'r-Reşâd*, yirmi birinci cildine başladığı bu tarihî anda pek mühim muhtelif İslami meselelerle karşı karşıya olduğunu bilmektedir. Hem bunlar öyle meselelerdir ki, bunları çözmek hem bizi, hem de bütün İslam âlemini en mes'ud bir dereceye yükseltecektir. Tabii ki, *Sebilü'r-Reşâd* bu hususta uhdesine düşen vazifeyi gücü yettiği nisbette ifa etmeye çalışacaktır.

Tevfik Allah'tandır.”

Din-Şeriat Farkı Üzerine¹

Cenab-ı Hakk'ın insanları hidayete kavuşturmak üzere asırlar, devirler boyu görevlendirdiği peygamberlerinin aynı dini tebliğ ettikleri, fakat şeriatlarında farklılık bulunduğu hususu Kur'an ve Sünnet kaynaklarının beyanlarındandır. 3/Âl-i İmrân sûresinin 19. ve 85. ayetlerinde: "Allah katında din ancak İslam'dır; İslam'dan başka din aramak kabul görmeyecektir." diyen Yaratıcı, Nuh, İbrahim, Ya'kub, Süleyman, Musa, İsa... peygamberlerin, hatta Belkıs'ın ve Havariler'in müslüman olduklarını ifade buyurmakta, peygamberlere inanma konusunda hiçbir ayırım yapmamayı bir iman umdesi olarak tesbit etmektedir.²

Peygamberler zincirinin son halkası Hz. Muhammed'in, Buhârî, Muslim ve Ahmed ibn Hanbel başta olmak üzere pek çok hadîs kaynağında mevcut bir hadîsinde:

الأنبياء إخوة لعلات أمهاتهم شتى و دينهم واحد

"Peygamberler, babaları bir, anneleri ayrı kardeşlerdir; dinleri birdir."³

beyânında, aynı Kur'ani hakikatin dile getirildiğini görüyoruz.

¹ İslâmiyât, 1 (1998), sayı 4, s. 9-13.

² 2/Bakara, 285.

³ Buhârî, r. 3443; Muslim, r. 6132; Ahmed ibn Hanbel, *el-Musned*, r. 9281, 9638.

Peygamberlerdeki “tek din-farklı şeriat” vâkiası, müslümanların Kur'an'a dayalı ortak kabullerinden olmuştur.

لكل جعلنا منكم شرعة ومنهاجا

“Her ümmete bir şeriat ve bir yol belirledik.”⁴

شرع لكم من الدين...

“Size dinden şeriat koydu...”⁵

ayetleri, şeriatı dinin bir bölümü olarak değerlendiren Kur'ani delillerdir. Pek çok müfessirin bu ayetlere getirdikleri yorumlarda din, ‘usûl’, prensip olarak görülmüş şeriat ise, her peygamberin kendi devrinde bu ‘usûl’e dayalı olarak ortaya koyduğu amelî vahyin adı olmuştur.

Bu anlayışın ilk temsilcilerinden Katâde (ö. 118/736), ki ilk asrın tefsîr imamlarındandır, şeriata şu çerçeveyi çizmektedir:

والشريعة: الفرائض والحدود والأمر والنهي

“Şeriat: farizalar, hadler, emir ve nehiylerdir...”

...للتوراة شريعة وللإنجيل شريعة وللقرآن شريعة. يحل الله فيها ما يشاء و يحرم ما يشاء... ولكن الدين الواحد الذى لا يقبل غيره: التوحيد والإخلاص لله الذى جاء به الرسل

“Tevrat’ın bir şeriatı, İncil’in bir şeriatı, Kur'an’ın bir şeriatı vardır. Allah bunlarda istediğini helal, istediğini haram kılmıştır. Fakat ‘din’, peygamberlerin getirdikleri tevhid ve ihlas demektir ki, tektir, başkası kabul görmez.”⁶

Taberî (ö. 310/923) bu nakillere benzer şekilde kendi ka-naatini de söylüyor:

⁴ 5/Mâ’ide, 48.

⁵ 42/Şûrâ, 13.

⁶ Taberî, *Tefsîr*, XXV, 147; VI, 269.

و أعلمه أنه قد جعل له ولأمته شريعة غير شرائع الانبياء والامم قبله... وإن كان دينه ودينهم في توحيد الله (...) واحدا فهم مختلفو الاحوال فيما شرع لكل واحد منهم ولأمته فيما أحل لهم و حرم عليهم

“Allah, Hz. Peygamber’e bildirdi ki, ona ve ümmetine, diğer peygamberlerin ve önceki milletlerin şariatlerinden farklı bir şariat vermiştir; ama, onun ve bunların, Allah’ın birliği... konusunda dinleri birdir. Helal ve haram sahasında her birine verdiği şeriatta durumları farklıdır.”⁷

Geçmiş şariatları da İslam dininin geçmişine yerleştirmeyi lüzumlu görmüş olan İbn Teymiyye (ö. 728/1328):

وكذلك شريعة التوراة في وقتها كانت من دين الاسلام و شريعة الإنجيل في وقته كانت من دين الإسلام... فجميع الرسل متفقون في الدين الجامع في الأصول الإعتقادية والعملية...

“Tevrat’taki şariat kendi devrinde İslam dininden idi; İncil şeriatı da öyleydi... Bütün peygamberler itikadî ve amelî usûle giren genel din [kavramında] müttefikdir...”⁸

حقيقة الدين دين رب العالمين هي ما اتفق عليها الأنبياء والمرسلون وإن كان لكل منهم شرعة ومنهاج... حقيقة الدين وهي عبادة الله وحده لا شريك له...

“Dinin esâsı nebî ve peygamberlerin üzerinde ittifak ettikleri Rabbu’l-Âlemin’in dinidir, her ne kadar her birinin bir şeriatı olsa da... Dinin esası, ortaksız tek Allah’a ibadettir...”⁹

Bir başka yerde İbn Teymiyye, Allah, ahiret, sıdk ve adalet inançlarından bahsettikten sonra şu hükmü veriyor:

⁷ Taberî, *Tefsîr*, VI, 270.

⁸ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, XXVII, 150; XX, 6.

⁹ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, XI, 218.

واعلم أن السور المكية التي أنزلها الله بمكة هي في هذا الإيمان العام المشترك بين الانبياء جميعهم والمؤمنين جميعهم

“Bil ki Allah'ın Mekke'de indirdiği Mekki sûrelerin hepsi, bütün peygamberlerin ve onlara inanan herkesin ortak olduğu genel imandır.”¹⁰

Fıkıh metodolojisinin gelişimi çerçevesinde terimleşen *usûl* ve *furû* kelimeleri, zamanla ‘din’in tahdîdinde kullanılır olmuş ve mesela Mûtezile âlimlerinin ileri gelenlerinden Ebû'l-Huseyn el-Basrî (ö. 436/1044) *Mu'temed* isimli usûl-i fıkıhında¹¹ şu açıklamayı yapmıştır:

إن اسم الدين يقع على الأصول دون الفروع. ولهذا لا يقال: دين الشافعي ويراد به مذهبه، ولا يقال: دينه ودين أبي حنيفة مختلف

“‘Din’ kelimesinden maksad usûldür, furû’ değil. Bu sebebledir ki mesela, mezhebini kasdederek, ‘Şâfi’î’nin dini’ denmez. Keza: ‘Onun dini ile Ebû Hanîfe’nin dini birbirinden farklıdır.’ da denemez.”

Geçen asrın Hindli bir âliminin dilinde de benzer ayırım söz konusudur. Şâh Abdulazîz Dehlevî (ö. 1823) şöyle diyor:

و ظاهر ان اديان الأنبياء السابقين كانت مختلفة في الفروع فقط ومتفقة في الأصول

“Geçmiş peygamberlerin dinleri sadece furû’da farklı, fakat usûlde birdirler.”¹²

Bu tarihî din anlayışı çerçevesinde gelişen İslami hayat, zarruri olarak zihinlerde büyük bir problemin doğmasına yol aç-

¹⁰ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, XII, 475.

¹¹ Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *Mu'temed*, s. 906.

¹² Şâh Veliyyullâh Dehlevî, *Muhtasaru't-Tuhfeti'l-İsnâ Aşeriyye*, s. 189.

muş, geçmiş peygamberlerin furûunu değiştirmiş İslam'ın, kendi furû'unu da değiştirme hakkı olup olmadığı noktasında düğümlemişdir. Günümüz İslam dünyasında, İslam'ın 'usûl'üne itiraz etmeyip 'furû'unu bir tarafa bırakmış siyasi nizamların mevcudiyeti, bu hayati problemin en azından ilmi mahfillerde münakaşasını zaruri hâle getirmiş bulunmaktadır.

Bu değişim vâkıasının İslam Peygamberinin hayatındaki tezahürleri, Kur'an'daki nasih-mensuh çerçevesinde de ele alınmış ve pek çok âlim, bu imkânın Hz. Peygamber'in vefatlarıyla kapandığı kanaatini taşıırken; az da olsa, İslam kültür tarihinden elde edilebilen bilgilerden hareketle, Peygamber sonrası furûatında da değişme yapılabileceğini ileri süren âlimler de görülmüştür.

Peygamber devrindeki Kur'an furûatında yer alan bâzı uygulamaların Peygamber sonrası geçirdiği değişimler, sonuncu fikir sahiblerine yol göstericilik yapma hizmeti görmüş bulunmaktadır. Mesela İslam toplumunun muaşeret kaidelerinden sayılan aşağıdaki hâdise bu kabildendir:

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'de, toplumu ahlaken yüceltecek ve insani ilişkilerin ahlaki seviyede yürütülmesini mümkün kılacak prensip mahiyette ayetler bulunduğu gibi, bu ilişkilerin müşahhaslaştırılmış olanları da vardır. Mesela köle ve cariyelerle birlikte yaşanan bir evde, ferdlerin birbirlerini ziyaretlerinin hangi ölçüler dâhilinde cereyan edeceğinden bahseden 24/Nûr sûresinin 58. ayeti bu cümledendir. Bu ayette Allah müminlere şu tâlimatı vermektedir: “Köleleriniz, çocuklarınız şu üç vakitte, odalarınıza girmek istediklerinde izin almalıdır: 1) Sabah namazından önce, 2) Elbiselerin çıkarıldığı öğle vaktinde, 3) Yatsı namazından sonra. Zira bu üç vakit, çıplak olunabilecek zamanlardır...”

Evlerinde henüz perde, kapı, kilit vs. bulunmayan bir ortamda bu neviden bir yapılanmanın gerekli kıldığı sesle izin isteme emri, tabiatıyla kapı kullanılmaya geçildikten sonra, yerini, kapı vurmaya veya zil çalmaya ... bırakacaktır. İbn Abbâs'ın (ö. 68/687):

ثَلَاثَ آيَاتٍ مُحْكَمَاتٍ لَا يَعْمَلُ بِهِنَّ الْيَوْمَ تَرْكُهُنَّ النَّاسَ

“Üç muhkem ayet vardır ki, bugün insanlar onları tatbik etmemektedir.”

dediği ayetlerin birisi budur.¹³ “لَا يَعْمَلُ بِهِنَّ الْيَوْمَ” = Bu ayetle bugün amel edilmemektedir.”¹⁴

İbn Abbâs'a göre: “قَدْ ذَهَبَ حُكْمُهَا” = Bu ayetin hükmü kalmamıştır.”¹⁵

Bu değişim konusunda İbn Abbâs'tan şu açıklama nakledilir:

كَانَ النَّاسُ لَمْ تَكُنْ لَهُمْ سِتُورٌ، فَكَانَ خَادِمُ الرَّجُلِ يَدْخُلُ إِلَيْهِ وَهُوَ مَعَ أَهْلِهِ، فَأَمَرَ اللَّهُ بِالِاسْتِئْذَانِ لِذَلِكَ...

“Evlerde kapı, pencere perdeleri yoktu. Adam ehli ile birlikte iken hizmetçisi (ansızın) yanına girebiliyordu. Bu sebeple Allah ona izin almayı emretmiştir...”¹⁶

Endülüslü muhaddis âlim İbn Abdilberr (ö. 463/1071) *Temhîd*'inde:

وَإِذَا كَانَ ذَلِكَ لِقَرَعِ الْأَبْوَابِ الْيَوْمَ وَاللَّهُ أَعْلَمُ

“Bu terk edişin sebebi, her hâlde, artık [günümüzde] kapıların vuruluyor olmasıdır.” demektedir.”¹⁷

¹³ Abdurrezzâk, X, 379, r. 19419

¹⁴ Taberî, *Tefsîr*, XVIII, 162-3.

¹⁵ İbnu'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 1384.

¹⁶ Cessâs, *Fusûl*, III, 14-15.

¹⁷ İbn Abdilberr, *Temhîd*, III, 203; XVI, 233.

Örf ve adetlerle ilgili bu kabilden tasarrufların dışında, hukuki sahaya dâhil bâzı ayetlerin uygulanmasında, illet, maksad ve şartların değişiminin zaruri kıldığı değişikliklere gidildiği olmuştur. Böyle bir değişimin İslam'ın daha ilk asrında görülüyor olması son derece dikkate şayandır. Başta Hz. Ömer olmak üzere, muamelat ayetleri üzerinde tasarrufta bulunmuş muteber zatların varlığı bu bakımdan ehemmiyet arz etmektedir.

Bu sahadaki tarihî, kültürel verilere dayanarak ki, Karâfî gibi bir büyük âlim (ö. 698/1285) kendi kitaplarına şu hükümü koymaktan çekinmemiştir:

كل ما هو في الشريعة يتبع العوائد يتغير الحكم فيه عند تغير العادة الى ما تقتضيه العادة المتجددة

“Âdetlere dayalı her şeriat hükmü, âdetin değişmesi durumunda, yeni âdetin gerektirdiği şekilde uygulanır.”¹⁸

Dinde esas olanın usûl denen prensipler olduğunu, furûattan sayılan ayetlerin, bu prensiplerin değişime açık tezahürlerini teşkil ettiğini ileri sürenleri destekleyen en mühim Kur’ani delil, herhâlde “ اليوم اكملت لكم دينكم = Bugün dininizi tamamladım...” ayeti olsa gerektir.¹⁹

Zira, bilindiği gibi, mezkûr ayet, Hz. Peygamber’in Veda Haccı’nda [Zilhicce 10/Mart 632] nazil olduğu hâlde, Peygamber’in bundan üç ay kadar sonraki vefatlarına dek ayet nüzulü devam etmiştir. Dinin tamamlandığını bildiren ayetten sonra nazil olmuş ayetler arasında, mesela Kelâle²⁰ ve Ribâ²¹ ayetleri gibi hukuki mahiyette olanlar vardır. Bu keyfiyete dikkat çe-

¹⁸ İbn Hazm, *İhkâm*, s. 231-232; Karâfî, *Envâru’l-Burûk fî Envâi’l-Furûk*, I, 176; III, 161, 238.

¹⁹ 5/Mâide, 3.

²⁰ 4/Nisâ, 176.

²¹ 2/Bakara, 275.

ken bâzı âlimler, ‘tamamlanmış din’den kasdın, furûat değil usûl olduğunu haklı olarak vurgulamaktadırlar. Mesela Gırnatalı Şâtıbî (ö. 790/1388), bâzı hukuki meselelerin Kur’an ve Sünnet’te mevcut olmamasının adı geçen ayetle çatıştığı görüşünde olanlara şu cevabı vermektedir:

إِنْ قَوْلُهُ تَعَالَى: الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ. إِنْ اعْتَبِرْتَ فِيهِ الْجَزْئِيَّاتِ مِنَ الْمَسَائِلِ وَالنَّوَازِلِ فَهُوَ كَمَا أوردتم ولكن المراد كلياتها، فلم يبق للدين قاعدة يحتاج إليها في الضروريات والحاجيات أو تكميليات إلا وقد بُيِّنَتْ غاية البيان...

“Cenab-ı Hakk’ın: (Bugün dininizi tamamladım) ayetine, ortaya çıkan yeni cüzi meseleler açısından bakılırsa, dediğiniz doğrudur, ama bu ayetten murad [sizin anladığınız gibi değil], külli kaidelerdir. Dinde kendisine ihtiyac duyulan her çeşit meselenin kaidesi gayet açıklıkla mevcuddur.”²²

Bâzılarına göre ise ayette geçen ‘bugün’ lafzı, Arab müşrikliği-nin silinip, İslam hakimiyetinin perçinlenmesine delalet etmektedir. Zira müslümanlar ilk defa bu Veda Haccı’nda müşriklerin katılımı olmaksızın Arafat’a çıkmış, Kâbe’yi tavaf etmişlerdir.²³

Bugünün pek çok müslüman aydını, asırlar boyu sayısız ilmî çalışmaya konu teşkil etmiş ve etmekte olan ‘usûl-furû’ meselesinin çözümüne ulaşılmadan, İslam’ın müstakbel hayatının olumlu şekilde idamesi ihtimalinin bulunmadığını düşünmekte ve dolayısıyla bu vadiye yapılacak ilmî çalışmalara öncelik verilmesi gerektiği kanaatini taşımaktadır.

²² Şâtıbî, *İ’tisâm*, III, 375 (1. baskı, III, 198-9).

²³ Taberî, *Tefsîr*, VI, 81.

İslam'ın Demokrasiye Açtığı Kapi¹

“Halkın kendisini bizzat idare etmesi” olarak tarif edilen demokrasinin temelinde, bilindiği üzere vatandaşların eşitliği ve bunun neticesi olarak, vazifeye talib olma hürriyeti yatmaktadır.

Günümüz demokrasilerinde her ne kadar inanç ve din farklılıklarının bu hürriyete engel olamayacağı yazılıp söyleniyor ise de, Batı demokrasilerinde, bildiğimiz kadarıyla bunun fiilî misaline şimdiye kadar rastlanabilmiş ve mesela bir müslümanın başkan olmasına rıza gösterilebilmiş değildir. Osmanlı'nın bilhassa son devirlerinde, hükümet listelerinde görülen gayr-i müslim paşa efendilerin bir tek örneğini, mesela hristiyan dünyada bulabiliyor değiliz.

Beşer tarihinin başlarında insanların tek ümmet olduklarından bahseden ayetleri,² Cenab-ı Hakk'ın insanları eşit ya-

¹ *İslâmiyât*, 2 (1999), sayı 2 , s. 7-14.

² 2/Bakara, 213; 10/Yûnus, 19.

ratmış olduğuna delil sayıyorsak da, bu eşitliğin idari saha-
da inanç açısından nisbi bir kısıtlamaya tabi tutulmasını tabii
karşılama gerekir. Bugünün Batı demokrasilerinin yazısız
kanunu olan, başka din mensublarına konmuş idari mevki
engellemesini, on dört asır önceki İslami anlayışta da görme-
nin yadırganacak bir tarafı olmamalıdır.

Gerçekten de Kur'an'da bir müslüman, şahıs planında, an-
cak Peygamberine ve müslüman âmirlerine itaatle yükümlü
tutulmuş,³ mesela müslüman topluma bir hıristiyan veya ya-
hudi başkan fikri kabul görmemişti. Bu sebebledir ki, başkan
olacak kimselerin vasıfları bahis konusu olduğunda, bunların
ancak müslüman adayda aranması gerekmiştir.

Kur'ani düşünceye göre müslümanları birbirine kardeş
sayan tek değer, iman birliğidir; onları birbirinden farklı
kılan husus ise, bu imandaki mevkileri, amel, takva, ehli-
yet gibi mânevi mertebeleridir. Bu noktada ırk, renk, bölge,
neseb gibi fizikî değerlerin hiçbir ağırlığı olmayacaktır. Hz.
Peygamber bu nevi mülâhazaları cahiliye devrine has kılmış,
ömrü boyunca onların İslam toplumundan silinmesi uğrun-
da mücadele etmiştir. Onun en yakın arkadaşlarına, Pey-
gambersiz kaldıkları ilk saatlerde, başkan seçimi vazifesini
yerine getirirken rehberlik eden düşünce, emanetleri ehline
vermeyi emreden ayet olmuştur.⁴

Ehil kimse olmak, müslümanlar arasında hiçbir ırkın, kav-
min, kabilenin... inhisarında olamayacağı içindir ki, böyle bir
kimsenin, günümüz demokrasisinde uygulandığı şekliyle,
seçimle ve herkesin talib olabilmesi şartıyla tesbiti zaruridir;
dolayısıyla da, Kureyş veya bir başkasının bu hakkı inhisa-

³ 4/Nisâ, 59.

⁴ 4/Nisâ, 58.

rına alması, Kur'an ve Sünnet dışı bir hareket olmaktan öte bir anlam taşımaz. Nitekim ilk halifelerin seçimlerinde hâkim olan hareket tarzı bu olmuştur. Fakat maalesef daha sonraları İslam siyaset nazariyatı sahasında eser vermiş pek çok müslüman âlimin, bu ehliyetin mahiyetini açıklama ihtiyacını duyarak sıraladıkları şartlarda, Peygamber devri ölçülerine tam riayet ettiklerini söyleyebilmek, mümkün olmamaktadır.

Ehil bir halife hangi ölçülere sahip olmalıdır, sualine mesela Abbasi kadılar kadısı Mâverdî (ö. 450/1058) *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'sinin başlarında şu yedi maddeyle cevap veriyor: Adalet, ilim, duyu tamlığı, vücut unsurlarında bütünlük, idarecilik bilgisi, şecaat ve Kureyşli olmak.

Bu şartların ilk asırların idarecilerinde aranması, toplum değer yargıları açısından tabii karşılanabilirse de, bilhassa sonuncusunun, kıyamete kadar geçerli bir Peygamber emri olarak kabulü, İslam düşüncesine tamamen zıd bir idari yapılanmaya yol açmış bulunmaktadır.

Kur'an ve Sünnet'te herhangi bir kavme, özellikle Kureyş'e tanınmış en ufak imtiyaz yokken, Peygamber devri müslüman zihniyetinin toplumda hakimiyetini kaybetmesiyle birlikte, hicri ilk asrın ortalarında, sülale saltanatı İslam coğrafyasına yerleşti ve zamanımıza kadar yer yer hayatiyetini devam ettirdi. İslam siyasi hayatındaki bu bozulmanın amilleri arasında, komşu ülkelerin tesirinden bahsedilebilir. Devrimizin değerli İslamologlarından Fransız Louis Gardet (1904-1986) "L'influence des autocraties byzantine ou sasanide s'exerça et le Califat devint dynastique - Bizans ve Sasani mutlakiyet idarelerinin tesiri kendini gösterdi ve hilafet saltanata dönüştü" tesbitinde bulunuyor.

Bu noktada bizim vurgulama ihtiyacını duyduğumuz husus, İslam idare hayatındaki bu ters gidişi, adeta Peygamber'e tasdik ettirme gayretine düşmüş görünen müslüman âlimlerin mevcudiyetidir. Özellikle bâzı büyük kelimcılar İslam'da ne-sebe dayalı saltanat zincirinin asırlar boyu devam etmesinde, bilmeyerek bu meş'um rolü üstlenmiş gibidirler.

Hiç tasavvur edilebilirmiydi ki, mesela Eş'arî (ö. 324/935), Mâturîdî (ö. 333/944) gibi Sünni dünyanın akide imamları Kureyş saltanatının avukatlığını alanlar arasında yer alsınlar!

Onları bu beklenmedik sonuca götüren sebeplerin başında, içinde doğdukları idari ortamdan ziyade, bilgi noksanlıklarının geldiğini zannediyoruz. Eş'arî çapında bir âlimin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'inin başında söyledikleri, onun İslam tarihinden habersizliğini gündeme getirmektedir. Ona göre, güya, hilafet talebinden Medineli Ensarı vazgeçiren sebep, Hz. Ebu Bekir'in naklettiği "İmamlar Kureyş'ten olacaktır." hadîsi imiş! Hâlbuki, Benû Sakîfe'deki bu hilafet müzakere-lerinde böyle bir hadîsten aslâ bahsedilmemiş olduğu, tarihi bir gerçektir. Eş'arî ve benzeri pek çok âlimi böyle menfi bir rol oynamaya iten unsur, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere, kendi ihtisas dallarından fırsat bulup tarihi sahaya eğilememiş olmaları, hadîs kılığına bürünmüş birtakım kabile ırkçılığı ürünlerini hakikat sanmalarıdır. Bu şöhretli âlimlere herhangi bir tenkidî yaklaşımı edeb harici gören daha sonrakilerin ise, yaptıkları şey, babaları taklidden öteye geçmemek olmuştur. Son Osmanlı Şeyhülislamlarından Erzurumlu Nakşibendi Mûsâ Kâzım Efendi'nin (ö. 1921), 20 Ağustos 1325/1909 tarihinde Şehzade Kulübünde verdiği konferansta ilk halife seçimi ile ilgili olarak söylediği şeyler, İmâm-ı Eş'arî'nin anlat-

tıklarından farksızdır.⁵ Her iki âlim arasında geçen bin senelik zaman dilimi, İslam'ın kültürel hayatına yerleşmiş yanlışları düzeltmeye yetmemiş görünmektedir. Çünkü bizim ulemamızın pek çoğu, kendi ihtisasları dışındakilerin dediklerini bilmeye ne lüzum görmüş, ne de zaman bulabilmiş, ancak nakille yetinmişlerdir. Günümüz Türkiye'sinde de bu durum pek değişmiş sayılmaz. Mesela Hanefi fıkıhı allamesi Erzurumlu Ömer Nasûhî Bilmen (ö. 1971) merhumun, milyonlarca baskısı yapılan *Büyük İslâm İlmihâli*'nde, içine fare... düşmüş kuyuların temizlenmesiyle ilgili olarak, hâlâ bin sene evvelinin, bugünün ilmine göre sağlığa mutlak aykırı fetvalarına yer verilmekte, ilgili uzmanların görüşlerine işaret etme ihtiyacı aslâ duyulmamış görünmektedir. Bu kayıdsızlığın vehametini anlayabilmek için, işbu ilmihâlin 1968 baskısının 54. sayfası 63. maddesini misal olarak alıyorum:

“Bir kuyu, içine düşen deve, koyun, keçi, at, katır, merkeb, sığır, manda tersleriyle [kakalarıyla] –muhtar olan kavle göre [tercih edilen âlim görüşüne göre]– pis olmaz. Bu terslerin yaş veya kırık olmasıyla, kuru ve sağlam olması arasında fark yoktur. Çünkü bunlardan korunmak pek müşkildir...”

Bu satırları okuyan günümüz aydınının, “aman Ya Rabbi” diyerek utanca boğulduğunu görür gibiyim. Anlaşıyor ki, temizleme zorluğundan dolayı pis bir şeye temiz damgası vuran muhtar(!) kavillerden kitablarımızı temizlemedikçe, temiz İslam'ı ortaya koyabilmenin imkânı yoktur. Bu fetvaları hâlen geçerli sayıp tatbik etmeye kalkışacakların maruz kalacakları felaketlerde baş sorumlu acaba kim olacaktır dersiniz?

⁵ Mûsâ Kâzım Efendi, *Külliyât*, s. 296.

Geçmiş kültürümüzün tahlil ve tenkidi yapılarak istifadeye sunulması vazifesini kabullenmemiş âlimlerin yönlendireceği müslüman toplumlar, dinleriyle ne derece uyum içinde bulunabilir, İslam'ın istediği seviyeye nasıl erişebilirler? Önceki yazılarımda defaatle işaret ettiğim bu noktaya, başta müslüman ilahiyatçıların önem vermeleri gerekmektedir. İsimleri ne kadar hürmete şayan olursa olsun, her âlimin bir noktada yetersiz kalabileceği aslâ gözden uzak tutulmamalıdır. Aslında İslam kültür dünyası bizlere örneklik yapacak misallerden mahrum değildir. Bunlardan birini sunarak yazımı bitirmek istiyorum.

Erbabının malumu olduğu üzere, usûl-i fıkıh sahasında yazılmış eserlerin hemen tamamında kaydedilen bir hadis vardır. Kıyas ve ictihadın peygamberî delillerinden sayılan bu Mu'âz hadisini, mesela Zehebî gibi büyük bir hadis-tarih âlimi geçersiz sayabilmiştir; hem de kimleri dile getirerek!

Zehebî gerek *Târîhu'l-İslâm*'ında gerek *Nubelâ*'ında, İmâm-ı mu'l-Harameyn Cuveynî'nin (ö. 478/1085) terceme-i hâlinde bahsederken şu son derece dikkate şayan tesbîtlerde bulunmaktadır:

“Bu imam [Cuveynî] fevkalade zekasına, [Şafii] mezhebinin usûl ve furû'undaki imamlığına ve münazaradaki kuvvetine rağmen hadis [ilmini] metnen ve isnaden gerektiği şekilde bilmezdi. *Kitâbu'l-Burhân*'ında kıyas konusunda Mu'âz hadisini delil gösteriyor ve: “Bu [hadis] sahîh kitaplarda mevcûddur ve sıhhatinde ittifak edilmiştir” diyor. Bu hadis nerden sahîh oluyormuş? O el-Hâris ibn Amr isimli mechul bir raviden gelmekte, o da, bunu kim oldukları bilinmeyen bir kısım Hımıslılardan nakletmektedir...”

Şu noktayı gözden kaçırmayalım ki, Türk asıllı olan Zehebî, Türklerin mezhebi deneni Hanefiyyeden değil, Hanbeli mezhebindendir. Sahih saymadığı Mu'âz hadîsi ise, başta kendi mezhep imamının *Musned*'inde geçmektedir.⁶ Cuveynî'nin kalam ve usûl ilmindeki mertebesine ise söylenebilecek şey yoktur.

Zehebî'nin sergilediği bu davranış, bir âlimin, kendi mezhep imamına bile yeri geldiğinde ters düşebileceğini göstermekte olduğu kadar, usûl kitaplarında delil olarak kullanılmış rivayetlere bile şübheyle bakılabileceğini, bu çeşit eserlerin de külli İslam kültürü açısından gözden geçirilmesi zaruretini gündeme getirmektedir.

Bizler işbu tenkidi yaklaşımın bütün İslam ilim çevrelerine hakim olmasını temenni ediyor ve buradan hareketle, gerçek bir demokratik hayatın kuruluşunda onların da hisse sahibi olmalarını istiyoruz. Unutulmamalıdır ki, Batı'ya mal edilen seçimli idarede bin küsur senelik öncelik şerefi, hiç şübhesiz İslam'ındır.

⁶ Ahmed ibn Hanbel, *el-Musned*, V, 230, 236, 242.

Osmanlı Anayasasına İslami Destek Gayreti¹

İslam dünyasının siyasi hayatında yaşanan ilk parlamento tecrübesi 1876 Osmanlı I. Meşrutiyet'idir. Bundan 123 sene öncesinin 23 Aralık'ında Bayezid Meydanı'nda ilan edilen yeni idarenin anayasası durumundaki Kânûn-ı Esâsî ile, halkın, kendi temsilcileri vasıtasıyla devlet idaresine katılması hedefleniyordu. II. Abdülhamîd'in iradesiyle 30 Eylül 1876'da kurulmuş otuz kadar üyeli bir Meclîs-i Mahsûs tarafından iki ayda hazırlanan bu anayasa pek kısa ömürlü olmuş ise de (altı buçuk ay), Osmanlı siyasi hayatında bir dönüm noktası teşkil etmiş, içte ve dışta son derece zengin bir kültürel araştırmaya da vesile olmuş bulunmaktadır. İslam âlimleri açısından birinci derecede önem arzeden husus, anayasalı bir idare ile İslam'ın kabil-i telif olup olmadığı, şeriatın buna cevaz verip veremeyeceği meselesi idi. O devrin müslüman aydınları arasında buna müsbet ve menfi yaklaşanlar, kendi düşüncelerini

¹ İslâmiyât, 2 (1999), sayı 4 , s. 7-12..

kitablaştıranlar oldu. Bu neviden yazılı mahsullerin tedkiki, İslam'ın siyasi yapısının tesbitinde ortaya konulmuş doğruların ve eğrilerin bilinmesi açısından son derece önemlidir. Zira, siyasilere veya idarecilere bu eserlerin kaynaklık ve yönlendiricilik yaptıkları göz ardı edilemez. Biz, Osmanlı'ya ağırlık verdiğimiz bu yazımızda, bir Osmanlı müslüman âliminin ilk Osmanlı anayasasıyla ilgili kitabı çerçevesinde okuyucularımızla sohbette bulunmanın uygun olacağını düşündük. Bu âlim Ömer Ziyâeddin Efendi'dir (1850-1921).

Müellif aslen Dağıstanlıdır. Şeyh Şâmil'in maiyyetinde bulunmuş, önce babasından okuduktan sonra İstanbul'a gelmiş, meşhur Nakşibendi şeyhi Gümüşhaneli Ahmed Ziyâeddin Efendi'ye (1813-1893) intisab ederek İslami ilimler okumuş, onun halifelerinden olmuştur. Çeşitli yerlerde müftilik ve kadılık yaptıktan sonra, altı ay kadar Medine'de ikamete mecbur edilmiş, Hidiv Abbâs Hilmi Paşa maiyetinde Mısır'da on sene-den fazla yaşamış, 1918'de İstanbul'a dönerek Gümüşhaneli dergahı postnişinliğine getirilmiş, 18.11.1921 Cuma günü vefat ederek Süleymaniye Câmii hazirasına gömülmüştür.

On dört kadar eser sahibi olan merhum, Türkiye'de, daha ziyade *Zübdetü'l-Buhârî Tercemesi* isimli üç cildlik eseriyle tanınmaktadır. Bu terceme, kendisinin vefatından sonra 1923-1927 seneleri arasında Trabzon'da basılmıştır.

Siyasi mahiyette olan iki kitabından ilki, baştakilere itaat konusu ile ilgili hadîslerden derlenmiş olan *Hadîs-i Erba'în fî Hukûkî's-Selâtin* isimli 1908 baskılı 31 sahifelik risâledir. İkinci ise, *Mir'ât-ı Kânûn-ı Esâsî* ismini taşıyor. Bu mühim eser, Kânûn-ı Esâsî'nin II. Meşrûtiyet'teki tadilinden önce 1909'da basılmıştır ve 95 sahifedir. Kapak isminin altına konmuş satırlarda, kitabın yazılış sebebi şöyle ifade edilmektedir:

“Kânûn-ı Esâsî’nin mâdde be mâdde, fıkra be fıkra mündericâtı, ahkâm-ı şer’iyyeye temâs ve tevâfuk eylediği gibi, bunu irâ’e eder nükûlü, mu’teberâtan ahz ve terkîm kılınmıştır.”

Kısaca hedef, 119 maddeli bu anayasanın İslam’a uygunluğunun müslüman kaynaklarına dayanılarak isbatıdır. Kânûn-ı Esâsî’nin Avrupa anayasalarından, hususiyle Belçika’nınkinden² terceme edildiğini söyleyen Dervîş Vahdetî (ö. 1909):

“Hâlbuki, İttihâd-ı Muhammedî Cem’iyeti âzâsından fudâlây-ı mevâliy-i kirâmdan fazîletlü Ömer Ziyâeddin Efendi’nin *Mir’ât-ı Kânûn-ı Esâsî* namıyla te’lif ettiği risâlede her mâdde, her fıkra birer birer âyât ve ehâdis ile kütüb-i fıkhiyyeden birçok delîller îrâdiyle Şer’-i Şerîf’e tatbik edilmiştir. Demek oluyor ki, Avrupalılar ve betahsîs Belçikalılar, kavânîn-i esâsiyyeyi Şer’-i Şerîf’den ahz etmiştir veyâhûd, hakikat olan Şer’at-ı Muhammediyye’nin umûr-i dünyaya taalluk eden cihetlerini onlar da kendiliklerinden bulabilmişlerdir...”

diyerek, Kânûn-ı Esâsî’nin, kendi anladıkları şeriata uygunluğunu ifade etmiştir.³

Dâğistânî merhumun bu eseri, hulus-i niyetle kaleme aldığı anda hiç şübhemiz yoksa da, kanun maddelerine gösterdiği delillerin seçiminde ve doğruluğunda kendisine katılmadığımız pek çok hususun olduğunu söylemek zorundayız. Yer yer zoraki yakıştırmalara gitmiş, yanlış ve gerçek dışı iddialarda bulunabilmiştir. *Mir’ât*’ın tenkidli bir basımı yapılmıyorsa kadar –ki böyle bir ilmi zahmete bu kitab lâyıktır ve kültür dünyamız bundan ziyadesiyle faydalanacaktır– şimdilik yukarı-

² 1913’te *İctihâd*’da (sayı 61, s. 1330) çıkan makalesinde Celâl Nûrî (ö. 1939) şöyle diyor: “Midhat Paşa... zamanın Fransızca bilenlerini toplamış, Belçika’dan bir Kânûn-ı Esâsî nüshası getirtmiş, birkaç akademik ictimâ vukû’ bularak, meydana bir terceme-iktibâs gelmesine muvaffak olmuştur.”

³ *Volkân*, 20 Şubat 1909, nr. 51.

daki kanaatimizin isabetini göstereceğine inandığımız birkaç tenkidi misalle yetinmek istiyoruz.

Dâğıstânî, şer'i temellere dayanmış Osmanlı saltanatının kıyamete kadar devam edeceğine iman etmiş bir âlimdir. Mesela, Kânûn-ı Esâsî'nin ikinci maddesini, yâni "Devlet-i Osmâniye'nin payitahtı İstanbul şehridir." hükmünü açıklamaya, meşhûr ... القسطنطينية لتفتح hadîsini kaydederek başlıyor ve hadîsin meâlini:

"Cenâb-ı Hak celle ve alâ Hazretlerinin va'd- i kerîmi üzere mu'cizât-ı nebeviyem olarak size kasem ve yemîn ile tebşîr ederim ki, behemehâl İstanbul şehir-i şehîri fetholunup ol belde-i tayyibe Dâru'l-Hilafeti'l-İslamiye olacaktır. Hem de o beldede hilâfet edecek Emîru'l-Mü'minîn Hazretleri ne güzel ve ne bahtiyar zât-ı hamîdu'l-hısâldır."

şeklinde verdikten sonra kendi görüşlerini şöylece açıklıyor:⁴

"أَمِيرهَا"da zamîri Kostantîniyye'ye râci' ve â'id olmağla, makarr-ı saltanat-ı uzmâ ve merkez-i hilâfet-i kübrâ İstanbul şehri olacağına işâret buyurulmuşdur. Bir de, bundan başka bilâd-ı Osmâniyye'nin en büyüğü ve cemâ'atin en kesretlisi olmak ve derûnunda cevâmi'-i cesîme ve me'âbid-i kadîme bulunmak ve mecma'u'l-bahreyn ve nokta-i iltisâk-ı kıt'ateyn olmak gibi esbâb-ı tercihiyye de bulunmuş ve târîh-i fethi için⁵ بلدة طيبة ayet-i kerîmesi dahi târîh düşmüştür."

Kânûn-ı Esâsî'nin üçüncü maddesi olan "Saltanat-ı seniyyey-i Osmâniye, hilâfet-i kübrây-ı İslamiyeyi hâ'iz olarak sülâle-i Âl-i Osmân'dan usûl-i kadîmesi vechile ekber-i evlâda â'ididir." hükmünün izahı sadedinde ise, şu ibare mevcuddur:⁶

⁴ Ömer Ziyâeddin Efendi, *Mir'ât-ı Kânûn-ı Esâsî*, s. 4.

⁵ 34/Sebe', 15.

⁶ Ömer Ziyâeddin Efendi, *Mir'ât-ı Kânûn-ı Esâsî*, s. 5-6.

“... Gerek tevcîh-i vecîh-i Risâletpenâhîleriyle [Hz. Peygamber’in pek münasib tâyiniyle] ve gerek bizzât feth ve teshîriyle kılıçlarının ekmeği olarak hilâfet-i İslâmiyye bi-hakkın hânedân-ı Âl-i Osmân edâma’llâhu devletehum ilâ yevmi’l-kıyâm [dünyanın sonuna kadar Allah onların devletini devam ettirsin] hazerâtına mahsusdur. Ve sülâle-i şerîfe-i Âl-i Osmân’ın kıyâmete kadar bekâsı beşâret-i azîmesi; ولن تزال هذه الأمة قائمة على أمر الله لا يضرهم من خالفهم حتى ve hadîs-i şerîfinin işâretinden münfehim olacağı gibi, *Şecere-i Nu’mâniyye fî Selâtini Osmâniyye*⁷ nâm kitabda dahi: إعلم أن دولت (الدولة) العلية العثمانية باقية إلى يوم القيامة لأن ملوكهم أطوع الملوك للشرع الشريف” buyurulmuş, ya’nî hakkâ ki Devlet-i Aliyyey-i Osmâniyye’nin saltanatı ilâ yevmi’l-kıyâm bâkîdir; zîrâ Şer’-i Şerîf’e en ziyâde mutî’ olan selâtîn, selâtîn-i Osmâniyyedir, ibâresi mesturdur.”

Merhum müellif, Mir’ât’tan bir sene kadar önce bastırıldığı *Hadîs-i Erbaîn fî Hukûki’s-Selâtîn* [Sultanların Hukuku ile İlgili Kırk Hadîs] isimli eserinde,⁸ İstanbul’un fethini müjdeleyen mezkûr hadîsi hemen hemen Mir’ât’taki metne benzer şekilde açıkladıktan sonra şöyle diyor:

“Ve sülâle-i şerîfe-i Âl-i Osmân’ın kıyâmete kadar bekâsı beşâret-i azîmesi nakl ve rivayet olunarak hilâfet-i mukadde-se-i İslâmiyyenin rûy-ı arzda neslen ba’de nesl ol dûdmân-ı celîlu’ş-şâna [şânı yüce soya] mevrûs olacağını ârif-i billâh ve vâkıf-ı esrârullâh olan ba’z-ı sâdât-ı aliyye-i sûfiyye beyân ve tebşîr etmişlerdir.”⁹

⁷ Doğrusu eş-Şeceretu’n-Nu’mâniyye fî’d-Devleti’l-Usmâniyye olan bu risale, İbn Arabî’ye nisbet edilmektedir; Sadruddîn Konevî tarafından şerh edilmiştir. Biz bu risalenin uydurma olduğu kanaatindeyiz. krş. GAL ve İA, “İbn Arabî” maddesi.

⁸ Ömer Ziyâeddin Efendi, *Hadîs-i Erbaîn fî Hukûki’s-Selâtîn*, s. 28.

⁹ Ahmed Muhtâr Paşa’nın 1905 senesindeki benzer iddiaları için bk. İsmail

Şimdi Şeyh Dâğistânî'nin yukarıdaki beyanlarını okuyan günümüz müslüman aydınları Devlet-i Âliye-i Osmaniyye'nin seksen sene önce dünyadan göç ederek sâdât-ı aliyye-i sūfiyeyi tekzib etmiş olmasını bizim nasıl değerlendirdiğimizi sormakta elbette haklı olacaklardır. Cevabımız; Cenab-ı Hakk'ın: **وما تدري نفس بأي أرض تموت**¹⁰ ayet-i bakiyesinin hükmünden şeyhlerinin ilmini haric bırakanlar er veya geç, tekzib edilmeye mahkûmdur olacaktır.

Merhum Dâğistânî'nin bu görüşleri, her zaman enfüsi mahiyet taşıyor değildir. Bazen gayr-i kasdi olarak onun İslam tarihini saptırtmaya kadar gidebildiğini görüyoruz. Bunun açık bir misalini de vermek istiyorum:

Bilindiği üzere Osmanlı'nın çöküş yıllarında Avrupalı devletlerin Osmanlı gayr-i müslim tebasına olan müzaheretleri gittikçe ağırlık kazanmış; devlet idaresinde onların da vazife almaları dayatılmaya başlanmışdı. Kânûn-ı Esâsî'nin 19. maddesi “Devlet me'mûriyetinde umûm-ı teba, ehliyet ve kabiliyetlerine göre, münâsib olan me'mûriyetlere kabûl olunur.” demektedir. Pek çoklarınınca ‘Şeriatçı Molla’ olarak damgalanmış Vahdetî bile, *Volkân*'ında –ki bu gazete İttihâd-ı Muhammedî Cem'iyeti'nin mürevvic-i efkânı olarak çıkıyordu– 25 Şubat 1909 tarihinde aşağıdaki satırları yazabiliyordu:¹¹

“Biz bir idare-i meşrûta teşîs etmeliyiz ki, dünya bize hayrân olsun. **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ...**¹² mantûk-ı celîlince Karabet'in, Yâni'nin, Jozef'in, [Komitacı] Sandaniski'nin ehliyetleri tahakkuk edince [bunlar] sadrazam bile olacaktır. Yal-

Kara, *Hilâfet Risâleleri*, II, 293, 294, 307, 322.

¹⁰ 31/Lokmân, 34.

¹¹ Bk. *Volkân*, 26 Mart 1909 tarihli, Vahdetî imzalı yazı, s. 40-, 478.

¹² 4/Nisâ, 58.

nız bunlar hiçbir zamân şeyhulislâm olamaz (...) Bu vatandaşlarımız iyi bilmelidirler ki, umûr-ı dünyada kat'iyen aramızda bir fark yoktur.”

Vahdetî'nin delil saydığı ayeti, aynı cemiyetin azasından Şeyh Dâğistânî *Mir'ât*'ında zikretmekte ve:

“Bu ayet-i kerime gayet ehliyetli bir hıristiyandan gasb edilen memûriyyetinin tekrar kendisine tefviz ve iâdesi için nâzil olmuştur. Şöyle ki Mekke-i Mükerreremenin hîn-i fethinde Ka'be-i muazzamanın sidânet ve miftahdarlık memûriyyet-i mukaddesesi Osmân ibn Talha nâm bir hıristiyanın uhdesinde idi.” demeye kadar gitmektedir.¹³

Şeyhimiz her ne kadar Kur'an ve hadîs hafızı ise de, tabakat ilmine eğilmeye vakti elvermemiş olacaktır ki, mezkûr Osman'ın Mekke fethinden önce fetret devrinde müslüman olan şöhretli bir putperest Kureyşli oluşunu, hıristiyanlıkla herhangi bir ilgisinin bulunmayışını bilmemektedir; ama onun için mühim olan şey Kânûn-ı Esâsî'ye İslam tarihinden delil bulmaktır. Hafızasında mevcut bu bilgiyi İslam kitabiyatından tahkik ettiği takdirde delilden mahrum kalabileceğini tahayyül edememiştir.

Ârif-i billâh ve vâkıf-ı esrârullâh saydığı İbn Arabî'ye (ö. 638/1240) nisbet edilen bir yakıştırma risaleden naklettiği bu istikbal-i gaybi haberin asılsız çıkmış olduğunu Dâğistânî merhum ömrünün sonuna doğru idrak etmişmidir, bilemiyoruz ama; Kânûn-ı Esâsî'nin beşinci maddesi olan: “Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî'nin nefs-i hümayunları mukaddes ve gayr-i mesuldür.” hükmüne dair söylediklerinin, onun, zalim idarelere karşı toplumu sindirebilmek için asırlar önce uydurulmuş ri-

¹³ Ömer Ziyâeddin Efendi, *Mir'ât-ı Kânûn-ı Esâsî*, s. 37-38.

vayetleri bilmeden benimsediğini göstermesi bakımından vahim olduğunda şübhemiz yoktur. Şeyh Dâğıstânî merhum, işbu beşinci madde'ye Ramazan Efendi'nin *Akâ'id* şerhinden naklettiği Arabca metni ekliyor ve 'harfiyen' dediği şu tercemeyi veriyor:

“Pâdişâh olan zât bi'l-farz ve't-takdîr Allâh-ı azîmu's-şâ-nın itâ'atinden hurûc edib de ma'siyet işlemek ve ibâdullâh üzerine zulûm etmek gibi ef'âli meşhûd olsa bile, mes'ûl ve mün'azil olmaz. Zîrâ Hulefây-ı Râşidin'den sonra ba'z-ı e'im-me ve ümerâdan dahi ma'siyet ve zulûm zuhûr etmiş olduğu hâlde yine selef-i sâlihîn, müşârun ileyhim hazerâtına itâ'at ve inkıyâd ve müşârun ileyhimin izinleriyle cum'a ve bayrâm namâzları edâ eylerlerdi ve hiç bir vechile hulefây-ı müşârun ileyhimin taht-i himâyesinde bulunan cem'iyet ve ittihâd-ı İslâmiyye'den ayrılmazlar ve hurûc-i alâ's-sultân'ı tecvîz yollu fetvâ vermezler idi; zîrâ [bu yollu fetva] beyne'l-İslâm tefrika ve fesâd-ı azîmi mûcib olur: ¹⁴ والفتنة أشد من القتل Bir de, zâten halîfenin bidayeti-i ta'yîninde bile ma'sûm olması şart değildir; bekâ'en ise, ya'nî ba'de't-ta'yîn ma'sûmiyetin adem-i iştirâtı ise bi-tarîkı'l-evlâdır.”

Müteakıben Şeyh kendi görüşünü de ekliyor: ¹⁵ لَا يُسْأَلُ عَمَّا ¹⁶ كَلِمَ مَسْئُولٍ وَهُمْ يُسْأَلُونَ ayet-i kerîmesiyle ve hadîs-i şerîfi ise, pâdişâhlara nisbeten, âhirette mes'ûl olurlar, demektir. Yoksa pâdişâhı mes'ûl edecek başka bir kuvvet ve sâ'il mütasavver değildir. Çünkü kuvve-i icrâ'iyye ve tenfiziy-ye re'isi, pâdişâhdır.”

Bu ifâdelerden anlıyoruz ki, Midhat Paşamızın başkanlığındaki heyetin yazdığı bu beşinci madde bile, onların icabı

¹⁴ 2/Bakara, 191.

¹⁵ Ömer Ziyâeddin Efendi, *Mir'ât-ı Kânûn-ı Esâsî*, s. 8-10.

¹⁶ 21/Enbiyâ', 23.

hâlinde İslam'dan ne derece uzak bir zihniyeti temsil edebileceklerini göstermeye kafidir ve görüyoruz ki, son devir Osmanlı anayasacıları, Peygamber sonrası devrin en büyük şahsiyeti Hz. Ebu Bekir'in ilk hilafet nutkunda ortaya koyduğu idareci hüviyetinden asırlarca geridirler:

“Doğru iş görürsem bana yardımcı olun, yoldan şaşarsam beni düzeltin.” *فَإِنْ إِسْقَمْتُ (أَحْسَنُ) فَأَعِينُونِي وَإِنْ زَغْتُ فَقُومُونِي* ve “Ben Allah ve Resûlüne itâat ettikçe bana itâat edin, onlara isyan edersem bana itâat borcunuz yoktur.” *(أَطِيعُونِي مَا أَطَعْتُ) اللَّهُ وَرَسُولُهُ فَإِذَا عَصَيْتَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَلَا طَاعَةَ لِي عَلَيْكُمْ* şeklinde sorumluluğun başladığı ve bittiği çizgiyi gösteren bu büyük adamın emsali, kısa zamanda ortadan kalkmış; iş, zalim idarecilerin arkasında namaz kılma zilletine bâzı fakihlerin cevaz vermesine kadar gelip dayanmışsa; bu noktadaki en büyük suç, herhâlde o zalimlerden önce, onlara çanak tutan âlim geçinenlerde aramamız gerekmektedir.

İlk hicri asrın idareci zalimlerine karşı direnmiş, onların arkasında namaz dahi kılmamış, hatta onlarla silahlı mücadeleye girip şehid düşmüş nice şahsiyetli ilim adamı tanıyoruz. İslami fikir hürriyetinin şerefi olan bu zatlara zâlimler silah üstünlüğü ile yok ettiler. Haccâc-ı Zâlim'e baş kaldırmış dört bin ilim adamından (kurrâdan) bahsederken Hanefi allame Cessâs (ö. 370/981) *Ahkâm*'ında şöyle diyor:¹⁷

“Bunlar Tâbiîlerin [sahâbeden sonra gelen neslin] en seçkinleri ve fakihleri idi (...) Emevi hükümdarı Abdülmelik ibn Mervân'a (ö. 86/705) itaatı terk etmişler; onlara lanet ve onlardan teberri etmişlerdir. *وَهُمْ خِيَارُ التَّابِعِينَ وَفَقَهَاؤُهُمْ (...) وَهُمْ خَالِعُونَ لِعَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مَرْوَانَ لَا عُنُونَ لَهُمْ مَتَبَرُّونَ مِنْهُمْ*.”

¹⁷ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 71.

Şeyhimiz gibi, zalim sultanları sadece ahirette sorumlu tutmanın, onları dünyada ellerinden gelen zulmü işlemeye teşvikten başka ne manası olabilir.

Evet, ilk asırların satılmamış âlimleri, doğru bildiklerini söylediler, yaptılar ve ezildiler. Bu durumu bilen daha sonrakiler, ilmin yok olmasından korkarak âlimleri siyaset dışı tutmayı tercih eder oldular. Mısır'ın asrın büyük muhaddisi İbn Hacer (ö. 852/1449) bu noktada mühim bir tesbitte bulunmaktadır. 2/8. asrın büyük bir âliminin, zalim idarecilere karşı silahlı mücadeleye cevaz verdiğinden bahsederken şöyle diyor:

“Bu görüş selefindir; eskidir. Fakat bunun terkedilmesi üzerinde karar kılınmıştır. Çünkü görmüşlerdir ki, iş daha fenaya gidiyor. Harra vakasında (sene 63/683), İbnu'l-Eş'as vakasında (81-84/700-703) ve diğerlerinde, düşünen için ibret vardır...”¹⁸

İbn Hacer'in bu tespiti doğrudur. Kur'an'ın vahyedildiği devrin ictimai şartları içinde, zalimi doğru yola getirmekte kıtale kadar gidilebileceğine dair izn-i İlahi sadır olmuş ise de,¹⁹ artık günümüzde hakkı hakim kılmanın başka yollarını bulamamanın bir mazereti olmamalıdır.

Tabiatıyla, İbn Hacer'in tavsiye ettiği ibret alınmalı ve silah kullanmadan da idarecileri yola getirmenin hukuki yolları bulunmalıydı. Osmanlı'nın ilk anayasasını yapanlarda bu düşüncenin olmadığını söylemek insafsızlık olur. Ne var ki, medresemiz onların yollarını açacak hemen hemen hiçbir şey yapmamıştır. Merhum Dâğistânî gibiler, sultanlığın faziletine dair, asırlar evvelinden vaz edilmiş hükümleri hadîs hâline ge-

¹⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 288.

¹⁹ 49/Hucurat, 9-10.

tirenleri teşhir edecekleri yerde, taltif etmişlerdir. Çünkü o hadîsleri İslam prensipleri açısından tenkidden geçirebilecek kültürden mahrumdular. Bu eksikliğin farkında olmadan kitap yazanların, niyetleri ne kadar halisane olursa olsun, sonuçta, topluma hizmetkar değil, maalesef muzır olacaklarını bilmek zorundayız.

Aslında Şeyh Dâğistânî, her müslümanı kudreti ölçüsünde idaresi altındakilerden sorumlu tutan Peygamber tâlimatından gafil de değildi. *كلکم راع وکلکم مسئول عن رعیتہ* (Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden sorumlusunuz.) hadîsini *Zübdetü'l-Buhârî Tercemesi*'ne alıyor,²⁰ ama Türkçe metnine, aslında bulunmayan ibareyi, ya'nî "... ahirette mes'ulsünüz" ibaresini sokuşturmayı vazife biliyordu. Çünkü aksi takdirde Kânûn-ı Esâsî'nin İslam'a aykırı beşinci maddesinin yukarıda zikrettiğimiz yorumunu yapması mümkün olamazdı. Ona göre baştaki idareci de mesuldür, ama sadece nezaretçi olarak!

İlk cildi 1923'te basılan adı geçen tercemesinde çoban hadîsini açıklıyorken bakınız ne diyor:

"Meselâ Re'îs-i Cumhûr Hazretleri bilcümle taht-ı idâresinde bulunan milletlerin hâmîsi bulunmakla, bilcümle ra'îyesinden mes'ûldür, ya'nî hudûd ve ahkâmın icrâsından ve ikâme-i cum'a ve cemâ'atden mes'ûl demektir."

Şeyhimize göre böyle bir reis-i cumhur İslami hükümlerin yerine getirilmesini sağlayacak, fakat sağlamazsa veya kendisi uygulamazsa, dünyada sorumlu olmayacak; koltuğu baki kalacak; millet onu sorguya çekebilmek için ahireti bekleyecek!

Kânûn-ı Esâsî'nin tepedeki idareciyi sorumsuz sayan zihniyeti asırlar öncesinde kilisenin telkin etmiş olduğu anlayıştan

²⁰ Ömer Ziyâuddîn-i Dâğistânî, *Zübdetü'l-Buhârî Tercemesi*, r. 285.

farklı değildir. St. Paul'un Romalılarına Mektubu'nda²¹ "Herkes başındaki hükümetlere tabi olsun... hükümete mukavemet eden Allah'ın tertibine karşı çıkmış olur." diyor.

12. asırda Fransa Reims şehri Arşevек'inin Laon'da verdiği va'zda:

"Restez soumis non seulement à ceux qui son bons et modérés, mais même à ceux qui ne le sont pas..."

"Başınızdakilerden sadece iyi ve ılımlı olanlara itaatle yetinmeyin, fakat böyle olmayanlara da uyun,²² emirleri, acaba zalim idarecilere karşı sus pus olmayı telkin etmiş fukahamınızın telkinatından farklıdır dersiniz!"

Böyle bir anlayışa İslami diyebilmenin imkânı yoktur. Zalimi zulmüyle bırakan sünepelikten İslam elbette uzaktır. "Verdiysem ben verdim." zihniyetinin bu Kânûn-ı Esâsî ile hâlen aynı çaldığını görmekten ızdırab duyduğumuzu belirtiyor ve sözümüzü Allah'tan hayırlar duasıyla bitiriyoruz.

²¹ XIII, 1-2.

²² Ernest Lavis, *Histoire Générale de la France*, II, 26, Ahmed Rızâ merhumun *La Faillite*'inden naklen, s. 164.

Dünya-Ahiret¹

Geçen asırlarda Batı dünyasında kilise sultanının kırılabilmesini, onları dünyevi işlere karıştırmamakta gören Batılı aydınlar, uzun bir mücadele sonunda laik düşüncüyü hakim kılarak kilise erkânını adeta mâbed işleriyle kısıtlı bir çerçeveye habsetmişlerdi. İslam dünyasını son asırlarda ilmen ve maddeten sindirmiş olan Batı'nın bu üstünlüğünü laikliğin faziletine hamleden bâzı müslüman aydınlarımız, aynı metodun İslam'a da uygulanmasını, İslam dünyasının vazgeçilmez bir kurtuluş yolu olarak görmüşlerdir.

Hıristiyanlık için geçerli olan bu düşüncenin İslam için kabîl-i tatbik olup olamayacağını veya mümkünse nasıl olacağını ortaya koyacak ilmi birikime sahip olunmadığı içindir ki, özellikle Türkiye'de resmî mahfiller, çözümü, Batı'yı aynen taklid etmekte buldular.

Günümüz müslüman aydınlarının, kendi kültürel kaynaklarını inceler hâle gelmeleriyle birlikte, bu mecburen bulunmuş çözümün sorgulanmasına gidilmesi kaçınılmazdı. Son yıllarda adedi çoğalan İslami yayınların muhteva açısından da yoğunluk kazanması şartıyla, bu sorgulamanın doğru yolu

¹ İslâmiyât, 3 (2000), sayı 1 , s. 7-10.

bulduracağı şübhesizdir. Bu noktada öncelikle İslam'ın temel kavramları üzerinde bir fikir birliği sağlanması lüzumu kaçınılmaz görünmektedir.

İşte bu düşünceden hareketle, bu yazımızda, Batı dünyasında olduğu gibi bizde de, İslam'ı dünyadan ayırmak, onu sadece Allah'la olan ilişkiye hasretmek meselesi üzerinde Kur'an çerçeveli bir sohbette bulunmayı arzuladık.

Kur'an-ı Kerim'i dikkatlice okuyanlar görüyorlar ki, Allah insanlara iki hayat vermiştir: Birincisi الحياة الدنيا denilen 'en yakın hayat'tır. İnsanoğlunun ilk yaşadığı hayat. Bilindiği üzere, Arabca حياة kelimesi, dişil (müennes, feminin) olduğu için, sıfatı da 'en yakın, en aşağı' anlamında olan أدنى kelimisinin dişili دنیا şeklini almıştır. الحياة الدنيا'dan maksad, insanoğlunun ölümden önce yaşadığı hayattır; iki hayatın ilkidir. İkincisi ise, الحياة الآخرة daha sonraki, en son hayattır; ölümden sonraki hayat.

Kur'an-ı Kerim'de pek çok yerde geçen bu iki mühim tâbir, kısaltılarak da kullanılmış, 'hayat' ismi kaldırılarak, dünya ve ahiret sıfatları isim hâline getirilmiştir. 'Dünya' dendiğinde birinci hayat, 'ahiret' denince de ikinci hayat anlaşılmak gerekir.

Pek çok Mekke putperestinin ve benzerlerinin karşı çıktıkları Kur'ani temellerden birisi, ikinci hayattır. Bu adamlara göre, görüp görülecek olan, 'dünyevi hayattır; başka bir hayat yoktur.'²

Kur'an'a göre bu iki hayattan birincisi muvakkat, ikincisi ebedîdir. Ebedi ahiret hayatı, muvakkat olan dünya hayatında şekillenip kazanılacaktır. Dünyada yaşarken elde edilmemiş bir değeri âhirette kazanmak mümkün değildir. Kur'an-ı Kerim bu noktaya son derece ağırlık vermektedir:

² 34/Sebe', 43; 37/Saffât, 16; 44/Duhân, 35; 6/En'âm, 29.

وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِّنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ

(Dünya hayatında) kendiniz için ne gibi hayır işlediyseniz (âhirette) Allah katında onun karşılığını bulacaksınız.”³

وَأَنْ لِّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى

“İnsanın (ahirette) bulacağı şey (dünyadayken) elde ettiği şeydir.”⁴

فَأَمَّا مَن ثَقَلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَّاضِيَةٍ وَأَمَّا مَن خَفَّتْ مَوَازِينُهُ

“Kimin (dünyada) terazisi ağır basarsa (ahirette) memnun olacağı bir hayata kavuşacaktır. Kiminki hafif kalırsa...”⁵

وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ

“(Ahirette, dünyadayken) yapmış olduklarınızın dışında bir şeyle karşılık göreceksiniz.”⁶

وَمَن كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى

Kim bu dünyada (müsbet işler yapmamış) kör ise, ahirette de kör olacaktır (eli boş kalacaktır).⁷

وَمَن عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ

Erkek olsun, kadın olsun; kim mümin olarak (bu dünyada) salih amel işlerse, (ahirette) cennete girecekler onlardır.”⁸

İslam’ın dünya hayatına verdiği mevkiin delili olarak yeterli olan bu ayetlerde ve benzerlerinde, Cenab-ı Hak, insanların bu dünya devresinde kendisine kul olmaya yaraşır

³ 73/Müzzemmil, 20; 2/Bakara, 110.

⁴ 53/Necm, 39.

⁵ 101/Kâri’a, 6-9.

⁶ 36/Yâsîn, 54.

⁷ 17/İsrâ’, 72.

⁸ 40/Mu’minûn, 40; 16/Nahl, 97.

bir hayat sürmelerini; hayırlı, doğru, faydalı, güzel, müsbet işler vücuda getirmelerini istemektedir. Bu işlerin vasfı konusunda Kur'an'da hiç bir tasnife gidilmiş olmadığı gibi, hayırlı işler şunlardır, şerli işler şunlardır, şeklinde hiç bir liste de verilmiş değildir. Dolayısıyla, misalleri Kur'an-ı Kerim'de verilmiş olanların dışında kalan her türlü müsbet işin yerine getirilmesini, her türlü çirkinlikten uzak bulunulmasını, İslam'ın, Kur'an'ın emrettiği bir vazife saymak, kaçınılmazdır. Pek çok müslüman, beş vakit namazını رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا رِزْقًا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً “Ey Rabbimiz! Bize dünyada güzellik, ahirette güzellik ver”⁹ duasıyla bitirir.

‘Güzellik’in sayıya gelmezliğini takdir eden bir kimse, bu Kur’ani değerın kıyamete kadar geçerli olduğunu söylemekte haksız mıdır?

Kadın erkek herkesten istenen ‘salih amel’in dünya durdukça çeşitlendiğini, çoğaldığını bilenler, salih amel işlendiği müddetçe Kur'an'ın gündemde olduğunu söyleyemezler mi?

Kur'an-ı Kerim'in pek çok ayetinde¹⁰ insanların yaratılış sebebi konusunda ahsen-i amel sahibini, ‘en güzel iş’ yapan insanı vücuda getirme hedefine işarette bulunulur; hayırlı işlerde yarışılması emredilir. Fakat ‘en güzel amel’i kısıtlayıcı hiç bir beyana yer verilmiş değildir. Dolayısıyla, Kur'an'ın bu emrini, vahiy devrinde hiç bilinmeyen şekilleriyle bu gün yerine getirenler, Kur'an'ın tatbikçileri sayılırsa hatamı edilmiş olur?

Yine Kur'an-ı Kerim'de mesela iman edenlere verilen emirlerden birisi, Allah'ın verdiği rızıkların ‘tayyib’ olanlarının yenmesidir.¹¹ Şimdi ‘tayyib’ yiyeceği, Hz. Peygamber devrinin

⁹ 2/Bakara, 201.

¹⁰ Mesela 68/Mulk, 2; 18/Kehf, 7; 11/Hüd, 7; 6/En'am, 165; 5/Ma'ide, 48.

¹¹ 2/Bakara, 168, 172.

yiyeceklerine hasretmenin mantığı olabilir mi? Dolayısıyla, risalet devrinde hiç bilinmeyen helal rızıklardan faydalanan günümüz insanı Kur'an emrini uyguluyor değil midir?

Mesela yine Kur'an-ı Kerim'de bütün müminlere hitaben 'doğru söz' söylemeleri emredilmektedir.¹² Doğru söze bugün camiden ziyade dışarda ihtiyaç vardır. Fakat istikamet üzere olmayı siyasetlerine uygun görmeyen devletlülerin bu nevi ayetlerle başışık olmaları tabiatıyla beklenemez.

Yine Kuran-ı Kerim, bütün insanlara hitaben: "Kendinizin, ana-babanızın, yakınlarınızın aleyhine bile olsa, ister zengin, ister fakir, herkes hakkında adaletle hüküm verin; doğru şahidlikte bulunun..." diyor.¹³ Bu ayet, herhâlde, sadece cami cemaati için nazil olmuş değildir.

Farz-ı muhal bir devlet düşünün ki, milletin vekilleri sıfatını taşıyanlar, önce halkının refahını yükseltmeyi vazife bilecekken, bunu bırakıp kendi gayr-i adil maaşlarını yoluna sokmayı düşünsünler ve bu hareketlerine en yüksek mevki-den alkış alsınlar! Elbette bunlar için bu nevi ayetler ayak bağı olacak ve laiklik gereği, bu nevi ayetlerin tez elden camie habsedilmeleri gerekecektir.

Burada kısaca söylemek istediğim husus, Kur'an ve Sünnet'te ismen zikredilmemiş olsa bile, müsbet vasf taşıyan her fiilin Kur'ani, İslami olduğu; menfi değerde olanların da Kur'an dışı, İslam dışı sayılacağıdır. Bu bakımdan, dünya hayatında İslam dairesi dışında kalabilecek hiç bir hâdisenin olmadığını söylemekte hiç bir yanlışlık yoktur. Bütün mesele hayırlı olanla olmayanı, güzel ile çirkini, doğru ile eğriyi... ayırarak

¹² 33/Ahzâb, 70.

¹³ 4/Nisâ, 135.

uygulayacak bir müslüman toplumun vücuda getirilmesinde yatmaktadır ki, bundaki başarı nisbeti, o toplumun müslümanlık seviyesinin göstergesi olacaktır.

Bu seviyenin tutturulabilmesinde, toplum ferdlerinin birbirlerine karşı denetim ve uyarı vazifelerini, kudretleri ve ehliyetleri nisbetinde yerine getirmeleri gerektiği unutulmamalıdır.¹⁴ Bugün, hayırlı bir toplumun inşasında en büyük katkı sahibi olarak gördüğümüz kurumların başında, basın ve televizyonun geldiğini düşünüyoruz. Bu iş sahasının İslam dışında mütâlaa edilmesine imkan var mıdır? Yoktur, zira Kur'an ve Sünnet, işbu meslekleri ismen zikretmemiş olsa da, onların vazifelerini fazlasıyla dile getirmiş bulunmaktadır. Bu vazifelerin yerine getirilmesinin, uyuşuk, düşük bir müslüman toplumun dirilmesinde büyük katkısı olacağına inanıyoruz.

Bugün bâzı çevrelerde müslümanlığı cami müdavimliğinden ibaret sayan bir yavanlık gözleniyor. Mârufu emreden, münkerden nehyeden bir toplumu hedef gösteren Kur'ani düşünceye taban tabana zıd olan bu görüş sahiblerinin herhâlde korktukları bir şey olmalıdır.

Müslümanlığı ibadetten ibaret görme zihniyeti, İslam siyasi tarihine sultanlığın yerleştirildiği ilk asırlara kadar inen bir maziye sahibidir ve bu ağır cürmü temizleyebilmek de bizler için o kadar kolay bir iş değildir. Gerçek müslümanlık ancak Kur'an ve Sünnet'in ruhunu anlamış nesillerin nasibi olacak ve bütün insanlık 61/Sâf, 9; 48/Feth, 28 ve 9/Tevbe, 33 ayetlerinin müjdelediği hedefe ancak o zaman ulaşabilecektir; bizler göremeyecek olsak da...

Herhâlde Allah, dinini dünyadakilere göndermiştir, ahirettekilere değil...

¹⁴ 3/Âl-i İmrân, 104, 110.

Kaynaklar

- Akseki, A. Hamdi, *İslâm Dîni*, İstanbul 1935.
- Abdurrezzâk ibn Hemmâm, *Musannef*, Beyrut 1970-1972
- Ahmed ibn Hanbel, *el-Musned*, I-VI, Dâru'l-Fikr, by., 1991.
- Ahmed Naim, "İslam", *Musavver Dâiretu'l-Ma'ârif*, İstanbul 1914.
- Ahmed Rıdâ, *La Faillite Morale de la Politique Occidentale En Orient*, Paris 1922.
- Âişe Abdurrahmân, *Biz Neredeyiz*, Adak Yayınları, İstanbul 1976
- Akseki, Ahmed Hamdî, *Sebîlu'r-Reşâd*, XXXIV (1924), sayı 600, s. 23-26.
- Alî Cevâd Bey, *Fezleke (İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi)*, Ankara 1960.
- Alî Haydâr Efendi, *Dureru'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, İstanbul 1899.
- Ansary, Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, 3. baskı, Ankara 1958.
- Atay, Falih Rıfki, *Atatürkçülük Nedir?*, İstanbul 2006.
- Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Câhiliyye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, İstanbul 1996.
- Aydın, Mehmet, *Müslümânların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler*, Konya 1989.

- Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, İstanbul 1890.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1991.
- Berki, Ali Himmet, *Açıklamalı Mecelle*, İstanbul 1978.
- Beyhakî, *Kitâbu's-Suneni'l-Kebîr*, Haydarabad 1925.
- _____, *Menâkıbu's-Şâfi'i*, Mısır 1971.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul 1968.
- Boisard, Marcel A., *L'Humanisme de l'Islam*, by., 1979.
- Brockelmann, Carl, *GAL (Geschichte der Arabischen Litteratur)*, Leiden 1943-9,
- Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Riyad 2000.
- Celal Nuri [İleri], *Devlet ve Meclis*, Ankara 1932.
- _____, *İttihâd-ı İslâm*, İstanbul 1913.
- _____, *Tâc Giyen Millet*, İstanbul 1923.
- Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, İstanbul 1917-1920.
- _____, *el-Fusûl fî'l-Usûl*, İstanbul 1994.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Ankara 1953.
- Danışmend, İsmail Hamî, *31 Mart Vak'ası*, 3.baskı, İstanbul 1986.
- _____, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1947.
- Dârimî, *es-Sunen*, Medine 1966.
- Ebû Dâvûd-i Sicistânî, *es-Sunen*, tertib: Muhyiddîn Abdulhamîd, by., ty.
- Ebû Nu'aym-ı İsbahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ'*, Mısır 1932.
- Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 5. baskı, Mısır 1976.
- Ebû'l-Huseyn el-Basrî, *Kitâbu'l-Mu'temed*, Dîmeşk 1964.
- Ebû'l-Mehâsin, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhira*, Mısır 1963.
- Fezârî, *Kitâbu's-Siyer*, Beyrut 1987.
- Garaudy, *Promesses de l'Islam*, Paris 1981.
- Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Mısır 1901.
- _____, *el-Munkız*, 2. baskı, İstanbul 1872.
- Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg 1963.
- Hacı Zihnî Efendi, *Ni'met-i İslâm*, İstanbul 1906.
- Hâkim-i Neysâbü'rî, *el-Mustedrek*, Haydarâbad 1915-1923.

- Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1992.
- Hatîb-i Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, Ankara 1991.
- _____, *Târîh-i Bağdâd*, Mısır 1930.
- Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, Medine 1998.
- Hüseyin Kâzım Kadri, *İnsân Hakları Beyannâmesinin İslâm Hukûkuna Göre İzahı*, İstanbul 1949.
- _____, *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, İstanbul 1991.
- _____, *Teşrî-i İnsânî ve İlâhî*, İstanbul 1933.
- _____, *Yirminci Asırda İslâmiyet*, İstanbul 1923.
- Işık, Zeynelabidin, *Seâdet-i Ebediyye*, İstanbul 1963.
- Izutsu, T., *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Ankara 1975.
- İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, Mısır 1948-1953.
- İbn Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, Mısır 1968.
- _____, *et-Temhîd Limâ fi'l-Muvatta'i mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*, Mağrib [Fas] 1967-92.
- İbn Adiyy, *el-Kâmil fi Du'afâ'i'r-Ricâl*, Lübnan 1997-.
- İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, Lübnan 1995; Azîziyye neşri, Haydarâbâd 1966-1971.
- İbn Hacer-i Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, Haydarabad 1911-1913.
- _____, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Haydarâbâd 1907-9.
- İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, Dr. Vâfi, 3. baskı, Mısır, ty.
- İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Mısır 1947-9.
- _____, *el-Muhallâ*, Mısır, 1929-33.
- İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Mısır 1955.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, *İğâsetu'l-Lehfân*, Mısır 1902.
- _____, *Zâdu'l-Me'âd*, Mısır 1906
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1988.
- İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Mısır 1923.
- İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, Mısır 1960.
- İbn Mâce, *es-Sunen*, Riyad 2000.
- İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Beyrut 1957-8; 2001 baskısı.
- İbn Sînâ, *es-Semâ' ve'r-Raks* Risalesi, Hindistan, ty.

- İbn Teymiyye, *el-Cevâbu's-Sahîh*, 2. baskı, Mısır 1999.
- _____, *el-Fetâvâ*, Mısır 1908-11.
- _____, *el-Furkân*, Mısır 1904.
- _____, *Kitâbu Tefsîri Sûreti'l-İhlâs*, Kahire 1905.
- _____, *Kitâbu'n-Nubuvvât*, Mısır 1927
- _____, *Me'âricu'l-Vusûl*, Mısır 1318.
- _____, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, by. 1984.
- _____, *Minhâcu's-Sunne*, Kahire 1989.
- İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Mısır 1967-1968.
- İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, Mısır 1949.,
- İbnu'l-Esîr, *Câmi'u'l-Usûl*, Dîmeşk 1969-1974.
- _____, *el-Kâmil*, Beyrut 1965.
- İbnu'l-İmâd, *el-Hanbelî, Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Mısır 1931.
- İleri, Celal Nuri, "Havâic-i Kânûniyyemiz", *İctihâd Mecmûası*, 14 Mayıs 1913, sayı 67.
- İmâm-ı Muhammed, *Kitabu'l-Âsâr*, Hindistan, ty.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1927.
- Kâdîhân, *Fetâvây-ı Kâdîhân*, Hindiyne'nin kenarında, Mısır 1892.
- Kara, İsmail, *Hilâfet Risâleleri*, İstanbul 2002.
- Karâfî, *Envâru'l-Burûk fî Envâi'l-Furûk*, Mısır 1925.
- Kâsım ibn Sellâm, *el-Emvâl*, Mısır 1968.
- Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, Mısır 1957-1960.
- Kevserî, *Husnu't-Tekâdî fî Sîreti'l-İmâm Ebî Yûsufî'l-Kâdî*. Hıms 1968.
- _____, *el-Makâlât*, Mısır 1994.
- Komisyon, *Tanzîmât*, İstanbul 1940.
- Kuleynî, *el-Kâfî*, Tahran, 1388.
- Lâlekâî, *Şerhu Usûli İtikâdi Ehli's-Sunneti ve'l-Cemâ'a*, Riyad, 1997.
- Lewis, Bernard, *İslâm'ın Siyâsal Dili*, Kayseri 1992.
- Mâlik ibn Enes, *Muvatta' -Şeybânî*, Riyad 2000.
- Ma'rûf Devâlîbî, *İslâm'da Devlet ve İktidar*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu, İstanbul 1985
- Massignon, L., *Annuaire du Monde Musulman*, Paris 1955,
- Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, Beyrut 1982.

- Muallim M. Cevdet, "Şimâl Müverrihi Zekî Velîdî ve İbn Haldûn", *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmûası*, 1920, sayı 53-55 (54).
- Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, Mısır 1959.
- Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, İstanbul 1980.
- Muhibbî, *Hulâsatu'l-Eser*, Mısır 1867.
- Munâvî, *Feydu'l-Kadîr*, Mısır 1938.
- Mûsâ Kâzım Efendi, *Külliyât, Dîni İctimâî Makâleler*, İstanbul 1917.
- Muslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Riyad 2000.
- Nesâî, *es-Sunen*, Riyad 2000.
- Ömer Ziyâeddîn Efendi, *Hadîs-i Erbaîn fî Hukûki's-Selâtîn*, İstanbul 1908.
- _____, *Mir'ât-ı Kânûn-ı Esâsî*, İstanbul 1909.
- Ömer Ziyâuddîn-i Dâğistânî, *Zübdetü'l-Buhârî Tercemesi*, Trabzon 1923.
- Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul 1978.
- Provençal, Lévi, *La Civilisation Arabe en Espagne*, 3. baskı, Paris 1961.
- Râsîh - İlyâs Sâmi - Halîl, *Hulkî, Hâkimiyyet-i [Saltanat-ı] Milliyye ve Hilâfet-i İslâmiyye*,
- Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, İstanbul, 1889-90.
- Reşîd Rıdâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 4. baskı, 1927-1934.
- Sa'îd ibn Mansûr, *Sunen*, Hindistan 1967
- Sahnûn, *el-Mudevvene*, Mısır 1906.
- Sehâvî, *el-Makâsıdu'l-Hasene*, Mısır 1956.
- Serahsî, *el-Mebsût*, Mısır 1906.
- _____, *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*, Mısır 1971-1972.
- _____, *Usûl-i Serahsî*, Beyrut 1973.
- Seydişehirli Mahmûd Es'ad Efendi, *Târîh-i İlm-i Hukûk*, İstanbul 1914.
- Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdâr Târîhi*, İstanbul 1928.
- Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ*, Mısır 1964-1976.
- Sulemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, Beyrut 1969.
- Şa'rânî, *el-Mizân*, Mısır 1901.

Şâfi'î, *Risâle*, Mısır 1940.

_____, *el-Umm*, Mısır 1968.

Şâh Veliyyullâh Dehlevî, *Muhtasaru't-Tuhfeti'l-İsnâ Aşeriyye*, Riyad 1983.

Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, Kahire 1913; Riyad 1997.

Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, Mısır 1952.

Şeyhülislam Cemâluddîn Efendi, *Hâtırât-ı Siyâsiyye*, İstanbul 1918.

Şihâbuddîn, Burhânuddîn Mirzâ, çev. İsmâ'il Ferîd, *Reddu'l-Hilâf ve Faslu'l-İhtilâf*, İstanbul 1915.

Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Leiden baskısı, by. ty.

_____, *Tefsîr (Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân)*, 2. baskı, Mısır 1954.

Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, Mısır 1968.

Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Riyad 2000.

Togan, Zeki Velidi, *Hâtıralar*, İstanbul 1969.

_____, *Kur'ân ve Türkler*, İstanbul 1971.

Toynbee, Arnold, *La Religion Vue Par un Historien*, Paris 1963.

Tûsî, *el-İstibsâr*, Tahran 1390.

Watt, W.M., *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, Hülbe Yayınları, Ankara 1982.

Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukûtu*, İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1963.

Zehebî, *Duvelu'l-İslâm*, Mısır 1974.

_____, *Mizânu'l-İ'tidâl*, Mısır 1963.

_____, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, Mısır, ty.

_____, *Târîhu'l-İslâm*, Beyrut 1989-2000.

Zeyla'î, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, Mısır 1938.

Ziriklî, *el-A'lâm*, 2. baskı, 1954-59.

Zurkânî, *Şerhu Zurkânî alâ'l-Muvatta'*, Mısır 1892.

Dizin

1924 Anayasası 53
II. Abdülhamid 143
II. Meşrûtiyet 144

A

Abbasi halifesi 32
abdest 29
Abdûlmelik ibn Mervân 151
adalet 30, 84, 106, 129, 137
Âdem (Hz.) 97; ~oğlu 44
âdet 58, 66, 67, 133
Adliye 87, 99
ahiret 33, 44, 49, 52, 129, 153, 156,
157; ~ hayatı 156; ~ saadeti 44; ~in
tarlası 41
ahkâmı tatbikte beşerî zaaf 14
ahlak 33; ~lı nesiller 106
Ahmed ibn Hanbel 17, 24, 127
Ahmed Na'im 50, 51, 52, 53
Âişe (Hz.) 14
Âişe Abdurrahmân bint Şâtî' 43
akaid 35, 60
Akdeniz 109
akidler 46
Alâ'uddevle Ebû Ca'fer ibn Kâkeveyh 34
âlemin heyulası 37
Ali (Hz.) 27
Alî Haydâr Efendi 61
âlim geçinenler 151
Allah 129; ~ dostu 31; ~ düşmanı melik
31; ~ kelâmı 101; ~a halifelik 44; ~a
kul olabilmenin imtihanı 44; ~'ın tak-
diri 30; ~'ın birliği 129; ~'ın düşman-
ları 31; ~'ın halifesi 44; ~'ın hidayeti

101; ~'ın kaderi 31; ~'ın kelâmı 37;
~'ın melekleri 37; ~'ın son Peygamberi
14; ~u Teala'nın şahsi cüziyatı 39
allame 21, 24, 38
Almanya 70, 72, 88
amelî vahy 128
Amr ibn Şurahbil 105
Anadolu 108, 110, 114, 126; ~ kurtuluş
harekatı 108
anarşistler 31
Anayasa 94, 100, 114, 143, 146
Ankara 9, 45, 48, 53, 62, 68, 109, 161,
162, 163, 166; ~ İlahiyat Fakültesi 9
Arab(lar) 78, 100, 104, 108; ~ müşrikli-
ği 134; ~ ve yahudi kabileleri 99; ~ ve
yahudiler 99
Arabca 42, 50, 51, 64, 69, 150, 156
Arafat 134
Aristo 33, 35, 36, 38; ~ felsefesi 33; ~ ta-
kibcisi filozoflar 35; ~ ve takibcileri 36
Arşevak 154
Askerî Rüşdiye ve Ticâret Mektebi 64
askerlik 88, 99
Asya 32, 71, 73, 104, 125
Atâ' ibn Ebî Rebâh 96
Atâ' ibn Yesâr 31
Atatürk, Mustafa Kemal 72, 73, 74, 122
Avrupa 52, 59, 72, 75, 79, 82, 83, 84,
85, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 102, 113,
116, 117, 125, 145; ~ anayasaları
145; ~ hristiyanlığı 102; ~cılar 51; ~lı
47, 148
Aydın mebusluğu 64
Aynî 18

aynileşme gayretleri 41
azab 103
Azerbaycan 75

B

Bağdad 50
Basra 19
başmuharrirlik 42
Batı 50, 54, 70, 104, 116, 135, 136, 141,
155, 156; ~ demokrasileri 135, 136; ~
dünyası 155; ~'nın hristiyanları 104
batıl 24
Batılı İslamolog 46
Bâtını Karmatiler 36
Bayezid Meydanı 143
bedevi 15
Belçika 145
Belkis 127
Benû Sakife 138
beşer tarihi 135
Beytu'l-Midrâs 101
bidat 32, 33, 38; ~çılar 35
Bilmen, Ömer Nasûhî 16, 28, 139
biyografi 39, 94
Bizans 137
Boisard 162
Bolu 75
borçlar 47
boşanma 47
bozuk akideli 34
Buhârî 127; ~ şarihi 18
Burdur Erkek Sanat Okulu 9
Büyük Millet Meclisi 53, 108, 109, 114,
115, 116, 122, 124, 125

C

cahiliye 136; ~ devri 136
cami 159; ~ cemaati 159; ~ dışına taşan
53
Cebriye 30, 31; ~cilik 31
Celâl Nûrî 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61,
62, 63, 145
Cemel Harbi 30
Cenab-ı Hak(k) 12, 19, 44, 48, 157; ~'ın
halifelîği 41; ~'ın istemesi 13; ~'ın rah-
meti 14
cenaze 106
cesedler 33
Cessâs 151
Cevdet Paşa 162
ceza 33; ~landırma 14
Cezayir 43
cihad 112, 114
cimâ 26
Cizye 103
Cuma 40, 144

Cumhuriyet 50, 51, 52, 68, 69, 74, 93,
94, 107, 108
Cuveynî 140, 141
cûziyat 34

Ç

Çankaya 73
çiftçilik 64
D
Dağistânî, Ömer Ziyâeddin 144, 145,
146, 148, 149, 150, 152, 153, 165
Dağıstanlı 144
daru'l-hadis 34
Dâru'l-Muallimîn 75
demokrasi 135, 136
Dervîş Vahdetî 145
devamlılık 49
Devlet-i Âliye-i Osmaniyye 148
Dimeşk 164
din 128, 130; ~ adamı 45; ~ mensubları
136; ~ ve dünya ayrılığı 46; tamamlan-
mış ~ 134
dinsizlik 34, 94
dirhem 106
Diyanet İşleri Reisliği 94, 122
duman 22
Dünya 156, 157
dünyevi hayat 42; ~ hükümler 55; ~ me-
seleler 69; ~ hukuki meseleler 74

E

ebedî değer 96
Ebu Bekir (Hz.) 138, 151
Ebû Ca'fer Tahâvî 22
Ebû Hanîfe 19, 20, 21, 26, 27, 130
Ebû Yûsuf 32, 162
Ebû'l-Huseyn el-Basrî 130, 162
Ebû'l-Mehâsin ibn Tannıverdi 40
eğitim 99
Ehl-i Kitab 96, 98, 99, 100, 101, 102,
103, 104, 105, 106, 161
Ehl-i Sünnet 27
Emevi iktidarı 31
emir 22; ~ ve nehiyeler 128
Endülüslü 132; ~ muhaddis âlim 132
enfûsı 148
Ensar 138
Ergin, Osman 64, 68, 75
erkek 9, 157
Eş'arî 138
evlenme 47, 105
Evzâ'î 106
Ezher 9

F

fâiz 47, 62, 63
fakihler 18

fakirler 103
 Fârâbî 33, 34, 35, 37, 38
 farizalar 128
 Farsça 64, 69
 farz ibadetler 15
 Fas 43
 felsefe 32, 33, 35, 38, 39, 40, 51, 92;
 ~ciler 32, 33
 felsefi: ~ düşünce 32; ~ teviller 37
 Fetva Heyeti 109
 Feylesüfu'l-İslâm 35
 fıkhi: ~ ıstılah 48; ~ mesele 16, 27; ~
 mezhebler 18; ~ tebahhur 20
 fıkıh 16, 19, 22, 25, 27, 32, 35, 47, 59,
 122, 130, 140; ~ âlimleri 16; ~ meto-
 dolojisi 130; ~ mezhepleri 27
 firkalar 35, 59
 fıtır sadakaları 105
 fikir 30, 31, 32, 35, 41, 52, 53, 59, 64,
 69, 79, 87, 113, 125, 126, 131, 151,
 156; ~ adamı 53; ~ sahibleri 131
 fikrî cereyan 49
 filozof(lar) 33, 34, 35, 37; ~ları tenkid
 33
 fizikî değerler 136
 Fransa 68, 88, 154
 Fransız 46, 47, 68, 83, 92, 93, 104, 137;
 ~ İslamiyatçısı 46; ~ca 11, 53, 64, 145
 furû' 130, 131, 134; ~at 134

G

Galatasaray 50, 53
 Garaudy, Roger 47, 95, 162
 Gardet, Louis 137
 gayr-i İslami 22, 31
 gayr-i müslim(ler) 42, 48, 54, 93, 98,
 102, 103, 104, 105, 135, 148; ~ paşa
 efendiler 135
 Gazâlî 33, 34, 162
 gazetecilik 64
 Gelibolu 53
 genç ilahiyatçılar 11, 50
 Giridli Mustafa Nûrî Bey 53
 Goiten, S.D. 46
 Goldziher, I. 46
 Gümüşhaneli Ahmed Ziyâeddin Efendi
 144
 Gümüşhaneli dergahı postnişinliği 144
 günah 14, 15; ~kâr 14
 güzellik 158

H

haber-i vahid 24
 Habeşistan 99; ~ hristiyanlığı 99; ~ hü-
 kûmdarı 99
 hac 26
 Haccâc 151; ~-ı Zâlim 151

Hacı Zihni Efendi 50
 hadis kılıgına bürünmüş birtakım kabile
 ırkçılığı ürünleri 138
 hadis: ~ ve fıkıh eserleri 47; ~in mantıki
 doğruluğu 21
 hadler 128
 hadsi kuvvet 37
 Hafid İbn Ruşd 24
 Haleb valiliği 64
 halifelik 44
 Halil Hukî Hocaefendi 45
 Hanbelî: ~ âlim 39; ~ âlimleri 25; ~ mez-
 hebi 141
 Hanbeliler 25, 35
 Hanefi(ler) 18, 19, 20, 21, 22, 32, 40,
 139, 151; ~ allame 151; ~ fıkıh tarihi
 22; ~ imamları 18, 19, 22; ~ mezhebi
 32, 40; ~ zaviyesi 22; ~yye 141
 hapis cezası 103
 haram 111, 128, 129
 Harameyn 140
 Haricilik 31
 Hâriciye 50, 64
 Hâris ibn Amr 140
 Harra vakası 152
 Harran 35
 Hasan-ı Basrî 31
 Hasta 13, 117
 Hata 14
 Hatib Hoca 9
 hatim 40
 Havariler 127
 havra 45
 hayat 43, 44, 47, 76, 116, 119, 120,
 122, 123, 130, 156, 158
 hayırlı: ~ işler 158; ~ ümmet 30
 Hayruddin Ziriklî 94
 helal 39, 95, 128, 159; ~ ve haram 129
 Hımyer hükümdarı 102
 hristiyan(lar) 47, 96, 98, 99, 102, 104,
 105, 106, 108, 125, 135, 136; ~ ra-
 hibleri 105; ~ tecavüzü 108; ~lığın ha-
 kimiyeti 55; ~lık 97, 102, 106, 149,
 155; ~lık aşkı 106
 Hicaz 38, 71, 102
 hicret 99
 Hidiv Abbâs Hilmi Paşa 144
 hilafet 44, 71, 107, 137, 138, 151
 Hindistan 71, 163, 164, 165, 166
 Hindli 130; ~ âlim 130
 Horasan 38
 hoşgörü 99
 Huccetu'l-İslam 33; Bkz. Gazâlî
 hukuki: ~ gelişmeler 93; ~ nasslar 49
 Hulagu 39
 hüküm 22
 hürriyet 135

Hüseyin Kâzım Kadri 64, 65, 66, 67, 68, 69, 163

I

Irak 38

ırk 100

ıslahatçı âlimler 42

Izutsu, T. 47

İ

İbn Abbâs 132

İbn Abdi Rabbih 32

İbn Abdilberr 132

İbn Arabî 149

İbn Ebî Leylâ 23

İbn Hacer 18, 152

İbn Haldûn 71, 72, 76, 77, 78, 83, 85, 87, 163, 164

İbn Hazm 26, 27

İbn Kayyım el-Cevziyye 25, 39

İbn Ruşd 24

İbn Sînâ 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 163; ~'nın tarih bilgisi 38; ~'nın vefatı 33

İbn Teymiyye 25, 35, 36, 37, 39, 129, 164

İbnu'l-Cevzî 164

İbnu'l-Eş'as 152

İbnu's-Salâh Şehrezûrî 34

İbnul-Arabî 164

İbrahim (Hz.) 127

İbrâhîm ibn Abdillâh el-Hamevî 34

icmâ 52, 54

ictihad(lar) 59, 140

ictimai 15, 40, 41, 48, 49, 53, 152; ~ şartlar 40

içki 105

idari: ~ saha 103, 136; ~ yapılanma 137

ihlas 15, 128

iktidar 31, 45

iktisadi 41, 126

İlahî: ~ emir 101; ~ hükümler 14; ~ ki-tablar 98; ~ vazife 97

ilahiyat 9, 33, 50, 166; ~ Fakültesi 9, 166; ~çılar 109

ilhad 34, 94

ilim 137; ~ adamları 25

ilmi: ~ neşirler 28; ~ tedkikler 28

ilmihâl kitabları 16

İlyâs Sâmî 45, 46, 165

İmâm-ı Mâlik 20, 23, 26

İmâm-ı Muhammed 20, 164

İmamların Güneşi 18, 20; Bkz. Serahsî

İmâmu'l-Harameyn Cuveynî 140

iman: ~ edenler 158; ~ ve ahlak 93

inanç 55, 63, 100, 101, 102, 135, 136

İncil 128, 129

İngiliz 83, 92, 93, 104

İngilizce 53, 64

İngiltere 88

inkılab 15, 29, 42, 110

ins şeytanları 34

İnsan Hakları Beyannamesi 65

insanın dünyadaki amelleri 44

intisab 44, 144

İsa (Hz.) 97, 106, 127

İshâk ibn Râheveyh 17

İskoç âlim 47

İslam 9, 10, 11, 12, 42, 43, 53, 100, 165; ~ âlemi 50, 55; ~ âlimi 106; ~ âlimleri 27, 48, 49, 105, 107, 143; ~ coğrafyası 42; ~ Cumhuriyeti 107; ~ Devleti 108; ~ devleti 99, 103; ~ devletleri 104; ~ dini 16, 97, 129; ~ dünyası 11; ~ dünyası 29, 41, 43, 50, 52, 54, 131; ~ düşüncesi 98; ~ fakihleri 105; ~ fıkıh müctehidleri 22; ~ filozofları 34, 35; ~ filozofu 35; ~ hakimiyeti 134; ~ hukuku 49; ~ idare hayatı 138; ~ ilim çevreleri 141; ~ ilimleri 50; ~ kaynakları 15; ~ kitabiyatı 28; ~ kültür tarihi 31, 131; ~ kültürü 10; ~ kültürü 10, 64, 141; ~ kültürüne hizmet 9; ~ Peygamberi 10; ~ Peygamberi 97, 131; ~ siyaset nazariyatı 137; ~ siyasi hayatı 137; ~ siyasi tarihine sultanlığı 160; ~ şeriatı 94; ~ tarihi 30, 39, 148, 149; ~ Tedkik ve Telif (yayın) Heyeti 109; ~ toplumu 47, 131, 136; ~ varlığı 96; ~'a aykırı 153; ~'a Davet Cemiyeti 43; ~'a liyakat 42; ~'a mensub felsefeciler 35; ~'da nesebe dayalı saltanat zinciri 138; ~'daki feylesof 35; ~'dan başka din olmadığı 49; ~'ı dünyadan ayırmak 156; ~'ı gündemde tutmak 93; ~'ı târif 48; ~'ın âlemşümûl müşterek değerleri 44; ~'ın bu eşsiz varlığı 10; ~'ın bu mühim meseleleri 50; ~'ın dinî emirleri 51; ~'ın dinî kanunu 46; ~'ın dünya hayatı 157; ~'ın dünyaya verdiği bu değer 46; ~'ın en eski fikir ihtilafları 30; ~'ın filozofları 36; ~'ın hayatiyeti 48; ~'ın hristiyanlığa gösterdiği hoşgörü 104; ~'ın hukuki ahkâmı 60; ~'ın hukuki ve ictimai hükümleri 53; ~'ın ibadet hükümleri 28; ~'ın ilk asrı 105; ~'ın ilk dâhilî harbleri 30; ~'ın ilk nesli 45; ~'ın istediği seviye 140; ~'ın istikbali 48, 95; ~'ın kurtuluşu 50; ~'ın kültür tarihi 69; ~'ın kültürel çevreleri 30; ~'ın kültürel hayatı 139; ~'ın mahiyeti 46; ~'ın menşei 48; ~'ın müstakbel hayatı 134; ~'ın siyasi yapısı 144; ~'ın sosyal ve kültürel hayatı 98; ~'ın telkinatı 55;

~'in temel kavramları 156; ~'in yaranı 59; ~cılar 50
İslami 154; ~ hayat 130; ~ hükümler 65, 153; ~ ilimler 144; ~ incelemeler 43; ~ kaynaklar 99, 104; ~ kültür 51; ~ kültür malzemesi 42; ~ menşe 32; ~ meseleler 126; ~ saha 53; ~ yayınları 155; ~ zihniyet 16
İslamiyet 28, 35, 51, 53, 63, 69, 70, 74, 76; ~'e sadık kalma 69; ~'in dünyevi din vasfı 48
İslamolog 137
İsmaililer 35
İstanbul 16, 28, 43, 51, 53, 64, 65, 69, 70, 72, 75, 96, 110, 144, 146, 147, 161, 162, 163, 164, 165, 166; ~ Belediye Kütüphanesi 75; ~ Belediye reisliği 64; ~'un fethi 147
istiğna 45
itikadî ve amelî usûl 129
ittifak 25, 26, 42, 129, 140
İttihâd-ı Muhammedî Cem'iyeti 148
İzzeddin ibnu'l-Esir 34

K

Kâbe 134
Kaderiye 30, 31
kadın 27, 43, 157
kadın erkek 158
Kadrî Bey 64
kafir mülhidler 35
Kahire 43, 164, 166
Kahire Üniversitesi 43
kainat 34, 43
kalbden geçirilen kötü düşünceler 15
kalem 17
kanun maddeleri 145
Kânûn-ı Esâsî 133, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 153, 154, 164, 165
Katâde 128
kâtil 98
kazâ 13, 17, 18, 19, 23
Kazan Üniversitesi Arkeoloji Cemiyeti 72
Kazzâfî 43
keffaret 23
Kelâle 133
kelam 32, 33, 35, 141
Kemalistler 94
kıbtîler 106
kılıç 30
kıyamet 103, 158; ~ günü 103
kıyas 21, 26, 140
kilise 105
kilise sultanı 155
Kindî 35
Kitab 52; ~ ve Sünnet 122

Kitab-ı Mukaddes 98
klasik: ~ İslam ilimleri 33; ~ usûl kitapları 51
Konya 161
köle(ler) 131; ~ ve cariye(ler) 131
kör 157
krallık 107
kudsi 37, 46; ~ hukuk 46
Kufe Kadısı 23; ~li meşhur zahid âlim 105
kul(lar) 19; ~ hakları 51; ~luk 100
Kur'an(-ı Kerim): ~ emri 159; ~ medresesi 43; ~ ve hadîs hafızı 149; ~ ve Sünnet 26, 27, 28, 94, 115, 127, 134, 137, 159, 160; ~ ve Sünnet dışı hareket 137; ~'daki nasih-mensuh 131; ~'in vahyedildiği devrin ictimai şartları 152; ~tılaveti 40; ~'in hukuki ayetleri 95; ~in prensipleri 98
Kur'ani: ~ değer 158; ~ deliller 128; ~ düşünce 136, 160; ~ hakikat 128; ~ zihniyetler 15
Kureyş 136, 137, 138; ~li 108, 137, 149; ~li Emevi Arablar 108
kutsal İslam hukuku 47
küfür 33
külli 39, 42, 44, 50, 134, 141; ~ İslam kültürü 141; ~ kaideler 134
külliyyat 34

L

laiklik 94, 159
Laon 154
Latince 64
Lewis, Bernard 47
Libya lideri 43

M

Maârif Vekâleti 50
Mağrib 38
Makedonyalı İskender 38
Mâlik ibn Enes 17
Malikiler 26
Mâliye 64, 99
manastır 45
mânevi 28, 45, 99, 100, 102; ~ körlük 45; ~ mertebeler 136
Mantık 33
Mârufu emr 160
Massignon, L. 46
Matematik 33
Mâturîdî 138
Mâverdî 137
Meclîs-i Mahsûs 143
medeni 46
Medine 47, 99, 100, 101, 102, 103, 144, 162, 163; ~li 23, 31, 100, 104, 138; ~li âlim 31

medrese 50, 53, 69; ~ler 39
 medreseli 93
 Mehmed Âkif 51, 109
 Mekke 99, 101, 102, 130, 149, 156; ~
 putperesti 156; ~li 98, 99; ~li mümin-
 ler 99; ~li müslümanlar 99
 Mekki sûreler 130
 melikler 31
 menfi 138, 143, 159
 mensuh 94
 mescid 15, 45, 105
 mesuliyet 14, 16, 17, 25
 meş'um hâdis 30
 meşruiyet 16, 143
 mezheb 11, 23, 24, 28, 38, 58, 122,
 141; ~ büyükleri 23; ~ imamı 24
 Mısır 38, 144, 152, 162, 163, 164, 165,
 166; ~lı âlim 94
 Midhat Paşa 150
 milletvekillik 53
 miras 46, 47, 49, 62; ~ taksimatı 49
 Mîsak-ı Millî 64
 Moğollar 35
 Mu'âviye 77, 78, 79, 107
 Mu'âz hadîsi 140, 141
 Muahhar Malikî fakihleri 24
 Muallim Cevdet [İnançalp] 69, 72, 73,
 74, 75, 78, 83, 87
 muamelat ayetleri 133
 Muhacir 99, 100; ~ müslümanlar 100
 muhaddis 34, 38, 132
 muhalefet 20, 39, 40
 Muhammed (Hz.) 56, 62, 79, 97, 127
 muhazafakâr İslamcılar 51
 muhkem ayet 132
 Musa (Hz.) 97, 127
 Mûsâ Kâzım Efendi 25, 138, 139, 165
 Mûsiki 37
 Muslim 127
 Mustafâ Sabrî Efendi 42
 Mûtezile âlimleri 130
 muttaki âlim 31
 muvakkat 156
 muzdarib münevver 42
 müellefe-i kulub 66
 müellif 56, 62, 144, 147
 müennes 156
 müftilik 144
 mühtedi İslamiyatçılar 48
 mükellef 17, 22, 24, 44, 57, 77, 103;
 ~iyet 16
 mükreh 18, 27
 mülhidler 35, 39; ~in imamı İbn Sînâ 39
 Mülkiye 50
 müminler 131; ~in mesuliyet hududu
 14
 münafık 37

münkerden nehy 160
 Mürcie 31
 müsbet 45, 86, 143, 157, 158, 159; ~
 işler 157, 158
 müslüman(lar) 29, 98, 99, 100, 106,
 123, 126, 134, 136; ~ âlim(ler) 11, 43,
 137; ~ aydın çevreleri 41; ~ aydınları
 155; ~ kaynakları 145; ~ kültürü 11;
 ~ nazariyat âlimleri 48; ~ın kanları 31;
 ~lığı ibadetten ibaret görme zihniyeti
 160
 müşavere 30, 77
 Müşebbihe 31
 müşrik(ler) 38, 100, 105, 134
 mûta 66
 mütefekkir 53
 mütevazı hizmetkâr 10
 N
 Nakşibendi şeyhi 144
 namaz 24, 29, 46, 151; ~ ve oruç 24
 Nasîruddîn et-Tûsî 39
 nass 19, 48, 60, 61, 62, 66, 67; ~lara da-
 yalı hükümler 93
 nazil olmuş ayetler 133
 Necâşî 99
 Necran 99; ~ bölgesi 102; ~ hristiyanla-
 rı 103; ~lılar 102
 Niş 75
 Nuh (Hz.) 127
 nurani şekiller 37
 nübüvvet 36, 37
 O
 Okîç, Tayyib 9
 Orta Asya 32, 73
 Ortodoks Sırp 106
 oruç(oruc) 13, 16, 18, 19, 21, 23, 24,
 25, 26, 46; ~ bozan şey 18; ~u bozan
 şey 21; ~u bozan şeyler 22; ~lu 16, 18,
 19, 22, 25; ~lu kimse 16; unutanın ~u
 20
 Osman (Hz.) 29, 42, 50, 53, 75, 104,
 108, 113, 121, 135, 138, 143, 144,
 146, 148, 149, 151, 152, 162, 163
 Osmanlı: ~ anayasacıları 151; ~ anaya-
 sası 144; ~ İmparatorluğu 50; ~ müs-
 lüman âlimi 144; ~ mütefekkir 75;
 ~ saltanatı 146; ~ siyasi hayatı 143;
 ~Rus harbi 75
 Ö
 Öğretim Heyeti 109
 öğüt 15
 Ömer (Hz.) 83, 103, 133
 örf ve adetler 133
 özür 19, 26

- P**
 Paris 9, 46, 47, 95, 162, 164, 165, 166
 parlamento 143
 Pedersen, J. 46
 Peygamber (Hz.) devri 158; ~ Mescidi 103; ~'in hadisleri 17; ~'in ilahi vazifesi 99; ~'in tebliğ ettiği din 106; ~'i tâlimat 25
 peygamber(ler): ~ zinciri 127; ~lik 99; ~lik vazifesi 99
 pis 139
 Princeton Üniversitesi 46
 putperest(ler) 38, 105, 149; ~in müminlere reva gördükleri maddi-mânevi zulümler 99
- R**
 Râbi'atu'r-Re'y 23
 Râfîzî Fâtîmî dâileri 36
 Rafızılık 31
 rakslı tarikat ayinleri 38
 ramazan 17, 19, 23, 40, 150; ~ Efendi 150
 raportör 53
 Râsih [Kaplan] 45
 Reims 154
 reis-i cumhur 153
 rektörlük 51
 religion 47
 resmî mahfiller 155
 Resmî ve Târîhi Evrâk Tasnif Heyeti 75
 Reşid Rıdâ 94, 165
 Ribâ 133
 risalet 37, 159
 Roma 57
 ruhlar 33
 Rusya Türkleri 69
 rüya 37
- S**
 sabah namazı 131
 Safiyye 106
 Sahabe 30
 Sahabiler 30
 Sahih 141
 salih amel 157, 158
 saltanat 137
 San'a Kadıları 24
 Saraybosnalılar 106
 Sasani 137
 selef 152; ~ âlimleri 35, 38; ~âlimler 38
 semavi din(ler) 100, 106
 Serahsî 18, 19, 21, 22
 servet vasiyeti 106
 sevab 33
 seyahat 13
 sıdk 129
- sinek 22
 Siyaset 33
 siyasi nizamlar 131
 Son Osmanlı Meclisi 53
 sosyal sistem 47
 Sosyal yardımlaşma 105
 St. Paul 154
 su 19
 Sufyân-ı Sevrî 17
 Suriye 34, 38
 Suudi Arabistan 43
 Süleyman 127
 Süleymaniye Câmii hazirası 144
 Sünnet 24, 26, 27, 28, 48, 52, 54, 65, 94, 96, 115, 122, 127, 134, 137, 159, 160
 Sünni dünya 138
 süt anneler 105
- Ş**
 Şâfi'î 17, 18, 19, 24, 25
 Şâfiî(ler) 18, 34, 39, 140; ~ fakih ve muhaddis 34; ~ kadı 34
 Şah Abdulazîz Dehlevî 130
 şahid 21
 Şam 35
 şarih 18
 şark ve garb 75
 Şark-Garb fikrî mücadelesi 51
 Şarkiyatçılar 46
 Şâtıbî 134
 şecaat 137
 Şemsu'l-Eimme 18
 şer'i: ~ ahkâm 40; ~ hükümler 67; ~ ilim dalları 69; ~ ilimler 40
 Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti 94, 109
 şeriat(ler) 34, 46, 47, 60, 120, 121, 128, 129, 133
 Şeriatçı Molla 148
 Şevkânî 24
 Seybânî 23
 Şeyh Şâmil 144
 Şeyhülislam 25, 35, 42, 166
 Şianın fıkıh kitapları 27
 şifahi beyanlar 14
- T**
 Taberî 128
 Tabiiyye 33
 Tâcuddîn Subkî 39
 tahdid 48
 takbih 107
 taklid 35, 116, 155
 takva 24; ~lı 105
 talak 21
 Tanzimat 50
 tarihçi 34, 38, 104, 106

tarihi: ~ manzara 33; ~ muhasebe 43
 tasavvuf 35
 tavaf 134
 tayyib 158
 TBMM 53, 94
 tebliğ 48, 72, 97, 106, 127
 tefsir 35, 124
 tefsir imamaları 128
 tekfir 34
 teklif 13, 22
 tekzib 148
 Temel İslam ilimleri 51
 tenakuz 26
 tenkidler 36
 terazi 45, 157
 terbiyesizlik 15
 tertib hatası 15
 tevbe 40
 tevhid 111, 128
 Tevrat 128, 129
 Ticâret ve Evkâf nâzırlıkları 64
 ticari senedler 47
 Tirmizi 17, 18
 Togan, Zeki Velidi 69, 70, 71, 72, 73, 74,
 75, 76, 164
 toprak 22
 Toynbee, Arnold 104
 Toz 22
 Trabzon 144, 165; ~ valisi 64
 Tunus 43
 Türk(ler) 38, 64, 69, 70, 72, 73, 75, 89,
 92, 93, 94, 104, 111, 141, 162; ~ asıllı
 141; ~ Devleti 94; ~ dili 64; ~ hükü-
 meti 94; ~ okuyucuları 72; ~in mez-
 hebi 141
 Türkçe 42, 53, 153; ~ye terceme 42
 Türkiye 9, 10, 70, 71, 72, 73, 74, 91,
 93, 94, 108, 139, 144, 155, 165; ~
 Cumhuriyeti 108; ~li 73
U
 unutmama hadisi 21
 usûl 34, 49, 51, 54, 81, 82, 86, 87, 88,
 92, 93, 95, 116, 128, 130, 131, 133,
 134, 140, 141, 146; ~ ilmi 141
 usûl: ~ kitabları 95, 141; ~ ve fûrû 34;
 ~-ifâh 130

uyku 19, 23
 uyuyan 17

Ü

ümmet 15, 30, 100, 106, 120, 129, 135;
 ~in beyatı 107; ~in vahdeti 31

V

Vahdeti 145, 148, 149
 vahiy devri 158
 vapur 71
 Veda Haccı 133, 134
 Watt, W.M. 47, 166

Y

Ya'kub 127
 yahudi(ler) 46, 98, 99, 100, 101, 102,
 104, 105, 106, 136; ~ asıllı hanım
 106; ~ başkan fikri 136; ~ tüccarlar
 104; ~hristiyan hanımı 96
 yahudilik 97, 102
 yalan 31, 105
 Yalman, Ahmed Emin 52
 yanlış 14, 55
 yarasırlık 44
 Yaratan 44, 51, 106
 Yaratıcı 41, 45, 127; ~'ya halifelik 41
 yatsı namazı 131
 yazılı kaynaklar 10
 Ye'cûc-Me'cûc 38
 yemek 105
 Yemen 38, 99
 Yezîd 107
 Yunan 104; ~ kilisesi 104; ~ca 64

Z

zalim(ler) 101; ~ sultanlar 152
 Zehebî 38, 40, 106, 140, 141
 zengin edebiyat 32
 zevce 105
 zimmi(ler) 103
 zındıklık 32
 Zihni Paşa 50
 Zufer 19, 20, 22
 Zulkarneyn 38

İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 1

Müslümanların niçin dinlerini tatbik etmemiş oldukları sorusu İslam dünyasının önünde ciddi bir problem olarak durmaktadır. Müslümanlar, tatbik edecekleri İslam'ı bilmedikleri için mi yahud bildikleri İslam geçerliliğini kaybettiği için mi başka sistemlerden meded umar hâle gelmişlerdir?

Bugünün müslümanlarının İslam'ı yeniden tanımaya ve yorumlamaya ihtiyaçları var. Bunu sağlıklı biçimde başarmak da kaynaklarımızı tenkidî bir yaklaşımla değerlendirmekle mümkün olacaktır.

Hatiboğlu bu eserinde, farklı dönemlerdeki çalışmaları sırasında İslam'ın güncelliği ile ilgili dikkatini çeken meseleleri ele almaktadır.

Elinizdeki kitab, dinî kültürümüzün yeniden yorumlanmasıyla ilgili elli yıllık birikimi ihtiva etmektedir.

ISBN 978-605-5932-20-6

9 786055 932206